

Volter Edina

MAGYARORSZÁG KELETI ÉS NYUGATI HATÁR MENTI
KISTÉRSÉGEINEK HELYZETE ÉS PERSPEKTÍVÁI
A RENDSZERVÁLTOZÁST KÖVETŐ ÉVEKBEN

Volter Edina

MAGYARORSZÁG KELETI ÉS NYUGATI HATÁR MENTI
KISTÉRSÉGEINEK HELYZETE ÉS PERSPEKTÍVÁI
A RENDSZERVÁLTOZÁST KÖVETŐ ÉVEKBEN

Eötvös Loránd Tudományegyetem – Természettudományi Kar
Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék

Az ELTE Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszékének kiadványsorozata
(1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C)

Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar
Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék

1. (2005): *100 éve született Mendöl Tibor* – Emlékkötet.

Szerkesztő:

SZABÓ SZABOLCS

A kötet a szerző azonos című PhD értekezésének felhasználásával készült.

Témavezető: Dr. PERCZEL GYÖRGY C. Sc. Habil., egyetemi docens

Doktori Iskola vezetője: Dr. MONOSTORI MIKLÓS, egyetemi tanár

Programvezető: Dr. GÁBRIS GYULA, egyetemi tanár

A kiadvány az FVM Vidékfejlesztési, Képzési és Szaktanácsadási Intézet
támogatásával jelent meg

A térképeket és az ábrákat készítette:

VOLTER EDINA, CZIRA TAMÁS, SZABÓ SZABOLCS

Trefort Kiadó: 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C

ISSN szám ????

ISBN 963-446-???

A kiadásért felel H. Nagy Anna, a Trefort Kiadó vezetője

A borítótér Hodosi Mária munkája

Tördelte Nagy Erika

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
1. BEVEZETÉS	
1.1. A kutatás célja, időszerűsége	8
1.2. A vizsgálat megfigyelési egységei	9
1.3. A kutatási terület lehatárolása	11
1.4. Kutatási, szakirodalmi előzmények	12
1.4.1. Magyarország határ menti területeire irányuló kutatások	12
1.4.2. A keleti és a nyugati határ menti térségekre irányuló közvetlen kutatások ..	14
2. HATÁRMENTISÉG, HATÁR MENTI TÉRSÉGEK MAGYARORSZÁGON	
2.1. A határmentiség jelentősége Magyarországon	17
2.2. Külső perifériáink jellemzése	19
2.2.1. Magyarország külső perifériáinak általános ismérvei	19
2.2.2. Külső perifériális térségeink pozitív adottságai, mint belső értékek	21
2.3. Dinamikusan fejlődő határ menti térségek	22
3. A KELETI ÉS A NYUGATI HATÁR MENTI KISTÉRSÉGEK GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI HELYZETÉNEK ELEMZÉSE (1989–2005)	
3.1. Az ipar strukturális átalakulása	24
3.1.1. Ipari parkok	24
3.1.2. Ipari vámszabad területek	33
3.1.3. Logisztikai központok	36
3.1.4. A szabadkereskedelmi övezetektől a vállalalkozási övezetekig	37
3.2. A szolgáltatások átalakulása a kereskedelmi szolgáltatások példáján	42
3.2.1. A kiskereskedelmi ellátottság	43
3.2.2. A kiskereskedelmi üzlethálózat új egységei	44
3.2.3. A bevásárló-turizmus	47
4. A KISTÉRSÉGEK INTERREGIONÁLIS KAPCSOLATAINAK KITÜNTETETT ELEMEI: AZ INFRASTRUKTÚRA ÉS AZ ERRE ÉPÜLŐ HATÁRÁTKELŐHELYEK	
4.1. A vizsgált határszakaszok funkcióváltozásai	49
4.1.1. A határ (államhatár) fogalma és funkciói	49
4.1.2. A határ, mint elválasztó térelem	50
4.2. A közúti határátkelőhelyek	51
4.3. Schengeni belső és külső határok Magyarországon	55

5. A HATÁR MENTI (KIS)TÉRSÉGEK ÉS AZ EURÓPAI UNIÓ TERÜLETFEJLESZTÉSI TÖREKVÉSEI	
5.1. A magyarországi PHARE CBC Program (1995–2003) működése és tapasztalatai	57
5.1.1. A tükörprojektek	58
5.2. Az INTERREG IIIA Program (2004–2006) működése	65
6. ESETTANULMÁNYOK	
6.1. Az őriszentpéteri kistérség komplex elemzése	67
6.1.1. Általános jellemzés	67
6.1.2. Gazdasági helyzet	71
6.1.3. A természeti-, művi-, és társadalmi környezet viszonya	77
6.1.4. Oktatás, egészségügy, művelődés	81
6.1.5. Eszmék, értékek, életmód	83
6.1.6. Helyi önkormányzatok, civil szféra	84
6.1.7. Jövőkép	88
6.2. A vásárosnaményi kistérség komplex elemzése	90
6.2.1. Általános jellemzés	90
6.2.2. Gazdasági helyzet	92
6.2.3. A természeti-, művi-, és társadalmi környezet viszonya	98
6.2.4. Eszmék, értékek, életmód	101
6.2.5. Helyi önkormányzatok, oktatás, civil szféra	103
6.2.6. Jövőkép	105
7. A KELETI ÉS A NYUGATI HATÁR MENTI ZÓNA JÖVŐJE	107
IRODALOMJEGYZÉK	109
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	115
SUMMARY	117

ELŐSZÓ

Kedves Olvasó!

Évek fáradságos kutatásainak kristálytiszta csiszolt eredményét tartja kezében. De nem a befektetett munka adja igazi értékét e könyvnek, hanem értékes ismeretei a jelen számára! Nem is lehet sikeresebb egy kutatás, minthogy eredményeivel a jelenben élők munkáját segítse a jövő alakításához.

Magyarország történelmében fontos időszakhoz érkezett. Az Európai Unió tagállamként soha nem látott mértékű fejlesztési forrás felhasználására van lehetőségünk, amely egyszerre szolgálja a vidéki térségek felemelkedését és a regionális különbségek csökkentését. Ennek szellemében alakultak meg napjainkra azok a helyi közösségek, amelyek lefedik Magyarország vidéki területeit és legfontosabb feladatuk, hogy megalkossák Vidékfejlesztési Stratégiájukat, amely mentén meghatározott források felhasználásával megvalósíthatják önmaguk fejlesztési elképzeléseit és javíthatják lakókörnyezetük minőségét.

Ez a kutatás az ország két teljesen eltérő területének alapos elemzésére terjed ki, ezzel mintát szolgáltatva a jelen kor újdonsült vidékfejlesztőinek.

Mivel hazánk egyes térségei igen eltérő gazdasági, társadalmi, valamint infrastrukturális hagyományokkal és térszerkezettel jellemezhetőek, ezért fontos, hogy a központi tervezési segédletek mellett minél több hasznos eredmény lásson napvilágot, amely ismeretet, metodikát, kutatási szemléletet és munkamódszert sugall a 2007–2013-as tervezési időszakhoz.

Ajánlom tehát ezt a kiadványt munkatársaim, a vidéki véleményformálók, a vidékért tenni akarók és minden érdeklődő figyelmébe, akiknek a vidékfejlesztés több mint fogalom, akik tettekben, felelősen kívánnak hozzájárulni Magyarország vidéki területeinek fejlődéséhez.

Ficsor Ádám
szakállamtitkár

1. BEVEZETÉS

1.1. A kutatás célja, időszerűsége

A területfejlesztés és a regionalizmus társadalmi és gazdasági jelentőségük miatt napjainkban sokszor hangoztatott fogalmak. A területfejlesztés legfőbb célja az életkörülményekben, a gazdasági, a kulturális és az infrastrukturális feltételekben megnyilvánuló jelentős különbségek mérséklése, és újabb válságterületek kialakulásának megakadályozása az eszközök optimális térbeli allokációja révén.

A kistérségek a területfejlesztés elemi egységei Európában és Magyarországon egyaránt. Az egymással határos települések önkormányzatai ugyanis a helyi adottságok és források kihasználása és a települések összehangolt fejlesztése érdekében egységes területi rendszerbe szerveződnek. A kistérségek csoportján belül a határ menti kistérségek helyzete egyedi, az országok közötti interregionális kapcsolatok és integrációs folyamatok legfőbb hordozói. 1995 elejétől Ausztriának az Európai Unióhoz (EU) történő csatlakozása által Magyarország is határossá vált az Unióval: a közvetlen érintkezés zónáját hazánk nyugati határ menti kistérségei képezték 2004. május elsejéig. Magyarország EU-ba történő belépését követően a szervezet keleti határa kitolódott országunk keleti határszakaszára. A keleti és a nyugati határ menti kistérségek helyzetének elemzése mindezen tényezőknél fogva időszerű feladattá vált.

A Magyarország keleti és nyugati határ menti kistérségei helyzetének és perspektíváinak kutatásával az a célom, hogy átfogó vizsgálatok által feltárjam e két határ menti zónában a rendszerváltozástól a 2000-es évek közepéig (1989–2005) végbement gazdasági-társadalmi folyamatokat és összevessem egymással azokat. Kutatási célom nem irányul a dinamikus fejlődő (nyugati határmente), ill. a periférikus helyzetben lévő (keleti határmente) országterület gazdasági fejlettségbeli differenciáinak felnagyítására, hanem arra törekszem, hogy reális „képet” alkossak fejlődésükről, feltárva a negatívumokat és a pozitívumokat.

A határ menti régiók elemzésénél én is fontosnak tartom a szomszédos országhatár menti térségek vizsgálatát, kutatásom során figyelemmel is kísértem e zónák fejlődését, főbb jellemzőit (pl. Burgenland, Kárpátalja). Doktori értekezésemben azonban elsősorban a két magyarországi határzóna összehasonlítására törekedtem.

A határ, mint sajátos szerepű társadalmi térelem kiemelt regionális kutatási szerepét jelzi, hogy szinte már önállósult tudományterületnek tekinthető a határmentiség, a határterületek kutatása (Ratti, 1991, Ruttkay, 1995). Pál Ágnes véleménye szerint a *határmentiség földrajza*, mint új diszciplína jelentkezik a társadalomföldrajz keretében (Pál, 2002). határ menti kutatások azonban nemcsak a földrajz tudományterületén belül folynak, hanem a szociológia, a történelem, a nemzetvédelem (hadtudományok) és a közgazdaságtan is kitüntetett figyelemmel van e tématerület iránt.

A határmentiséget „ágazati” szempontból többféle oldalról lehet vizsgálni, pl. népesség-, település-, közlekedésföldrajzi, politikai, etnikai megközelítésben. *Dolgozatomban elsősorban a határmentiség társadalom- és gazdaságföldrajzi, regionális tudományi, valamint területfejlesztési kutatási eredményeinek bővítésére törekszem.* A társadalom- és gazdaságföldrajz tudományterületére azért helyezem a hangsúlyt, mivel bármilyen térségi szinten (makro, regionális, lokális, mikro) végrehajtott kutatás nem jár helyes eredménnyel, ha nem ismerjük az adott szinten, illetve az e fölötti és alatti szinteken a vizsgált időszakban lejátszódó – legalább alapvető – társadalmi, gazdasági folyamatokat.

A munkám során *alkalmazott módszerek* három kategóriába sorolhatók: 1. az adatelemzési módszerei, 2. speciális módszerek, 3. térképezési módszerek. Az adatelemzési módszerei közül elsősorban az egyszerű statisztikai módszereket alkalmaztam, mint pl. szórás, átlag. A speciális módszerek közül az interjúkészítés és a kérdőíves felmérés az őriszentpéteri és a vásárosnaményi kistérségek komplex vizsgálataiban (6. fejezet) kapnak hangsúlyt. Területi kutatásomban fontosnak tartottam a közvetlen megfigyelés és az esettanulmányok készítésének alkalmazását is.

A publikált szakirodalmi források mellett vizsgálataimat széleskörű információs bázisra alapoztam: egyrészt területfejlesztési dokumentumokra, statisztikai kiadványokra, egyetemi tankönyvekre; másrészt számos szakmai szervezettől és intézménytől kapott információra (pl. Határőrség, Vám- és Pénzügyőrség, Központi Statisztikai Hivatal Győr-Moson-Sopron, Vas és Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Igazgatóságai).

A bevezetőben mindenképpen szükséges megjegyeznem, hogy mivel doktori kutatásomat hosszabb időszak alatt folytattam le (1998 szeptembere óta), dolgozatomban bizonyos alfejezetei a 2005. évet megelőző években lezárt vizsgálataimra épülnek.

1.2. A vizsgálat megfigyelési egységei

Terület- és településfejlesztő geográfusként nem volt kérdéses számomra, hogy doktori disszertációm olyan kutatásokra alapozzam, amelyek elsődlegesen térségi vizsgálatokon, térségi megfigyeléseken nyugszanak. A térség fogalma összetett: különböző területi egységek (a régió, a megye, a kiemelt térség és a kistérség) összefoglaló elnevezéseként definiálja a hazai területfejlesztési szakirodalom. Kutatásaim egységesen a „térségre” irányulnak:

- elsődleges megfigyelési egységei a *kistérségek*,
- a kistérségek csoportján belül a *határ menti kistérségek*, mint kiemelt térségek,
- s ezen tipizált kistérségek két csoportja két nagyobb területi egységet alkot: a *vizsgált keleti és nyugati határ menti zónákat*.

Az önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény a kétszintű önkormányzati rendszer létrehozásával megszüntette a közigazgatási értelemben vett városkörnyéki rendszert. Ezt követően – 1991 és 1993 között – a KSH, abból kiindulva, hogy sem a területi statisztika, sem a felhasználói szféra nem mondhat le a települések közötti kapcsolatok és az egymással szorosabb kapcsolatban álló települések alkotta térségek vizsgálatáról, továbbá a települések jogi értelemben vett egyenrangúsága nem kérdőjelezi meg a településrendszerben a „centrum-vonzáskörzet” jellegű kapcsolatok tényét, az egész országot lefedő,

nem közigazgatási alapon nyugvó *kistérségi* (városkörnyéki) *területi beosztást* alakított ki (NUTS 4 → LAU 1 szint¹).

Ezt megelőzően, 1989-ben elindult egy spontán folyamat Magyarországon, melynek során önkéntes alapon, alulról, a települési önkormányzati szintről kiindulva különböző célokból létrehozott kistérségi szervezetek, szövetségek, társulások stb. alakultak, illetve megkezdődött intézményesülésük is.

A területfejlesztésről és területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény a határ menti *térségeket* a kiemelt térség kategóriába emelte, mint az olyan társadalmi, gazdasági szempontból együtt kezelendő területi egységeket, amelyek egységes tervezéséhez és fejlesztéséhez országos érdekek vagy más jogszabályban meghatározott célok is fűződnek. A törvény külön definiálja a hátrányos helyzetű határ menti térségek fogalmát, amely szerint ez azon települések összessége, amelyek fejlődését, működését a határhoz való kötődésük egyoldalúan meghatározza és kedvezőtlenül befolyásolja.

A határ menti térségek az 1998. évi Országos Területfejlesztési Koncepcióban is kiemelt figyelmet kaptak sajátos fejlesztési problémáik és lehetőségeik miatt. Végül megerősítve Illés Iván állítását: „...*igazi határvidékinek Magyarországon a közvetlenül határ menti 46 kistérség számít, két és félmillió lakossal*” (Illés, 2002) (1. táblázat).

1. táblázat

*A határ menti térségek fogalmának értelmezése
térszerkezeti szintek és egységeik alapján*

A 15 tagú Európai Unióban	Szintek	Magyarországon
Határ menti régiók (pl. Burgenland) → ERDF	NUTS 2	Mind a 7 tervezési-statisztikai régió
Határ menti „megyék” → INTERREG-támogatás	NUTS 3	Határ menti megyék (14+Heves) → PHARE CBC, INTERREG
A 15 tagállam közül 6 országban NUTS 4-egységek (Egyesült Királyság, Portugália, Görögország, Finnország, Írország, Luxemburg)	NUTS 4/LAU 1	Határ menti statisztikai kistérségek 46 db (150-ből) 49 (168-ból)
Határo(ko)n átnyúló régiók → határrégiók, EURÉGIÓK, EURORÉGIÓK		

¹ NUTS=Nomenclature of territorial units for statistics (a területi statisztikai egységek nomenkaltúrája). Az EU tagállamaiban alkalmazott területi osztályozási rendszer, mely 2003-ig öt szintből állt (NUTS 1–5), és a kistérségek a NUTS 4 szinten helyezkedtek el. A 2003 közepén megalkotott új NUTS-jogszabály értelmében a rendszert 3 szintűvé alakították át (NUTS 1–3), a kistérségi szint új elnevezése LAU 1, a településeké LAU 2 lett (a korábbi NUTS 4 és NUTS 5 szintek). LAU=Local Administrative Units (lokális/helyi adminisztratív egységek).

1.3. A kutatási terület lehatárolása

A fentebb leírt kistérségi folyamatok, tipizálások által olyan területegységek kerültek lehatárolásra Magyarországon az 1990-es években, melyek egy csoportjára kutatásomat alapozni tudom. A vizsgálat elsődleges megfigyelési egységeit Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar, Győr-Moson-Sopron, valamint Vas megye határ menti (a csornai és a csepregi kistérség esetében határközeli) statisztikai kistérségei jelentik (1. térkép).

A nyugati határ menti zóna lehatárolása kevésbé problematikus (osztrák határmente érintve a szlovén–magyar és a szlovák–magyar határ egy-egy szakaszát), a keleti határ menti zóna földrajzi szempontból hosszabb kiterjedésű, mint a nyugati (ukrán és román határmente), ezért kutatási területemet ezen határszakaszon leszűkítettem Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar megye határ menti kistérségeinek vizsgálatára. Ezáltal két olyan nagyobb területegység (zóna) került lehatárolásra, melynek egységei a kistérségek, és összehasonlító elemzések tárgyát képezhetik Magyarország e két földrajzi periferiáján (2. táblázat²).

1. térkép: A kutatási terület

A statisztikai kistérségek rendszere (1997. aug. 1.–2003. dec. 31.) alapján

A vizsgálatok lefolytatásának legfőbb nehézségét az jelenti, hogy a statisztikai kistérségi rendszer csak 1994. január elsejével kezdett funkcionálni, így az 1990-es évek elejére vonatkozóan nem áll rendelkezésre e rendszerrel adekvát statisztikai adatbázis; továbbá 1997. augusztus elsejétől a kistérségek száma megnövekedett, a nyugati határszakaszon új kistérségek (öriszentpéteri, csepregi) jöttek létre³. További változást jelentett a területfejlesztési-statisztikai kistérségek új rendszere 2004. január elsejétől (168 egység), mely-

² 2004-ben a nyugati határ menti (területfejlesztési-statisztikai) kistérségek összterülete minimálisan, 4667 km²-re csökkent; a keleti határ menti zónaé pedig 6 km²-tel nőtt.

³ Doktori kutatásom kezdetekor (1998. szeptember) a 150 egységből álló statisztikai kistérségi rendszer volt érvényben.

nek értelmében a keleti határmentén két új kistérség (hajdúhadházi, derecske-létavérsesi) jött létre, a debreceni kistérséget pedig csak Debrecen alkotja.

2. táblázat

A nyugati és a keleti határ menti kistérségek legfőbb jelzőszámai

KISTÉRSÉGEK	Települések száma	Terület (km ²)	Lakónépesség (fő, 2002 vége)
csepregi	17	197	11697
körmendi	25	331	22321
kőszegi	15	185	18074
őriszentpéteri	22	305	7352
szentgotthárdi	15	233	15346
szombathelyi	40	646	113844
csornai	37	633	36320
kapuvári	19	383	25460
mosonmagyaróvári	25	931	72327
soproni	39	857	93125
berettyóújfalui	31	1371	66348
debreceni	21	1532	293542
csengeri	11	247	14553
fehérgyarmati	49	696	40078
kisvárdai	30	528	70715
mátészalkai	26	625	68324
nyírbátori	20	696	45524
vásárosnaményi	29	629	38544
NYUGATI ZÓNA	254	4701	415866
KELETI ZÓNA	217	6324	637628
ÖSSZESEN	471	11025	1053494

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv 2002, KSH, 2003.

1.4. Kutatási, szakirodalmi előzmények

1.4.1. Magyarország határ menti területeire irányuló kutatások

Hazánkban a határmentiség, mint a földrajz egyik kutatási témája az 1990-es éveket megelőző időszakban elsősorban az elmaradott területek kutatásához kapcsolódóan jelent meg. E kérdéskör vizsgálói voltak: Barta Gy.–Beluszky P.–Berényi I. 1975, Laczkó L. 1975, Beluszky P. 1976, Tóth J.–Csatári B. 1983, Süli-Zakar I. 1987, Boros F. 1988, Kocsis K. 1988, Tiner T. 1988, Kovács Z. 1990.

A kormány 1986. október 22-i ülésén hozott döntést az ún. gazdaságilag elmaradott térségek fejlesztésére irányuló hosszabb távú, társadalmi-gazdasági program kidolgozá-

sáról, amely program első szakaszát a VII. ötéves tervben Szabolcs-Szatmár, Borsod-Abaúj-Zemplén, Békés, Baranya, Somogy, Zala és Vas megye kijelölt térségeiben kellett volna megvalósítani. Szabolcs-Szatmár megyében a szatmár-beregi térség (Észak-Szabolcs-Tiszaát, Erdőhát és Szatmár), valamint a Nyírség délkeleti része; Vas megyében pedig a vasi Hegyhát-Kemeneshát és az Őrség-Vendvidék bizonyult a lehatárolási kritériumok alapján a gazdasági fejlődésben legelmaradottabb, többszörösen hátrányos helyzetű térségnek, mely területek földrajzi elhelyezkedését az ország térszerkezetén belül a határmentiség jellemzi.

A Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központjában (MTA RKK) 1986-ban átfogó kutatási program kezdődött a határmentiségről. A kutatásvezető a kutatás feladatát két alapkérdésben fogalmazta meg:

- a) a vizsgált terület állapotának létrejöttében valójában milyen szerepe volt és van a határ menti fekvésnek, illetve mennyiben befolyásolják azt más tényezők;
- b) milyen lehetőség van a szomszédos országokkal való együttműködésre, az egyeztetett és reális terveken alapuló közös területfejlesztésre, illetve a kényszerűen egyoldalú területfejlesztésre?

A vizsgálat tárgyát képező határ menti zóna kijelölését az MTA RKK kialakított kutatócsoportja végezte, s ez a Magyarország teljes területén kiterjedő határsáv a településhálózat 803 községét és 27 városát ölelte fel.

A határ menti területek kutatása a politikai, a társadalmi és a gazdasági környezet átalakulása következtében bekövetkezett térszerkezeti változások hatására a rendszerváltozást követő években még jobban előtérbe került. Az ezen időszakban készült tanulmányok többsége egy-egy meghatározott határszakasz vizsgálatára irányul.

A határmentiség kérdéskörét az 1990-es években elemző tanulmányok közül Ruttkay Éva: *Határok, határmentiség, regionális politika* c. cikkét emelem ki, amely komplex, összefoglaló elemzést nyújt Magyarország határ menti területeinek helyzetéről, fejlődéséről a 18. századtól egészen az 1990-es évek közepéig, valamint tárgyalja a határok és a regionális politika összefüggéseit (Ruttkay, 1995). A szerző vizsgálatai által összehasonlíthatóvá váltak az egyes határvonalak társadalmi, gazdasági, politikai jellemzői: kutatási témához kapcsolódóan az osztrák–szlovén, valamint az ukrán és román határszakasz fejlődése az 1990-es évek elején. Véleményem szerint e városkörzeti lehatárolás alapján lefolytatott összehasonlító elemzés „folytatásának” tekinthető Rechnitzer János *Border regions* című tanulmánya, melyben a szerző Magyarország határ menti térségeit már a statisztikai kistérségi rendszer egységei alapján határolta le, jellemezte az egyes határszakaszoknak az államszocializmusban az ország térszerkezetén belül betöltött szerepét, szintén összehasonlító módon; továbbá általános gazdasági fejlődésüket a piacgazdasági átmenet időszakában (Rechnitzer, 2000). Kistérségi gazdaságstatisztikai adatokat vizsgálva megállapította, hogy az osztrák határszakasz értékei kiemelkedőek, míg például az ukrán, a kelet-szlovák és részben a román határmenti „a periféria perifériájaként” jellemezhető.

1.4.2. A keleti és a nyugati határ menti térségekre irányuló közvetlen kutatások

Magyarország keleti és nyugati határ menti kistérségeinek helyzetéről és perspektíváiról szóló legfontosabb szakirodalmi anyagok az MTA RKK Alföldi, és Nyugat-Magyarországi Tudományos Intézeteiben születtek a rendszerváltozás óta eltelt időszakban.

A *keleti határzónára irányulva* az MTA RKK Alföldi Tudományos Intézetének kutatócsoportja folytatott vizsgálatokat, először 1997 és 1999 között az Alföld II. Kutatási Program – Új területi, települési és társadalmi folyamatok az Alföldön – keretében. E program 5. altémája, mely az *Alföld határ menti térségeinek problémái* címet viseli (témavezető: Baranyi Béla), egy nagyobb homogén egység, az Alföld részterületeiként mutatja be Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar megye határ menti kistérségeinek helyzetét (www.rkk.hu/alfold). Az ezt követő időszakban a magyar–ukrán és a magyar–román határszakaszra számos komplex munka készült, elsősorban az érintett határ menti települések, valamint megyék társadalmi-gazdasági helyzetét, és a keleti államhatároknak a határ menti (határon átnyúló) együttműködésekben betöltött szerepét vizsgálva.

Néhány fontos, széleskörű témakört felölelő munka:

- Baranyi Béla (szerk.) (2001): *A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön*. MTA RKK, Pécs, 368 o.
- Baranyi Béla (2004): *A határmentiség dimenziói. Magyarország és keleti államhatárai*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 309 o.
- Magyar–Román határ menti Térség Fejlesztési Konceptiója és Programja. PHARE ZZ9622–01–01 projekt. Terra Studio Kft. Budapest, 2000.

A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön (2001) c. kötetben a szerzők komplex helyzetértékelést nyújtanak Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék összefüggő határ menti zónájának társadalmi, gazdasági és környezeti helyzetéről lehatárolva 119 határ menti települést. A debreceni kutatócsoport a „periféria periferiáján” 1998–1999-ben kérdőíves vizsgálatot és interjúorozatot folytatott le. A széleskörű, tematikus munka egyértelműen rávilágít a térség problémáira, erőssége a határon átnyúló kapcsolatok feltárása az ukrán és részben a román határ mentén. A vizsgált tématerületek sokoldalúak: határon átnyúló kapcsolatok, a Kárpátok Eurorégió működése, területi különbségek, környezeti állapot, munkaerőpiac, népességföldrajz, etnikumok, mezőgazdaság, turizmus, szociálpolitika.

A határmentiség dimenziói. Magyarország és keleti államhatárai (2004) c. könyv egyrészt a 2002-ben szintén az Északkelet-Alföld határ menti településein megismételt empirikus vizsgálat (kiegészítve lakossági kérdőíves felméréssel) kutatási eredményeit tartalmazza, másrészt pedig Baranyi Béla elemzi benne a magyarországi határkutatások átfogó fejlődését. A mű legfontosabb kutatási kérdéskörei: történeti dimenziók (Trianon, határmentiség és periféria helyzet), kétoldalú, határon átnyúló gazdasági kapcsolatok, euroregionális szerveződések, keleti államhatárok szerepe, schengeni csatlakozás kérdése.

Az MTA RKK Nyugat-Magyarországi Tudományos Intézetének tevékenységi köre már a rendszerváltozáskor kiterjedt az országhatár menti térségek integrációs lehetőségeinek elemzésére, azon belül a magyar–oszlák, illetve magyar–szlovén határ menti térség in-

nováció-orientált együttműködésének, a határ régiók eurorégió(k) kialakítási törekvéseinek tudományos megalapozására is.

A nyugati határmentét elemző legfontosabb kiadványok:

- Rechnitzer János (szerk.) (1990): *A nyitott határ. A gazdasági és szellemi erőforrások innovációorientált fejlesztése az osztrák–magyar határ menti régiókban*. MTA RKK Észak-Dunántúli Osztály, Győr, 195 o.
- Nárai Márta – Rechnitzer János (szerk.) (1999): *Elválaszt és összeköt – a határ. Társadalmi-gazdasági változások az osztrák–magyar határ menti térségben*. MTA RKK, Pécs–Győr, 307 o.
- *Magyar–német kétnyelvű különszám az osztrák–magyar határtérség kutatásának eredményeiről* (2000). Tér és Társadalom, 19. 2.
- Magyarország nyugati határ menti régiójának komplex területfejlesztési koncepciója (1998). PHARE CBC HU 9502–0101–L001. sz. munka, PYLON Kft. Budapest.
- *Nyugat-dunántúli kistérségek sajátosságai, a régió helyzetelemzése térségi megközelítésben* (témavezető: Lados Mihály) (2005). MTA RKK Nyugat-Magyarországi Tudományos Intézet, Győr.

Az *Elválaszt és összeköt – a határ. Társadalmi-gazdasági változások az osztrák–magyar határ menti térségben* (1999) c. kiadvány úttörő szerepet töltött/tölt be a magyarországi határszakaszok társadalmi-gazdasági fejlődésének és helyzetének rendszerváltozás utáni komplex analizisében. Az MTA RKK Nyugat-Magyarországi Tudományos Intézetének munkatársai az Ausztriával határos osztrák határszakaszt – a keleti perifériákhoz hasonlóan – szintén nem kistérségi, hanem megyei szinten határolták le: Győr-Moson-Sopron és Vas megyék együttes területére, de a kötet tartalmaz kifejezetten a statisztikai kistérségekre vonatkozó elemzéseket is (a határszakasz munkaerőpiaca). E munkában szereplő tanulmányok – nem komplex vizsgálatként – az osztrák–magyar határ menti együttműködés fejlődésére, a határzóna versenyképességére, „erősségeire”, a határ két oldalán élőknek az államhatárhoz fűződő viszonyára, sajtócikkek értékelésére fókuszálnak elsősorban az 1990-es években, egyéni módon.

A *Magyar–német kétnyelvű különszám az osztrák–magyar határtérség kutatásának eredményeiről* (2005) szintetizáló karakterű. Ezt bizonyítják „*A határmentiségtől az integrált határ régióig*” és „*Az osztrák–magyar határ menti együttműködés múltja, jelene*” c. tanulmányok, melyek már 15 évre visszatekintve jellemzik a kétoldalú osztrák–magyar-határ menti együttműködések. Ez az időtáv már lehetőséget adott a térség kutatóinak ahhoz, hogy a hazánk nyugati határ menti kistérségeiben felhasznált Európai Unió előcsatlakozási források, a magyarországi PHARE CBC (Cross Border Cooperation) Program (1995–2003) egyes programjait értékeljék, modellszerűen és példaértékűen Magyarország területfejlesztési politikájában.

Végezetül a nyugati határmentét elemző legfontosabb kiadványok közül a *Nyugat-dunántúli kistérségek sajátosságai, a régió helyzetelemzése térségi megközelítésben* (2005) c. műhelytanulmányt tartom lényegesnek értékelni, e könyv kistérségi jellege okán is. A 2003. évi statisztikai adatok (KSH, APEH, Népszámlálás 2001) alapján, hierarchikus klaszterelemzési módszer alkalmazásával elvégzett vizsgálat a belső fejlettségi tagolódás lehetséges különbségeit próbálja feltárni a nyugat-dunántúli kistérségek között, eltérő dimenziókban: a gazdaság, a vállalkozói környezet, a munkareőpiac, az iskolázottság, az egyes infrastrukturális adottságok és a kereskedelem-turizmus területein, továbbá ún. ál-

talános jóléti mutatókat képezve. A tanulmányban alkalmazott módszer valóban lehetőséget nyújt arra, hogy a jövőbeli regionális tervezések során akár 3–4 kistérséget tömörítő, a területi elhelyezkedéstől is függetlenedő, témaspecifikus homogén tömbökben lehessen gondolkodni újszerűen, bár a nyugat-dunántúli régió kistérségei egyes dimenziókban elvégzett rangsorolásának eredményei nem mindig okoznak „meglepetést” az olvasónak.

2. HATÁRMENTISÉG, HATÁR MENTI TÉRSÉGEK MAGYARORSZÁGON

2.1. A határmentiség jelentősége Magyarországon

Minden stabil területi, politikai berendezkedésű szárazföldi országban a határmentiség „problémája” fellelhető és kiemelten kezelendő. Különösen igaz ez Magyarország esetében, amely Kárpát-medencei földrajzi fekvése okán, valamint a Kelet-Közép-Európában 1989–1993 között bekövetkezett politikai átalakulások következtében hét országgal határos. *Magyarország és a határmentiség e szoros kapcsolatrendszerét* három aspektusból szeretném bemutatni: egyrészt a történelmi fejlődést, másrészt Magyarország térfelosztását, harmadrészt pedig a határ menti térségek társadalmi-gazdasági fejlettségét vizsgálva.

a) Történelmi aspektus

Trianoni Békeszerződés (1920): Az 1920-as Trianoni Békeszerződés következtében a történelmi Magyarország elveszítette területének 71, lakosságának 64%-át. Ennek következtében korábbi centrumtérségek váltak periférikus helyzetűekké, és számos térség (Szatmár, Bereg, Bodrogek) vonzásközpontja került át a határon túlra, a szomszédos országokba.

A „vasfüggöny” kiépítésének kezdete (1946): A „vasfüggöny” leereszkedése a hidegháború kibontakozásával vette kezdetét Magyarország déli (jugoszláv), majd nyugati (osztrák) határszakaszán, 910 km hosszúságban. 1946–1989 között a határ, mint elválasztó térelem funkcionált Magyarországon, nemcsak a nyugati, hanem a keleti perifériákon is. Ezen elválasztó funkció a magyar–szovjet és a magyar–román határszakaszokhoz sokkal erősebben kötődött „kívülről” (a szomszédos határtérségekben), mint „belülről”, szemben a magyar–osztrák határviszonnyal.

A „vasfüggöny” lebontása, határnyitás (1989): Az 1989. augusztus 19–20-ai sopronpusztai Páneurópai Piknik elnevezésű esemény megrendezésének célja: *a határok átjárhatóságának, a határok nélküli Európának a hirdetése* előre nem várt módon, de messzemenően megvalósult az 1990-es években. A piacgazdasági átmenet időszakában határaink nyitottá váltak, valamennyi határszakaszunk közötti határátkelőhely-ellátottsága és -sűrűsége javult.

Magyarország csatlakozása az Európai Unióhoz (2004): Magyarország 2246 km-es államhatárának 50,6%-a „belső”, 49,4%-a „külső” határrá vált az EU schengeni rendszerében (3. táblázat).

3. táblázat
Magyarország határszakaszainak hossza és jellege (2004. május)

Belső határszakaszok	Hossz (km)	Külső határszakaszok	Hossz (km)
osztrák	356	román	453
szlovák	679	ukrán	137
szlovén	102	horvát	355
		szerb-montenegró-i	164
Magyarország államhatára: 2246 km			
ebből:			
„Belső” határ	50,6%	„Külső” határ	49,4%

b) *Térfelosztás*

Magyarország térfelosztásában a határmentiség sajátosan, többféle lehatárolás alapján értelmezhető. A NUTS 2-es szintet alkotó hét tervezési-statisztikai régió⁴ mindegyike érintkezik az országhatárral, és a NUTS 3-as szintet alkotó 19 megye közül is 14 határ menti fekvésű. 2004. január elsejétől a magyar NUTS 4-es szintet 168 területfejlesztési-statisztikai kistérség⁵ alkotja. „Igazi” határvidékinek a közvetlenül határ menti 49 kistérség számít (29%) hazánkban.

c) *A határ menti térségek társadalmi-gazdasági fejlettsége*

Földrajzi perifériáink társadalmi-gazdasági fejlettségi szintje differenciált: Magyarország nyugati (osztrák) és északnyugati (nyugat-szlovák) határzónái dinamikusan fejlődnek, ezzel szemben – ellenpólusként – az északkeleti és keleti határ menti kistérségek többsége elmaradott: a kelet-szlovák, az ukrán és részben a román határ mentén. Ezek a határ menti térségek nemcsak földrajzi, hanem gazdasági értelemben is perifériák.

„Néhány félperifériális régió egy adott világ gazdaság korábbi változatai közül valamikor maga is centrum szerepet töltött be. Néhány korábban perifériális térség pedig másfelől később – úgyszólván a terjeszkedő világ gazdaság változó geopolitikájának eredményeként – a félperifériális régió rangjára emelkedett” (Wallerstein, 1983). A nyugati határ menti zóna pozitív diszkontinuitása az államszocializmusból a piacgazdaságra való áttérés (az átalakulás) időszakában tehát alátámasztott (4. táblázat).

⁴ Közép-magyarországi régió, nyugat-dunántúli régió, közép-dunántúli régió, dél-dunántúli régió, dél-alföldi régió, észak-alföldi régió, észak-magyarországi régió.

⁵ A NUTS 4 szint elnevezése 2004. május elsejével megváltozott, az új elnevezés LAU 1 (Local Administrative Units) szint.

4. táblázat

*A határ menti térségek tipizálása Magyarországon
az államszocializmusból a piacgazdaságra való áttérés (az átalakulás) időszakában*

		Helyzetük a piacgazdaság időszakában	
		Pozitív	Negatív
Helyzetük az államszocializmus időszakában	Fejlett	Pozitív kontinuitás nyugat-szlovák határszakasz, Debrecen és Szeged térsége	Negatív diszkontinuitás kelet-szlovák
	Stagnáló vagy elmaradott	Pozitív diszkontinuitás osztrák, szlovén	Negatív kontinuitás ukrán, részben a román, horvát, részben a szerb

2.2. Külső perifériáink jellemzése

2.2.1. Magyarország külső perifériáinak általános ismérvei

Magyarország térszerkezetén belül az ún. fejlettségi értelemben tipizált *külső perifériák* igen kedvezőtlen, helyenként rendkívül súlyos társadalmi-gazdasági helyzetben vannak. A Cserhát, a Bodroghöz, a Beregi-Tiszahát, az Ormánság, az Őrség és számos egyéb határ menti tájegységünk elmaradottsága történelmi gyökerű (történelmi válságterületek), amely átöröklődött a XXI. század elejére is. Jól bizonyítják ezt a *leghátrányosabb helyzetű kistérségek* körének meghatározása céljából a Központi Statisztikai Hivatalban végzett vizsgálatok (KSH 2003). A vizsgálat során 42 olyan statisztikai kistérséget határoltak le Magyarországon, amelyeknél az alkalmazott fejlettséget/elmaradottságot mérő komplex mutatószám értéke nem érte el a főváros komplex mutatójának 60%-át⁶, azaz társadalmi-gazdasági szempontból a legelmaradottabb kistérségek csoportját alkotják. E 42 térszerkezeti egység közel fele – 20 kistérség – határ menti fekvésű volt 2003-ban (5. táblázat).

5. táblázat

A leghátrányosabb helyzetű határ menti kistérségek Magyarországon (2003)

Kistérség	Terület (km ²)	Lakónépesség (fő, 2002 eleje)	Fejlettségi mutató értéke
őriszentpéteri	305	7398	2,52
<i>Nyugat-Dunántúl</i>	305	7398	2,52
csurgói	496	18973	2,41
barcsi	696	26873	2,52

⁶ Budapest 4,28-as komplex mutatójának 60 %-a: 2,57.

Kistérség	Terület (km ²)	Lakónépesség (fő, 2002 eleje)	Fejlettségi mutató értéke
sellyei	411	13730	1,68
<i>Dél-Dunántúl</i>	1603	59576	2,20
bácsalmási	381	18761	2,42
mórahalmi	412	17513	2,39
mezőkovácsházai	934	48172	2,01
sarkadi	547	26472	2,28
<i>Dél-Alföld</i>	2274	110918	2,28
berettyóújfalui	1371	66731	2,31
nyírbátori	696	45776	2,03
mátészalkai	625	68727	2,34
csengeri	247	14668	2,16
fehérgyarmati	696	40265	2,12
vásárosnaményi	629	38729	1,86
<i>Észak-Alföld</i>	4264	274896	2,14
sátoraljaújhelyi	712	44490	2,00
encsi	796	35722	1,55
edelényi	739	36929	1,90
ózd	550	76587	2,09
salgótarjáni	470	69388	2,56
szécsényi	277	20500	2,21
<i>Észak-Magyarország</i>	3544	283616	2,05
ÖSSZESEN	11990	736404	2,17

Forrás: KSH 2003, 12–13. o. alapján

A leghátrányosabb helyzetű határ menti kistérségek együttesen hazánk területének 13%-át alkották, a lakónépességből viszont jóval kisebb arányban, 7%-kal részesedtek. A 20 határ menti kistérség komplex fejlettségi mutatójának átlaga mindösszesen 2,17 volt, amely éppen, hogy csak elérte Budapest értékének 50%-át. A vizsgált kistérségek öt régióban helyezkedtek el, amelyek közül összefüggő külső perifériák a dél-dunántúli, az észak-alföldi és az észak-magyarországi régióban húzódtak/húzódnak. A legnagyobb kiterjedésű külső perifériális területek az Észak-Alföldön voltak lehatárolhatók, míg a legnagyobb számú lakónépességet az észak-magyarországi régió koncentrált. Ugyanakkor e két régióban voltak 2003-ban a legalacsonyabbak a komplex mutató átlagértékei, a társadalmi-gazdasági elmaradottság mérséklése tehát e területeken támasztja a legnehezebb, legösszetettebb feladatot a területfejlesztés–vidékfejlesztés szakemberei elé.

Magyarország külső perifériáinak hátrányos társadalmi-gazdasági helyzetét a következő ún. *negatív adottságok* megléte is alapozza. A vizsgált határ menti térségekben ezen adottságok többsége vagy mindegyike kimutatható:

- elöregedő korstruktúra,
- fiatalok elvándorlása,
- gyenge vállalkozási aktivitás,
- munkalehetőségek hiánya,

- magas munkanélküliségi ráta,
- alacsony jövedelmi színvonal,
- kedvezőtlen mezőgazdasági adottságok,
- hiányos települési infrastruktúra,
- közlekedési peremhelyzet,
- kezdetleges határon átnyúló gazdasági kooperációk.

2.2.2. Külső perifériális térségeink pozitív adottságai, mint belső értékek

Magyarország külső perifériáin azonban nemcsak negatív adottságok érvényesülnek. Ezen térségek, illetve összefüggő határ menti zónák már a rendszerváltozás kezdetekor el nem hanyagolható természeti és társadalmi erőforrásokkal, tárgyiasult munkamennyiséggel, kulturális értékekkel rendelkeztek (Bartke, 1988), amelyek kihasználása, illetve megőrzése nemcsak szűken vett lokális, hanem országos érdek, napjainkban is.

Mélyreható empirikus elemzések segítségével ún. *pozitív adottságok* is kimutathatók a fejlettségi szempontból elmaradott külső perifériáink területén:

- sajátos természeti környezet (pl. tájvédelmi körzetek, nemzeti parkok értékei),
- népi, vallási építészet,
- kézműves hagyományok, egyedi termékek előállítása,
- települési önkormányzatok szoros együttműködése (pl. kistérségi társulás keretében),
- helyi szervezetek, egyesületek, alapítványok működése,
- lokális – települési, kistérségi – szervezésű rendezvények,
- kiaknázható humán erőforrás,
- térségi identitás megléte,
- közös vallás gyakorlása által teremtett összetartozás.

Az ismertetett pozitív adottságokra, mint *belső értékekre* potenciálisan lehet támaszkodni a vizsgált határ menti térségek társadalmi-gazdasági hátrányainak mérséklésekor, a területfejlesztési, a vidékfejlesztési vagy a településfejlesztési célú intézkedések során. A 6. táblázatban egy kiválasztott mintakistérségre, a vásárosnaményire készítettem el ezen *természeti, épített, néprajzi, történelmi, kulturális, identitás és vallási értékek* kategorizálását.

6. táblázat

Belső értékek a vásárosnaményi kistérségben

Kategóriák	Kistérségi értékek
Sajátos természeti környezet	Szatmár-Beregi Tájvédelmi Körzet
Népi, vallási építészet	Kontyolt tetejű népi lakóházak, református templomok és harangtoronyok
Épített örökség	Kastélyok, kúriák (<i>egykori uradalmi</i>), egyedi: tarpai szárazmalom
Kézműves hagyományok, egyedi termékek előállítása	Fafaragás, kenderfonás, hímzés (<i>Tákoson</i>), hungarikumok (<i>Tarpán</i>)
Múzeumok, gyűjtemények, kiállítások	Bereg Múzeum, tájházak

Kategóriák	Kistérségi értékek
Helyi szervezetek, egyesületek, alapítványok	Vöröskereszt, énekkarok, sportegyesületek, önkormányzati alapítványok
Lokális szervezésű rendezvények	Beregi Ünnepi Hét, Bereg Expo, Tisza Party, Váci Mihály vers- és próza-mondó verseny
Települési önkormányzatok szoros együttműködése	Bereg Térségi Fejlesztési Társulat (1993-tól, a kistérség összes települése tagja)
Térségi identitás megléte	A „beregi” identitás
Közös vallás gyakorlása által teremtett összetartozás	Református többségű kistérség

A következőkben gyakorlati ismereteimre alapozva szeretném összefoglalni *külső periferiáink belső értékeinek legfontosabb jellemzőit*:

- Empirikus úton és eszközökkel tárhatók fel, nehezen vagy egyáltalán nem mérhetők.
- Az adott külső, periférikus térség társadalmi-gazdasági fejlődését, felzárkóztatását indukálhatják közvetett módon.
- Erősíthetik a határon átnyúló gazdasági, lakossági, kulturális stb. kapcsolatokat.
- Külső hatás(ok)ra – ha szükséges, revitalizálhatók és – aktivizálhatók (Rechnitzer, 1993).
- Többségük rövid vagy középtávon „hasznosítható”, míg az adott térség negatív adottságai már évtizedek óta érvényesülhetnek.

Végezetül fontosnak tartom kiemelni, hogy az ismertetett belső értékekkel (pozitív adottságokkal) természetesen nemcsak a fejlesztési külső, periférikus térségek rendelkezhetnek Magyarországon, de vannak olyan értékek (pl. a települési önkormányzatok szoros együttműködése, a térségi identitás), amelyeket még számos, igen fejlett társadalmi-gazdasági helyzetben lévő kistérségünkben sem lehet kimutatni.

2.3. Dinamikusan fejlődő határ menti térségek

Jelen vizsgálatban Magyarország keleti határ menti, külső, perifériális kistérségei mellett a nyugati határ menti kistérségek vizsgálata is prioritás.

A közép-európai országok nyugati régiói gyorsabban fejlődtek az átmenet időszakában, mivel ők élvezték a jobban fejlett nyugati piacgazdaságokkal való kapcsolatokat hasznait, és a régi európai maghoz való közelséget is (Gorzalak, 2001). Igaz ez a megállapítás hazánkban a nyugat-dunántúli régióra is.

A nyugat-dunántúli régióban Győr-Moson-Sopron és Vas megyék határ menti kistérségeiben (zónájában) a rendszerváltozást követő években dinamikus társadalmi-gazdasági fejlődés ment végbe, a rendszerváltozást megelőző évtizedekhez, és Magyarország más, perifériális térségeinek fejlődéséhez képest.

„A kilencvenes évek végére Magyarországon a határ menti területek fejlettségét a kistérségek szintjén ábrázolva megállapíthatjuk, hogy egybefüggő fejlett térségek határaink mentén csak a nyugat-szlovák és az osztrák határ mentén alakultak ki, míg máshol a határ

menti fejlődés egy-egy város kedvező pozíciójához kapcsolódik (Pécs, Szeged, Debrecen)” (Hardi, 2001).

Hazánk nyugati határ menti zónája az ún. centrum-periféria modellben a *dinamikus perem* régiótípusba sorolandó, míg a keleti határ menti térségek Magyarország *külső periferiáinak* részét képezik.

A helyzeti és a fejlettségi centrum-periféria viszonyrendszer együttlétezése sajátos régiótípusokat alakít ki. Hazánkban ma a főváros és agglomerációja képezi a központi magterületet, a dinamikus perem példája az osztrák határmente, a külső periferiát a keleti határ menti régiók példázzák, belső periferiának tekinthető térségek mind a Dunántúl, mind az Alföld belső térségeiben megtalálhatóak. „...a földrajzi periferiának csak egy része tekinthető gazdasági és társadalmi tekintetben is periferiának Magyarországon, de például a nyugati határszakasz ebben a tekintetben már nem periferia, hanem *dinamikus perem*” (Nemes Nagy, 1999, 71. o.) (7. táblázat)

7. táblázat

Régiótípusok a helyzeti és fejlettségi centrum-periféria viszonyrendszerben

		FEJLETTSÉGI	
		<i>centrum</i>	<i>periféria</i>
		központi mag	belső periféria
HELYZETI	<i>centrum</i>	központi mag	belső periféria
	<i>periféria</i>	dinamikus perem	külső periféria

Forrás: Nemes Nagy J. 1998, 162–163. o.

A nyugati határzóna (politikai-katonai okokból) kimaradt a szocialista iparosítás nehéz-ipari szakaszából, így eleve korszerűbb és mobilabb gazdaság szerkezettel, szakmakultúrával érkezett a rendszerváltozás küszöbére. E határzónában (az osztrák határmente nekilendült zónája) egyértelműen a külső hatások, leginkább a viszonylag közeli, hatalmas gazdasági erejű dél-német, észak-olasz és osztrák régiók közvetlen és közvetett dinamizáló ereje mutatkozik meg (Nemes Nagy, 1999, 67–68. o.).

3. A KELETI ÉS A NYUGATI HATÁR MENTI KISTÉRSÉGEK GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI HELYZETÉNEK ELEMZÉSE (1989–2005)

3.1. Az ipar strukturális átalakulása

A vállalalkozási övezetek, ipari parkok, logisztikai központok, mint a területfejlesztés sajátos „eszközei” az 1990-es évek utolsó harmadában azért intézményesültek Magyarországon, hogy elősegítsék a társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott területek felzárkózását, a (kis)térségek komplex gazdasági fejlesztését, a meglévő termelő-szolgáltató infrastruktúra hasznosítását. Ezen eszközök mellett Magyarország EU-s csatlakozásáig az ipari vámszabad területek is önállóan és kölcsönösen formálták Magyarország új gazdasági térszerkezetét, amelyek a belépésünket követően megszűntek a vámunió értelmében.

E fejezetben e kapcsolatrendszer elemzem Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar, valamint Győr-Moson-Sopron és Vas megye határ menti kistérségeiben⁷, párhuzamba állítva a két határ menti zónában funkcionáló ipari parkok, ipari vámszabad területek, logisztikai központok és gazdasági övezetek működését, az elért eredményeket.

3.1.1. Ipari parkok

A rendszerváltozás és az ipar

Magyarország ipara az 1990-es években jelentős strukturális – térszerkezeti, termelési, tulajdonosi és foglalkoztatási – átalakuláson ment keresztül, ami egyaránt érintette a nagyvállalatokat, valamint a közép- és kisüzemeket. Az ipari termelés 1988–1989-ben megkezdődött jelentős mértékű csökkenése mélypontját 1992-ben érte el, ezt követően enyhé, majd dinamikus növekedést mutatott. Az ipari termelés és értékesítés jelentős visszaesésének közvetlen okai: a kelet- és kelet-közép-európai piacok elvesztése, a belföldi fogyasztás visszaszorulása, valamint a hazai piacon egyre élesedő, import által támasztott verseny voltak (Perczel, 1996). Ezen változások eltérő módon és mértékben befolyásolták a szekunder szektor fejlődését Győr-Moson-Sopron, Vas, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye határ menti kistérségeiben.

1990-ben a vizsgált keleti és nyugati fekvésű határ menti kistérségek iparában együttesen 116.174 fő állt alkalmazásban, 1997 végére azonban számuk 78.719 főre mérséklődött (8. táblázat). Vas és Győr-Moson-Sopron megye határ menti kistérségeiben a visszaesés

⁷ A kiskisvárdai, a vásárosnaményi, a fehérgyarmati, a csengeri, a mátészalkai, a nyírbátori, a debreceni, a berettyóújfalui, valamint a mosonmagyaróvári, a csornai, a kapuvári, a soproni, a csepregi, a kőszegi, a szombathelyi, a körmendi, a szentgotthárdi és az őriszentpéteri kistérségek.

jóval az országos átlag alatt maradt, 18%-ot ért el; míg a csökkenés mértéke Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye határ menti zónájában meghaladta a 44%-ot.

8. táblázat
Az iparban alkalmazásban állók száma (1990–1997)

Kistérségek	Az alkalmazásban állók száma (fő)		Az alkalmazásban állók 1000 lakosra jutó száma (fő)	
	1990	1997	1990	1997
Nyugati zóna				
csepregi	538	501	46	44
körmendi	2 753	2 971	124	132
kőszegi	2 759	2 880	154	161
öriszentpéteri	381	524	47	70
szentgotthárdi	2 406	2 492	157	161
szombathelyi	16 657	14 050	142	123
csornai	2 699	2 043	72	56
kapuvári	3 777	3 525	141	137
mosonmagyaróvári	8 950	7 827	126	109
soproni	12 517	7 059	138	78
Keleti zóna				
berettyóújfalui	5 016	2 436	73	37
debreceni	37 340	19 366	129	67
csengeri	1 162	555	80	39
fehérgyarmati	2 379	1 602	60	41
kisvárdai	5 782	3 927	83	56
mátészalkai	5 567	3 813	83	57
nyírbátori	3 276	1 791	73	40
vásárosnaményi	2 215	1 357	58	36
			Relatív szórás	
Összesen	116 174	78 719	28%	43%

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv 1997, Népszámlálási kötetek 1990.

Kistérségi szinten vizsgálva a változásokat: a keleti határ menti kistérségek mindegyikében visszaesés következett be az iparban alkalmazásban állók számában, míg a nyugati határ mentén, a szentgotthárdi, az öriszentpéteri, a kőszegi és a körmendi kistérségben – az országos tendenciával ellentétben – növekedett a foglalkoztatottak száma 1990 és 1997 között. Azonban a fenti okokból az évtized elején bekövetkezett ipari termelésviszsaesés a nyugati határ mentén is végbement; s abban az időszakban, amikor a hagyományos ipar szerkezetátalakítása folyt, de a zöldmezős beruházások még nem vettek lendületet a Nyugat-Dunántúlon, súlyos foglalkoztatási problémák léptek fel (Szentgotthárdon például a munkanélküliségi ráta 1992-ben elérte a 18,3%-ot).

A kistérségek ipari fejlettségének meghatározására, ezáltal a köztük fennálló fejlettség-

beli különbségek kimutatására, az iparban alkalmazásban állók 1000 lakosra jutó száma áll rendelkezésünkre (8. táblázat). A területi egyenlőtlenségek mérésére szolgáló mutatóból, a relatív szórásból⁸ megállapítható, hogy míg az 1990. évi adatsor 28% értékű heterogenitást mutatott, 1997-re a differenciálódás (távolodás) mértéke elérte a 43%-ot.

Az általános tökeszegénység közepette Magyarországon a regionális gazdasági aktivitás legfőbb forrása a külsőtőke-abszorpciós képesség volt az átmenet éveiben. Több elemzés is rámutatott arra, hogy a magyar GDP-növekedés 70–80%-a, s az északnyugat-magyarországi megyék nekilendülése, a zöldmezős külföldi ipari beruházásoknak volt köszönhető (Kiss, 2000).

A nyugati határ menti megyékben a külföldi tőkebefektetések döntő hányada – Vas megyében több mint 80%, Győr-Moson-Sopron megyében több mint 40%-a irányult a feldolgozóiparba, az 1990-es években. Az ukrán és román határ mentén a külföldi érdekeltségű ipari beruházások volumene jóval elmaradt az osztrák határszélen vizsgált folyamatok eredményeitől, amit a földrajzi helyzet és a közlekedési infrastruktúra fejletlensége mellett a privatizált ipari vagyron kicsiny nagyságrendje is indokol. A multinacionális iparvállalatok zöldmezős beruházásainak „hiányában” a külföldi működőtőke csaknem kizárólag az állami tulajdon értékesítése útján tudott hatást gyakorolni a keleti határ menti zóna szekunder szektorának fejlődésére (9. táblázat). Itt kell megjegyezni, hogy a külföldi tőkebefektetők nemcsak az osztrák határ mentét részesítették előnyben az 1990-es első felében, hanem a dél-alföldi régió határvidékét is, elsősorban jugoszláv vállalkozók (Szónokyné, 1999).

9. táblázat

*Külföldi érdekeltségű, ipari tevékenységet folytató vállalkozások
a keleti határ menti zónában*

Vállalkozás	Telephely	Érdekeltség
Carl Zeiss Hungária Optikai Kft.	Mátészalka	német
Buchmann-MOM Rt.	Mátészalka	japán
INTERSPAN Faipari Kft.	Vásárosnamény	svájci
HACKMAN Evőeszközfőgyár Kft.	Fehérgyarmat	finn
GE Lighting Tungsram Rt.	Kisvárd	USA
Cereol Növényolajipari Rt.	Nyírbátor	olasz
UNILEVER Magyarország Kft.	Nyírbátor	francia
RUGGERI Hungária Kft.	Nyírbátor	olasz
Josef Seibel Kft.	Csenger	osztrák
DAEWOO-MGM Rt.	Debrecen	dél-koreai
REEMTSMA Dohánygyár Kft.	Debrecen	német
Biogal Gyógyszergyár Rt.	Debrecen	izraeli
Trade-Szolg Rt.	Berettyóújfalu	olasz
Continental Fémcsomagoló Kft.	Vaja	német
Eurotex Kft.	Komádi	olasz

⁸ A számtani átlagtól való eltérések négyzetes átlaga.

Az ipari parkok földrajzi elhelyezkedése, fejlesztése és arculata

Az *ipari park* általános definíciója: széleskörűen alkalmazott iparszervezési és telepítési intézmény. Sajátos gazdaságpolitikai és területfejlesztési eszköz, mely Magyarországon is elterjedt a rendszerváltozás óta eltelt időszakban. Alkalmazásának legfőbb célja(i):

- gazdaságfejlesztés, beruházásösztönzés,
- munkahelyteremtés, munkahelymegtartás,
- területi fejlettségbeli különbségek mérséklése,
- települési infrastruktúra-fejlesztés,
- új technológiák és innovációk közvetítése.

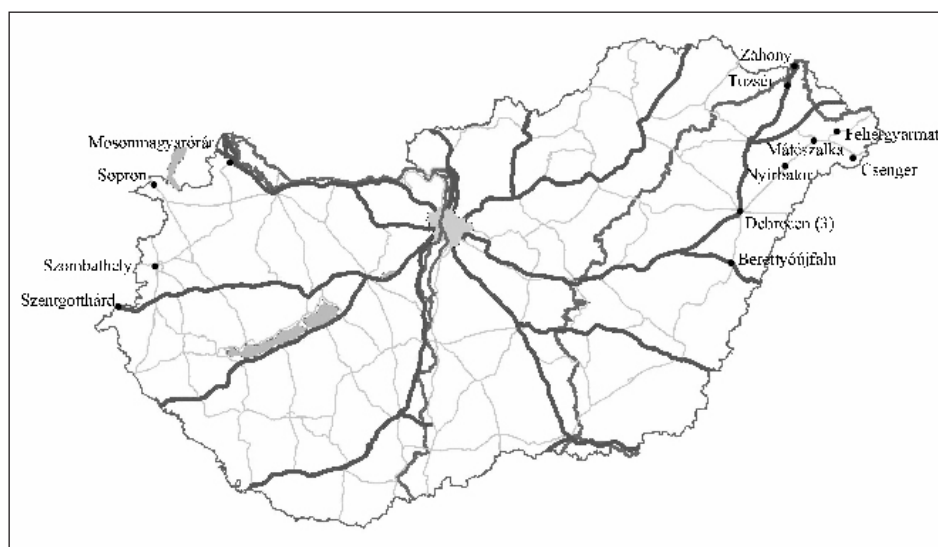
Magyarországon a kibontakozó piacgazdaságban, az 1990-es évek elején spontán módon indult meg az ipari parkok létrejötte, főként multinacionális cégek és települési önkormányzatok kezdeményezésére. 1992-ben hozták létre az első zöldmezős ipari parkot, a Győri Nemzetközi Ipari Parkot, 1993-ban a Videoton Ipari Parkot rekonstrukciós típusúként, 1994-ben pedig megalakult az Ipari Parkok Egyesület, hogy segítse az ipari parkok magyarországi elterjedését. A kormányzati szerepvállalás az 1990-es évek második felében került előtérbe, az „Ipari Park” címről szóló 185/1996. (XII. 11.) kormányrendelet értelmében. Az első évben, 1997-ben 28 terület nyerte el az „Ipari Park” címet. A parkok száma Magyarországon a rendszerváltozás óta eltelt időszakban folyamatosan növekedett, 2006-ban országsszerte 179 működött. Típusai szerint megkülönböztethetők: zöldmezős, reorganizációs (rekonstrukciós), rehabilitációs, volt katonai területeken működő, agrár-jellegű, valamint logisztikai központokból kialakult ipari parkok.

Az ipari parkok szolgáltatásainak köre leggyakrabban a következő tevékenységekre terjed ki:

- *általános üzleti szolgáltatások*: internet web oldalak, könyvelés, recepció,
- *ingatlanlal összefüggő üzleti szolgáltatások*: konferencia- és tárgyalótermek, étkeztetés és vendéglátás, oktatási termek, kiállítási területek, bankfiók, posta, kereskedelmi üzletek,
- *üzleti tanácsadói szolgáltatások*: üzleti tervek, marketing, hitelügyintézés, fejlesztési tanácsadás,
- *ingatlanlal kapcsolatos szolgáltatások*: vagyonvédelem, takarítás, hulladékgyűjtés és -kezelés,
- *logisztikai szolgáltatások*: szállítás, vámügyintézés, raktározás.

Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar, Győr-Moson-Sopron és Vas megye határ menti kistérségeiben a hazai ipari parkok mintegy 13%-a (14 park) volt található 2000 végén. A mennyiségi szempontokat véve alapul: a keleti határszélen két és félszer több ipari, illetve ipari jellegű terület kiépítése van folyamatban, mint a nyugati határ mentén (2. térkép és 10. táblázat).

Győr-Moson-Sopron és Vas megye határ menti zónájában a szentgotthárdi, a szombathelyi, a soproni és a mosonmagyaróvári ipari park térben egyenletesen helyezkedik el, a főútvonalakon mérve egymástól átlag 75 km távolságban (2. térkép). Koncentrált iparterületek azonban ezen jelentős ipari hagyományokkal rendelkező városok mellett több határ menti, határ közeli településen is ki tudtak alakulni a piacgazdasági átmenet időszakában, így például Kőrmenden, Jánossomorján, Mosonszolnokon.

Az alaptérkép forrása: Szalkai Gábor (RTT)

2. térkép: A vizsgált ipari parkok földrajzi elhelyezkedése, 2000. december

Az Ipari Park Program 1997, 1998 és 1999. évi pályázatainak elbírálását követően a vásárosnaményi kistérség kivételével Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye valamennyi határ menti kistérségében elfogadtak egy-egy – Kisvárdai vonzáskörzetében két, a debreceni kistérségben pedig három – pályázatot. Ezen eredmény jelzi az ipari parkokba, mint területfejlesztési eszközökbe vetett bizalmat a társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott térségek felzárkóztatásában. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye földrajzi periferiáján a fejlesztendő iparterületek azonban nagyfokú térbeli koncentrációt mutatnak (2. térkép), melynek következtében a parkok előközművesítésére szánt központi és decentralizált pénzügyi források megoszlanak a hat (a záhonyi, a tuzséri, a mátészalkai, a fehérgyarmati, a csengeri és a nyírbátori) ipari park között, továbbá a határ menti övezetben letelepülni szándékozó termelő és szolgáltató vállalkozások is mérlegelhetik, hogy mely ipari parkban (nem eltekintve a Nyíregyházi Ipari Park nyújtotta előnyöktől) hajtsák végre beruházásaikat (10. táblázat).

A nyugati határ menti zónában a Szentgotthárdi Ipari és a szombathelyi Claudius Ipari és Innovációs Park alapjainak lerakása már az 1990-es évek első felében megtörtént, s a hazai és külföldi érdekeltségű vállalkozások folyamatos betelepüléseinek eredményeként az évtized végére elérték a fejlett stádiumot.

A Szentgotthárdi Ipari Park területén 1991-ben kezdődtek el a General Motors Hungary Járműgyártó Kft. beruházásai, melyet a VOSSSEN Hungaria Kft. befektetése követett.

Az osztrák–magyar határon átívelő Szentgotthárd–Heiligenkreuz Ipari Park magyar oldalának területe 270 ha. A park három különálló, de egymás mellett fekvő részből áll, amelyeket út és közműhálózat köt össze. Ez teszi lehetővé, hogy az ipari park kiépítése több szakaszban történjen. Az első, 81 ha-os ütem már megvalósult, mely

területen 1999 végén 20 termelő és szolgáltató vállalkozás működött, közel 2000 munkahelyet biztosítva Szentgotthárd és térsége lakosságának (11. táblázat).

10. táblázat
Az ipari parkok néhány fontos jellemzője

Megnevezés	Az ipari park cím elnyerésének éve	A működő vállalkozások száma 1999 végén	A park jellege
Mosonmagyaróvári Ipari Logisztikai Üzleti Park	1999	–	zöldmezős
Sopron Aranyhegyi Ipari Park	1997	–	zöldmezős
Szentgotthárdi Ipari Park	1997	20	zöldmezős
Claudius Ipari és Innovációs Park (Szombathely)	1997	15	zöldmezős
Záhonyi Városi Ipari Park	1998	–	zöldmezős
Tuzséri Ipari Park	1998	17	reorganizációs-zöldmezős
Fehérgyarmati Ipari Park	1998	–	zöldmezős
Mátészalkai Ipari Park	1998	10	reorganizációs-zöldmezős
Csengeri Ipari Park	1998	3	zöldmezős
Nyírbátori Ipari Park	1998	15	reorganizációs-zöldmezős
Debreceni Regionális és Innovációs Ipari Park	1997	–	zöldmezős
Logisztikai Szolgáltató Központ és Ipari Park (Debrecen)	1999	5	meglévő iparterület parkká szervezése
Debreceni Agrár Park	1999	–	zöldmezős
Bihari Regionális Ipari Park (Berettyóújfalu)	1998	21	reorganizációs-zöldmezős

Az osztrák–magyar határon átvelő Szentgotthárd–Heiligenkreuz Ipari Park magyar oldalának területe 270 ha. A park három különálló, de egymás mellett fekvő részből áll, amelyeket út és közműhálózat köt össze. Ez teszi lehetővé, hogy az ipari park kiépítése több szakaszban történjen. Az első, 81 ha-os ütem már megvalósult, mely területen 1999 végén 20 termelő és szolgáltató vállalkozás működött, közel 2000 munkahelyet biztosítva Szentgotthárd és térsége lakosságának (11. táblázat).

Szombathely sugaras-gyűrűs szerkezetében a keleti és kisebb részben a déli városrészben alakultak ki összefüggő iparterületek. A város rendezési terve a keleti iparnegyed szélén, az elkerülő utak által határolt területen jelölte ki az ipari park helyét, melynek egybefüggő területe eléri a 185 ha-t. A parkot észak–déli irányban négy lépcsőben alakítják ki, lehetővé téve ezzel a modulrendszerű fejlesztést. A *Claudius Ipari és Innovációs*

Parkban a multinacionális nagyvállalatok nagyobb arányban voltak jelen az ezredfordulón hazai leányvállalataik révén, mint a Szentgotthárdi Ipari Parkban (11. táblázat). A betelepült gazdasági társaságok 1998 végéig együttesen 40 milliárd Ft értékű befektetést valósítottak meg, közel 4000 új munkahelyet teremtettek, árbevételük nagysága pedig megközelítette a 304 milliárd Ft-ot.

11. táblázat
Vállalkozások és tevékenységük két nyugati ipari parkban

Szentgotthárdi Ipari Park		Claudius Ipari és Innovációs Park (Szombathely)	
megnevezés	tevékenységi kör	megnevezés	tevékenységi kör
OPEL Magyarország Kft.	járműgyártás	EPCOS Elektronikai Alkatrész Kft.	elektronikai alkatrészek gy.
VOSSSEN Hungaria Kft.	frottírtermékgyártás	Falco Rt.	falemezgyártás
DOMETÁL Kft.	szerszámkészítés	L. U. K. Savaria Kft.	tengelykapcsoló-gyártás
Dokker Kft.	építőipari gépek gyártása	Delphi Packard Electric Kft.	kábelkötegelés
Vasi Konvoj Kft.	teherfuvarozás	Philips Monitoripar Mo. Kft.	számítógépmonitor-gyártás
MOL Rt.	üzemanyag-forgalmazás	MOLDIN Műanyagipari Kft.	műanyagipari termékek gy.
PENNY MARKET	kereskedelem	PLATI Hungary Kft.	elektronikai termékek gy.
Morrison Co.	karbantartás	Pannunion Kft.	csomagolóanyag-gyártás
EDS Kft.	számítástechnika	Cinelli Ipari és Ker. Kft.	bútoripar
Eurest Kft.	élelmezés	Frikus-Immobilien Kft.	szállítmányozás
Shell Hungary Rt.	üzemanyag-forgalmazás	Strauss Autószalon Kft.	gépjármű-kereskedelem
Hödlmayr Hungaria Kft.	autószállítás	Dunaferr Center Duvas Kft.	egyéb nagykereskedelem
KÖRTE Dunántúl Kft.	környezetvédelem	Truck Savaria Kft.	gépjármű-kereskedelem
KRAFTSZER Kft.	építési szerelőipar	Cazal Investment Kft.	ingatlanforgalmazás
SIBA Hungária Kft.	vagyongvédelem	Snowfox Gumi Center Kft.	gépjárműjavítás
Laguna Mobili Bt.	asztalosipari termékek gy.		
General MED. Bt.	foglalkozás-eü. ellátás		

Szentgotthárdi Ipari Park		Claudius Ipari és Innovációs Park (Szombathely)	
HTCM Kft.	szerszámok utánélezése		
VOGEL&NOOT Kft.	mezőgépgyártás		
Stahlcord Gyártó Kft.	közútijármű- alkatrészek gy.		

Forrás: KSH Vas Megyei Igazgatósága

Magyarország keleti határ menti zónájában az ipari parkok kiépülése részben késlekedik, részben pedig megelőzi a nyugati határszél ipari parkjainak fejlődését. E sajátos kettősségre egyrészt az ad magyarázatot, hogy a 10 ipari parkból 4 (a mátészalkai, a nyírbátori, a tuzséri és a bihari) jellegét tekintve „reorganizációs és zöldmezős” típusú, melyek területén 1999 végén együttesen 63, főként hazai kis- és közép vállalkozás működött; másrészt pedig néhány ipari park előkészítéssel és a vállalkozások betelepülése még kezdeti stádiumban van (a két debreceni – az agrár és a regionális –, a fehérgyarmati, a záhonyi és a csengeri).

Az ipari parknak, mint gazdaságpolitikai és területfejlesztési eszköznek az alkalmazása nem idegen a keleti határ menti övezetben sem, hiszen sajátos iparterületi formaként hazánkban elsőként Mátészalkán alkalmazták az 1970-es években. Az iparterület a lakott területektől elkülönül, a város nyugati oldalán helyezkedik el. A parkot nyugat felől iparvágány, kelet felől szilárd burkolatú út, ivóvízvezeték, szennyvízcsatorna-, gáz- és telefonhálózat határolja. A decentralizált iparfejlesztési politika eredményeként főként fővárosi székhelyű vállalatok gyáregységeit telepítették e területre. (Magyar Optikai Művek, Budapesti Finomköttartó Gyár, Szatmár Bútorgyár). A *Mátészalkai Ipari Park* gyáregységeinek jelentős része a piacgazdasági átmenet időszakában is fenn tudta tartani a termelést, a MOM helyi üzemei a privatizáció során két multinacionális iparvállalat: a német Carl Zeiss és a belga Buchmann-csoport⁹, valamint a MOM Vízméréstechnikai Rt. érdekeltségeibe kerültek. A működő vállalkozásokat koncentráló terület az 1990-es évek végén 30 hektárral megnövekedett azáltal, hogy 1999 szeptemberében befejeződött a városi önkormányzat tulajdonában lévő park bővítésének előkészítéssel. A területen 8 méter széles, úgynevezett gyűjtőút épült, mellette járdával, kerékpárúttal, továbbá áram-, víz-, szennyvíz-, gáz- és telefonhálózattal, melyekre rá tudnak csatlakozni az út két oldalán a közeljövőben felépülő új termelőüzemek.

A vizsgált 14 ipari park címet elnyert terület infrastrukturális alapjainak megteremtése, a betelepülő vállalkozások működéséhez szükséges sokrétű szolgáltatások nyújtása jelentős tőke bevonását teszi szükségessé. Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye határ menti kistérségeiben az ipari parkok kiépülését elsősorban központi és decentralizált támogatások alapozzák meg (Területfejlesztési/Vidékfejlesztési Célelőirányzat, Gazdaságfejlesztési Célelőirányzat, Munkaerő-piaci Alap, önkormányzati költségvetés), Ma-

⁹ A Buchmann MOM Rt.-t 1999 szeptemberében megvásárolta a japán Hoya csoport. A Hoya Lens Manufacturing Hungary Zrt. a Hoya szérialencsék gyártására specializált egységeinek egyike Mátészalkán.

gyarország nyugati határvidékén ugyanakkor a beruházásokra a források szélesebb köre állt és áll rendelkezésre, melyek közül nagyságrendileg kiemelkednek a PHARE¹⁰-támogatások. Ausztria Európai Unióhoz történő csatlakozása óta funkcionál a PHARE CBC (Cross Border Cooperation)¹¹ Magyarország–Ausztria Program, mely a Szentgotthárdi Ipari és a Claudius Ipari és Innovációs Park esetében már a második ütem megvalósítását segíti elő.¹²

A Magyarország keleti és nyugati határ menti zónájában elhelyezkedő ipari parkok nemcsak fejlettségi szintjüket tekintve differenciálhatók, hanem szakmai arculatuk alapján is. Szakmai arculaton az ipari parkban már működő vállalkozások fő tevékenységeinek, valamint a park fejlesztési koncepciójában lefektetett ágazati irányelveknek együttes jellegét értjük. E szempontból Szentgotthárd, Szombathely, Sopron és Mosonmagyaróvár városok ipari parkjai elsősorban olyan, döntően külföldi érdekeltségű kis-, közép- és nagyvállalkozások zöldmezős beruházásaihoz teremtettek és teremtenek kedvező feltételeket, melyek feldolgozóipari (termelő) vagy szolgáltató funkciók ellátására szakosodtak.

Az ország ellentétes földrajzi perifériáján szintén e funkciók dominálnak, ugyanakkor megállapíthatjuk, hogy számos ipari park elsősorban a térségi természet- és gazdaságföldrajzi adottságokra építve tud fejlődni, azaz az ipari park címet elnyert területre (Csengeri Ipari Park, Debreceni Agrár Park, Bihari Regionális Ipari Park egy része) legfőképpen a mezőgazdasági termeléshez szorosan kapcsolódó feldolgozóipari vállalkozások telepednek le. A *Debreceni Agrár Park* nevében is tükrözi szakmai arculatát. Az agrárpark az egykori agrártudományi egyetem növénytermesztő telepe 25 ha-os területén létesült azon célból, hogy ott az agráriumhoz szorosan kapcsolódó termelő, szolgáltató és kereskedelmi vállalkozások telepedjenek meg a jövőben. A *Csengeri Ipari Parkban* 1999 végén három vállalkozás működött (Csenger Gold Szövetkezet, Jól Trade Kft., Oppidum-Im-pex Bt.), melyek mindegyike mezőgazdasági termékek termeltetésére, felvásárlására és kereskedelmére szakosodott. Az élelmiszer-gazdaság lokális adottságai a jövőben azáltal is kihasználásra kerülhetnek, hogy Csengeren egy úgynevezett agrárinnovációs központ kiépítését tervezik¹³.

Sajátos, egyedi adottságokkal rendelkezik a vizsgált ipari parkok csoportján belül a debreceni Logisztikai Szolgáltató Központ és Ipari Park: alapját egy országos jelentőségű *vállalkozói logisztikai központ* alkotja. Az 1990-ben svájci–magyar tőke bevonásával létrejött *Trans-Sped Logisztikai Szolgáltató Központ Kft.* az elmúlt évtizedben komplex logisztikai hálózatot épített ki Magyarországon, mely 1998-óta a magyar–román határon is átnyúlik. A cég 20 ha-os debreceni telephelyének 30%-án számos logisztikai szolgáltató

¹⁰ PHARE=Polish Hungarian Aid for Reconstruction of Economy. 1989-ben hozták létre abból a célból, hogy segítse Lengyelországot és Magyarországot a piacgazdaság és a demokrácia kiépítésében. 2000-től a PHARE-támogatás, mint előcsatlakozási alap működött az EU-tagjelölt országokban.

¹¹ A határ menti, a határon átnyúló együttműködéseket támogató előcsatlakozási eszköz az 1995–2003 programozási időszakban.

¹² A Nyugat-Dunántúlon 1995 és 1999 között 2,5 milliárd Ft PHARE-támogatást fordítottak az ipari parkok fejlesztésére, mely meghaladja az 1997–1999-es időszakban a magyarországi iparipark-hálózat egységeinek juttatott állami támogatások összegét.

¹³ Az agrárinnovációs központ tanulmánytervének elkészítését a PHARE CBC Magyarország–Románia Program (1996) 18.000 ECU-vel támogatta.

vállalkozás, valamint vámhivatal és bankfiók is működik. Mindezen szolgáltatásokra a közeljövőben a parkba betelepülő ipari termelő vállalkozások is igényt tarthatnak.

Az eddigiekben összehasonlítottuk a Győr-Moson-Sopron és Vas, valamint a Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye határ menti kistérségeiben ipari park címet elnyert területeket annak alapján, hogy kiépítettségük milyen fokon áll, mi jellemzi szakmai arculatukat, továbbá milyen pénzügyi források bevonásával valósíthatók meg a parkok infrastrukturális beruházásai. Az összehasonlításból kiindulva azonban nem célszerű rangsorolni a vizsgált 14 ipari parkot, mivelhogy időben nem egyszerre indult meg a fejlesztésük, e fejlesztések differenciált társadalmi-gazdasági helyzetben lévő térségekben valósulnak meg, valamint Győr-Moson-Sopron és Vas megyében Európai Unió támogatások elérése is lehetővé vált az Unió regionális politikája által.

A vizsgált ipari parkok a területfejlesztés alkalmazott eszközeiként pozitív hatást gyakorolnak/gyakorolhatnak az érintett települések (Mosonmagyaróvár, Sopron, Szombathely, Szentgotthárd, Záhony, Tuzsér, Fehérgyarmat, Csenger, Mátészalka, Nyírbátor, Debrecen, Berettyóújfalú) és kistérségeik területén:

- a munkahelyteremtésre és munkahelymegtartásra,
- a vállalkozói környezet élénkítésére a termelő és a gazdasági szolgáltató ágazatokban,
- a települési, térségi infrastruktúrahálózatok (gáz-, telefon-, szennyvízcsatorna-, úthálózat stb.) kiépítésére, fejlesztésére,
- a humán infrastruktúra (oktatás, szakképzés) fejlődésére,
- a kutatás-fejlesztés előmozdítására, inkubátorházak működtetésére (Szombathely, Debrecen, Sopron, Mátészalka),
- a kistérségi vonzáskörzeti kapcsolatok erősítésére (különösen a közlekedés kapcsolatok területén),
- a vállalkozási övezetek, logisztikai központok hatékony működésére,
- a határon átnyúló gazdasági kapcsolatok kiépítésére (Szentgotthárd, Záhony).

3.1.2. Ipari vámszabad területek

Magyarországon a vámjogról, a vámeljárásról, valamint a vámigazgatásról szóló 1995. évi C. törvény hatályos rendelkezései a *vámszabad területek* két típusát különböztették meg 2004. május elsejéig: az ipari és a raktározási célú vámszabad területeket. Ipari vámszabad terület létesítése akkor volt engedélyezhető hazánkban, ha ott importanyagok és -alkatrészek felhasználásával exportcélú termelési tevékenységet végeztek.

A törvényi szabályozás 1982 óta tette lehetővé ipari vámszabad területek létrehozását Magyarországon, az első ilyen típusú vámszabad területet azonban csak 1986-ban hozták létre. Az 1980-as évek végén az ipari vámszabad területek száma jelentősen megnövekedett, a külföldiek magyarországi befektetéseiről szóló 1988. évi XXIV. törvény ugyanis lehetővé tette, hogy kizárólag külföldi tulajdonú vállalatot is lehessen alapítani vámszabad területen. Ezt követően egyre több tőkeerős és exportorientált külföldi befektető, főként multinacionális vállalat kezdte meg tevékenységét magyarországi vámszabad területen, elsősorban a nyugati határszélen, illetve a Dunántúlon. Míg a raktározási vámszabad területek száma az 1990-es évek második felére drasztikusan lecsökkent, az ipari

vámszabad területek száma tovább növekedett. 1993-ban 85 ilyen típusú zóna működött hazánkban, 2000 első negyedévének végén viszont már 125.

Az ipari vámszabad területek elsősorban olyan gazdasági előnyöket eredményeztek az üzemeltető vállalkozás számára, melyek növelték a termelés hatékonyságát és versenyképességét. Ezen előnyök (Volter, 2000):

- a termelőeszközök, felszerelési és berendezési tárgyak vámfizetés nélküli behozatala
- kivéve az építési anyagokat, épületgépészeti és épületfenntartási tárgyakat;
- az alapanyagok, alkatrészek, részegységek vámfizetés nélküli behozatala,
- a könyvelés devizában történő vezetése.

A nyugati határ menti zónában Magyarország EU-s csatlakozásáig 16 ipari vámszabad terület működött, amelyek 75%-án gépipari termelést folytattak (12. táblázat).

12. táblázat

Ipari vámszabad területek Magyarország nyugati határvidékén, 2000

Üzemeltető	Telephely	Fő tevékenység
Opel Magyarország Járműgyártó Kft.	Szentgotthárd	járműgyártás
Vogel&Noot Niemeyer Kft.	Szentgotthárd	mezőgazdasági gépgyártás
Stahlcord Gyártó Kft.	Szentgotthárd	közútijármű-alkatrészek gyártása
Delphi Packard Electric Kábelkötegelő Kft.	Szombathely	közútijármű-alkatrészek, jármű- villamossági készülékek gyártása
Philips Monitoripar Magyarország Kft.	Szombathely	monitorgyártás és -összeszerelés
LUK. Savaria Kft.	Szombathely	közútijármű-alkatrészek gyártása
Dunafil Fono Kft.	Szombathely	fonalgyártás
Kromberg és Schubert Kft.	Kőszeg	villamosipari gépek és készülékek gyártása
World Protein Ipari és Kereskedelmi Kft.	Körmend	tejtermékek gyártása
Sempermed Termelési és Kereskedelmi Kft.	Sopron	gumi- és műanyaggyártás
Swedwood Sopron Bútor Kft.	Sopron	bútorgyártás
Vogel&Noot Hőtechnika Kft.	Mosonmagyar- óvár	lapradiátorok gyártása
Vogel&Noot Mezőgépgyár Kft.	Mosonmagyar- óvár	fűrész-, lemezipar, fémtömegcikk- gyártás
Vogel&Noot Technológiai Kft.	Mosonmagyar- óvár	hőtechnika; fémszerkezetek, kazá- nok, mezőgazdasági gépek gyártása
Sama Járműalkatrészgyártó Bt.	Mosonszolnok	közútijármű-alkatrészek gyártása
Sapu Ipari és Kereskedelmi Bt.	Mosonszolnok	gépjárműalkatrészek és tartozékok, kerti kisgépek gyártása

Forrás: VPOP, Antalóczy K. 1999, 80–85. o.

Magyarországon 1990-ben a General Motors szentgotthárdi vámszabad területi beruházása volt a kezdete – s talán a példaképe is – számos nagy gépipari: elektronikai, autóipari cégnek, amelyek szintén vámszabad területre települtek. Az ország nyugati határszélén – azáltal, hogy megteremtődtek hazánkban az ipari vámszabad területek létesítésének törvényi feltételei – lehetőség nyílt társaságiadó- és egyéb pénzügyi kedvezmények igénybevételeire, új, dinamikus ágazatok honosodtak meg (közúti jármű- és alkatrészgyártás, számítógépgyártás, híradástechnika). A beruházó külföldi érdekeltségű vállalkozások ezáltal az innováció-orientált regionális politika aktív szereplőivé váltak a piacgazdasági átmenet időszakában.

Az ipari vámszabad területek (vámszabad területi társaságok) önállóan és koncentrált formában gyakorolhattak hatást egy adott térség (kistérség) fejlődésére, a gazdasági-társadalmi térszerkezet alakítására. A nyugati határ menti zónában mindkét formára egyaránt találtunk *példát* (12. táblázat). Itt szükséges hangsúlyoznunk az ipari vámszabad területek szoros térbeni kapcsolódását a területfejlesztés sajátos intézményeihez, az ipari parkokhoz: a Szentgotthárdi Ipari Parkban például vámszabad területi formában folytatott termelést az Opel Magyarország Járműgyártó Kft., a Vogel&Noot Niemeyer Kft. és a Stahlcord Kft., a szombathelyi Claudius Ipari és Innovációs Parkban a Delphi Packard Electric Kábelkötegelő Kft., a Philips Monitoripar Magyarország Kft., valamint a LUK Savaria Kft. Ezen gazdasági szervezetek egyaránt éltek az ipari vámszabad területen és az ipari parkban való működés előnyeivel.

Az ipari vámszabad területek Magyarország keleti határvidékén nem tudtak a területfejlesztés és a gazdaságpolitika aktív eszközeivé válni a piacgazdasági átmenet időszakában, összefüggésben az exportorientált külföldi érdekeltségű vállalkozások rendkívül alacsony számú jelenlétével. Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye határ menti kistérségeiben mindösszesen két ipari vámszabad terület funkcionált 2000 első negyedévének végén: Debrecenben a MODE 3 H Textilipari Kft. (konfekcionált ruházati termékek gyártása), és Csengeren a Josef Seibel Kft. (lábbeligyártás).

Fontos változás: Magyarország EU-hoz történő csatlakozásának napján a csatlakozás előtt kiadott vámszabadterületi engedélyek hatályukat veszítették a közösségi vámjog alkalmazásának értelmében. Talán nem véletlen, hogy a Magyarország nyugati határvidékén 2000-ben még ipari vámszabadterületi formában működő vállalkozások közül (12. táblázat) az egyik legnagyobb cég, a Philips Monitoripar Magyarország Kft. közvetlenül az EU-s csatlakozást követően (2004 augusztusában) zárt be végleg Szombathelyen.

2004. május elsejével tehát a csatlakozás előtt hatályos nemzeti vámjogszabályokon (1995. évi C. törvény) alapuló *vámszabad területek megszűntek*, ezt követően nem került vámszabad terület kijelölésre hazánkban. A Közösség tagállamaiban található vámszabad területek és vámszabad raktárak működését a Tanács 1992. október 12-i 2913/92/EGK rendelete, valamint a Bizottság 1993. július 2-i 2454/93/EGK rendelete határozza meg, melyek hazánkban is közvetlenül alkalmazandók. (Megjegyzés: az Európai Unióban a vámszabad területet központilag jelöli ki a nemzeti kormány, s e területre több gazdálkodó is tevékenységi engedélyt kérhet). A közösségi vámjogszabályok a korábbi nemzeti szabályozással szemben új jogintézményt, a *vámszabad raktárak* fogalmát is bevezették, azonban – a vámszabad területek mellett – e jogintézmény sem jelenik meg a hazai gazdasági életben (forrás: VPOP Vámigazgatóság, 2007. május).

3.1.3. Logisztikai központok

A logisztikai központok a térben kiterjedt termelői-fogyasztói hálózatok és/vagy tranzitútvonalak csomópontjain épülnek. A termelőtől és a felhasználótól átvett feladatokat (raktározás, áruelosztás, csomagolás, vámolás stb.) modern technikai eszközökkel, a számítástechnika és az informatika alkalmazásával látják el. Így az áruk kisebb készletek mellett, hatékonyabban, gyorsabban és olcsóbban jutnak el a termelőkhez, a termelő felhasználókhoz, a kereskedelmi elosztóhelyekhez és a fogyasztókhoz. E logisztikai központokban önálló szakvállalatok is működhetnek, melyek egymással is versenyezve biztosíthatják a különböző szolgáltatásokat (Ehrlich, 1998).

A közlekedési kormányzat többéves kutatómunkára alapozva 1993-ban fogadta el a Magyarországon kiépítendő logisztikai szolgáltató központok hálózatának átfogó koncepcióját, amelyet az Országgyűlés és a kormány 1996. évi határozatai a nemzetgazdaság részprogramjává emeltek. A koncepcióban meghatározták a hálózat potenciális régióit, s ezt követően megkezdték az egyes régiókon belül a logisztikai szolgáltató központok (LSZK) helyének kijelölését. A tíz kiépítendő LSZK földrajzi elhelyezkedése a következő: Budapest-Soroksár, Sopron, Győr, Székesfehérvár, Nagykanizsa, Szolnok, Szeged, Baja, Miskolc–Tiszaújváros és Záhony.

A nyugati és a keleti határ menti zónában egyaránt egy-egy LSZK-t jelöltek ki: Sopronban, illetve Záhonyban. A logisztikai szolgáltató központok hálózatának koncepciójában eredetileg Debrecen neveztek meg a Tiszántúl északi részén létesítendő LSZK centrumaként, azonban részint az áruforgalmi adatok felülvizsgálata, részint a gazdaság és a gazdaságpolitika változása, valamint a regionális kezdeményezések eltérő eredményessége következtében a debreceni központ először Debrecen–Záhony térségre, majd inkább Záhonyra módosult. E döntés területfejlesztési szempontból pozitívan értékelhető, hiszen az 1996 végén kijelölt Záhony és Térsége Vállalkozási Övezet fejlődése érdekében indokolt volt, hogy a meglévő vasúti-műszaki infrastruktúrára alapozva egy korszerű logisztikai központ épüljön ki a térségben. Ugyanakkor Debrecenben magánbefektetői kezdeményezésre – a Trans-Sped Kft. által – egy országos jelentőségű vállalkozói logisztikai központ valósult meg az 1990-es években.

A Záhonyi Logisztikai Szolgáltató Központ fejlesztésének alapja Kelet-Közép-Európa legnagyobb vasúti átrakó központja, a záhonyi átrakókörzet. „Európa legnagyobb szárazföldi kikötőjének” területe 84 km², Záhony mellett a következő települések közigazgatási területére terjed ki: Eperjeske, Győröcske, Komoró, Mándok, Fényeslitke, Tiszabezdéd, Tizaszentmárton, Tornyospálca, Tuzsér. Az átrakókörzet összekötő kapocs kelet és nyugat között, mivel itt találkoznak az eltérő nyomtávú európai, valamint az ukrán–orosz vasútvonalak. Az 1947 és 1990 között kiépített 157 km széles és 335 km normál nyomtávú vágányvonal-hálózat és létesítményrendszere (átrakók, átfejtők, raktárak stb.) a logisztikai központ beruházási igényét nagymértékben csökkentette, ugyanakkor ezen közlekedési és raktározási infrastruktúrának a racionális áruforgalmon alapuló rekonstrukciója az 1990-es évek végére elodázhatatlan feladattá vált. A záhonyi átrakókörzet korszerűsítésének keretében 2000. december elején az Európai Unió 10 millió euró (kb. 2,5 milliárd Ft) és a magyar állam 2 milliárd Ft-os támogatásával átadták Komoróban a korszerűsített fűtőolaj-átfejtőt; Eperjeskén a nyitott-, illetve a fedettkocsis ömlesztettáru-átrakót, valamint a darus átrakót; míg Záhonyban a vegyianyag-átfejtőn végeztek rekonstrukciós munkálatokat.

Sopronban két évtizede a GySEV Rt. a kelet–nyugati és az észak–déli áruforgalom metszéspontjában raktározási vámszabadterületet és kombiterminált alakított ki. A *Soproni Logisztikai Szolgáltató Központ* magját ezen terminál és a már funkcionáló létesítmények képezik. A logisztikai központ fejlesztése jelentősen előrehaladt az 1990-es évek utolsó harmadában: új vágányok épültek, az eredetileg 15 000 m²-es kombiterminál területe 290 500 m²-re bővült, s kiszélesedett a logisztikai szolgáltatások köre is (egységrakomány-képzés, átsomagolás, vámkezelés, konszignálás, konténerek és csereszekrények javítása, tisztítása stb.). A kombiterminál kiépítéséhez és fejlesztéséhez 1997 és 2000 között a KHVM 500 millió Ft központi támogatást nyújtott, a logisztikai szolgáltatások fejlesztéséhez pedig 300 milliót. A KHVM mellett a beruházások megvalósításához az osztrák Közlekedési Minisztérium is hozzájárult.

A Soproni Logisztikai Szolgáltató Központ lokális gazdaságfejlesztő hatása – földrajzi elhelyezkedéséből adódóan – áttérjedhet a határon túlra is, ahogy az LSZK bővítésének javaslatában is megfogalmazódik: „...meg kell kísérelni az osztrák cégeket megnyerni a soproni logisztikai központ szolgáltatásainak, és egyben kezdeményezni kellene minél több árutermelő beruházás megvalósítását, különösen a tervezett ipari parkba”.

A magyarországi logisztikai szolgáltató központok hálózatán belül a záhonyi és a soproni LSZK számos közös jellemzővel, azonos adottsággal rendelkezik, melyek által ezek a közlekedés- és területfejlesztési eszközök valós térségfejlesztő szerepet tölthetnek és töltenek be Magyarország északkeleti és északnyugati határvidékén:

- nemzetközi jelentőségű – intermodális – logisztikai központok,
- vasúti és közúti közlekedési kapcsolatra épülnek,
- fejlesztésük a soroksári, a székesfehérvári és a szolnoki logisztikai központ mellett állami prioritást élvez,
- rendelkeznek már működő logisztikai létesítményekkel és szolgáltatásokkal,
- az állami szerepvállalás szempontjából esetükben nem merülnek fel területigények és önálló külső infrastruktúra kiépítésével járó költségek,
- termináljaik kombinált forgalmának (RO-LA, konténer) nagyságrendjét kizárólag a Józsefvárosi Pályaudvar forgalma haladta meg 1993-ban,
- a Sopron Aranyhegyi Ipari Park, illetve a Záhonyi Városi és a Tuzséri Ipari Park „ráépül” e két logisztikai szolgáltató központra.

3.1.4. A szabadkereskedelmi övezetektől a vállalkozási övezetekig

„Gazdasági zónák: mítosz vagy tényleges lehetőség a területfejlesztésben?” tette fel a kérdést az 1990-es évek első felében Ruttkay Éva e címmel megjelent tanulmányában (Ruttkay, 1994). A piactudományok átmenet végén, ismerve a hazai területfejlesztési és gazdaságpolitika elmúlt évtizedben elért eredményeit, a kérdés könnyen megválaszolhatónak tűnik. Mielőtt azonban ezt megtennénk, tekintsük át, hogy milyen út vezetett a szabadkereskedelmi övezetek létrehozásának gondolatától az első magyarországi vállalkozási övezet kijelöléséig.

A nemzetközi tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a legtöbb gazdasági zónát közvetlenül az országhatár mellett létesítik. 1989-ben a Kereskedelmi Minisztérium két munkatársa megjelentetett egy tanulmányt (Bogóné – Hauck, 1989), melyben részletesen

ismertették egy, az osztrák–magyar határon létesítendő ipari, kereskedelmi és szolgáltatási funkciókat ötvöző gazdasági övezet koncepcióját. Az úgynevezett *Közép-európai Szabadkereskedelmi Övezet* 70–90%-ban magyar, 10–30%-ban osztrák területen valósult volna meg, Magyarország nyugati határ menti zónájában, a Rajka, Hegyeshalom és Jánossomorja közötti határterületeken, illetve Sopron körzetében. A koncepció alkotói részletesen kidolgozták a szabadkereskedelmi övezet működési szabályait, melyek többek között kiterjedtek az adó- és vámkedvezmények, valamint ingatlanok biztosítására is az övezetben beruházó vállalkozások számára. A gazdaságpolitikában és a területfejlesztésben aktív szerepet vállaló más szakemberek elképzelhetőnek tartották az 1990-es évek elején, hogy a szabadkereskedelmi övezet (és ezáltal a gazdasági engedmények köre) kiterjedjen az osztrák–magyar határszakasz csaknem teljes hosszára (Ruttkay, 1994). Az ország keleti régióján belül elsősorban Záhony–Vásárosnamény–Kisvárdai térségében merült fel szabadkereskedelmi övezet létesítésének gondolata a külgazdasági, a geostratégiai és a területfejlesztési szempontok mérlegelésével. A Magyarország nyugati és keleti határ menti zónájában tervezett egy-egy övezet eltérő jelleggel és preferenciákkal működött volna, ezáltal nem váltak volna egymás konkurenseivé.

Az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején Sopron és környéke, valamint Záhony és tágabb térsége, az úgynevezett *különleges gazdasági övezetek* létesítésének koncepcionális szakaszában is előtérbe kerültek. A különleges gazdasági övezet egy, az ország egyéb részeitől elzárt olyan terület, ahol az ország egészétől különböző gazdasági szabályozási és valutarendszer van érvényben. Előnye, hogy működését és ezzel gazdasági vonzerejét függetleníteni lehet az ország egészének pillanatnyi (esetleg kedvezőtlen) gazdasági helyzetétől, a gazdasági szabályozás változásaitól. Az elzárttságot a vám, illetve a forgalmi adó és egyéb, nem a jövedelem után fizetendő adó alóli mentesség igénye teszi szükségessé. Az elzárttságnak természetes következménye, hogy oda az ország más területéről csak külön engedéllyel – esetleg útlevelemmel – lehet belépni, az övezet kapuja szigorú vámellenőrzés alatt áll¹⁴ (Hagymási, 1994). A különleges gazdasági övezetek meghonosítására irányuló törekvések közül a legmélyebb gyökereik és egyben a legmesszebbre menők a Záhony és térségében megvalósítandó övezet iránti kezdeményezések voltak.

A magyar kormány 1991-ben Szabolcs-Szatmár-Bereg megye gazdasági és társadalmi felzárkóztatásának elősegítése érdekében kormányprogramot fogadott el, melynek keretében 1992-ben elkészült a megye hosszú távú területfejlesztési koncepciója. A dokumentum a Záhony–Vásárosnamény–Kisvárdai városok által határolt háromszög területén különleges gazdasági övezet létesítését javasolta. Ezt követően az Europrojects Kft. elkészítette az övezet térségalkalmassági és területkijelölési tanulmányait. A különleges gazdasági övezet létrehozására irányuló törekvések azonban az ország e térségében sem jutottak el a megvalósítás fázisáig. A témában publikáló szerzők rámutattak arra, hogy Magyarország földrajzi elhelyezkedése, területi méretei nem teszik lehetővé és szükségessé ilyen gazdasági enklávék meghonosítását hazánkban, és sokkal inkább arra kell törekedni, hogy az ország egészében segítsék elő és teremtsék meg a külföldi működőtőke-beáramlás feltételeit.

¹⁴ Az övezetben minden elszámolás konvertibilis devizában történik, Sopronban és környékén az 1990-es évek elején egy ilyen típusú gazdasági zóna megvalósítása esetén tehát az Európai Közösség kereskedelmi joga érvényesült volna, azaz forint helyett az osztrák schilling vagy a nyugatnémet márka lett volna a belső fizetőeszköz.

A nyugati határ menti térségek iránt a külföldi befektetők már a piacgazdasági átmenet első éveiben kitüntetett figyelemmel voltak, mely érdeklődés nem szűnt meg az 1990-es évek végéig (Iván, 1993; Nemes Nagy, 1995; Rechnitzer, 1997; Hamar, 1999). Ugyanakkor az ország tartós szerkezeti problémákkal küzdő térségeiben rendkívül szükségessé vált az átmenet időszakában a kormányzati beavatkozás, melynek egyik formája az úgynevezett *vállalkozási övezetek* létrehozása volt. A vállalkozási övezet a régió fejlődése érdekében létrehozott, a területén folytatott tevékenységhez sajátos pénzügyi kedvezmények igénybevételét biztosító, területileg lehatárolt termelési és szolgáltató terület.

Záhony és Térsége Vállalkozási Övezet

A vállalkozási övezeteket, mint a gazdaságpolitika és a területfejlesztés eszközeit az ipari szerkezetátalakítás térségeiben, a társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott területeken, földrajzi elhelyezkedés alapján pedig (egy övezet kivételével) az országhatár mentén jelölték ki. A területfejlesztésről és a területrendezésről szóló törvény megalkotását követően, a 195/1996. (XII. 19.) kormányrendelet értelmében először a Záhony és Térsége Vállalkozási Övezetet hívták életre, a térség különleges gazdasági adottságainak kihasználására irányuló törekvések hatásai tehát nem múltak el nyomtalanul. A vállalkozási övezet Záhony, Vásárosnamény és Kisvárdra vonzáskörzetére, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 50 településére terjed ki¹⁵ az övezet kiépítésével összefüggő feladatok koordinációját a Nyíregyházán működő, záhonyi székhelyű Záhony és Térsége Fejlesztési Kft. látja el.

A Záhony és Térsége Vállalkozási Övezet fejlesztésének stratégiai céljai:

- a nemzetközi és határ menti gazdasági együttműködésben nyíló gazdasági előnyök kiaknázása,
- a régió gazdasági szervezetének a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolása,
- a térség gazdasági potenciáljának erősítése, a termelés bővítése és új munkahelyek létesítése,
- a térség kiépített közlekedési és szállítási infrastruktúrájának hasznosítása,
- a gazdaságfejlesztést elősegítő infrastrukturális fejlesztések megvalósítása,
- mindezen célkitűzéseknek a környezet és a természet védelmével összhangban történő érvényesítése.

Annak érdekében, hogy e célok irányában ható beruházásösztönző fejlesztési politika valósuljon meg a térségben, elengedhetetlenek voltak a sajátos pénzügyi és más kedvezmények az övezetben működő és letelepülni szándékozó vállalkozások számára. A befektetési kedvezmények köre egyrészt adókedvezmények (társasági adó, SZJA, helyi iparüzési adó, gyorsított amortizáció), másrészt állami támogatások (Területfejlesztési/Vidékfejlesztési Célelőirányzat, Gazdaságfejlesztési Célelőirányzat, Munkaerő-piaci Alap, Kör-

¹⁵ Ajak, Anarcs, Aranyosapáti, Barabás, Benk, Beregdaróc, Beregsurány, Csaroda, Dombrád, Döge, Eperjeske, Fényeslitke, Gelénes, Gemze, Győröcske, Gyüre, Ilk, Jéke, Kékcse, Kisvárdra, Kisvarsány, Komoró, Lónya, Lövöpetri, Mándok, Mátyus, Mezőladány, Nagyvarsány, Nyírlövő, Pap, Rétközberencs, Szabolcsbáka, Szabolcsveresmart, Tákos, Tiszaadony, Tiszabездé, Tiszakanyár, Tizakerecseny, Tiszamogyorós, Tizaszalka, Tizsaszentmárton, Tizsavid, Tornyospálca, Tuzsér, Újdombrád, Újkenéz, Vámosatya, Vásárosnamény, Záhony, Zsurk.

nyezetvédelmi Alap), harmadrészt kedvezményes hitelkonstrukciók igénybevétele (a Magyar Fejlesztési Bank Rt.-n keresztül) terjedt ki. A vizsgált gazdasági övezetben 2000 augusztusáig a következő termékelőállítást szolgáló, illetve infrastrukturális beruházások valósultak meg:

- Az övezet első jelentős létesítményét, a Tiszabezdéd községben megépült kamionterminált (melyet részben az MBFB finanszírozott) 1996 júliusában adták át. Működése által Záhony város jelentősen tehermentesült a 4. számú főútvonal forgalmából.
- A Vásárosnaményban ipari termelést folytató INTERSPAN Kft. korszerűsítette faforgácslapgyártó üzemének technológiáját.
- A Kárpát-Hús Kft. Aranyosapáti községben megépítette szárazáru-húsüzemét, egyben az övezet legnagyobb élelmiszeripari beruházását valósítva meg.

A vállalalkozási övezet logisztikai komplex programjának egyik meghatározó tényezője a Záhonyi Logisztikai, Kereskedelmi és Üzleti Központ létrehozása. A központ a logisztika és a kelet–nyugati kereskedelem területén tevékenykedő cégek számára fog biztosítani irodákat, tárgyaló- és kiállítótermeket, valamint olyan szolgáltatásokat és adatbázisokat is elérhetővé tesz, amelyek egyrészt elősegítik a térségnek a nemzetközi kereskedelmi és áruforgalmi rendszerbe való bekapcsolódását, másrészt az övezetben működő vállalkozások üzleti kapcsolatainak építését és tevékenységük javítását ¹⁶.

Bihari Vállalkozási Övezet

A Bihari Vállalkozási Övezetet az 55/1998. (III. 27.) Kormányrendelet jelölte ki a berettyóújfalui kistérség területén. Az övezet kiépítését, vagyonezelését a 31 bihari település által létrehozott Bihari Vállalkozási Övezet Menedzser Kft. végzi, melynek alaptőkéje alatta marad a Záhony és Térsége Fejlesztési Kft. törzstőkéjének.

A vállalalkozási övezet fejlesztésének stratégiai céljai:

- a vállalalkozási övezet tevékenysége az övezetben működő vállalkozások fejlesztése során, illetve új vállalkozások letelepítésekor a határ menti gazdasági és kulturális együttműködésből adódó lehetőségek kihasználása;
- a térség közlekedéshálójának adottságai alapján a tranzitforgalomra épülő szolgáltatások fejlesztése, logisztikai központ kialakítása;
- a helyi mezőgazdasági termelésre épülő feldolgozóipari kapacitások fejlesztése,
- a térség ipari szerkezetének átalakítása során kerüljön előtérbe a termékek piacképességének növelése, a beszállítói kapacitások fejlesztése, a korszerű technológiát megvalósító ipari beruházások létesítése;
- a hazai és külföldi tőkebefektetések növelése érdekében a térség gazdasági potenciáljához kapcsolódó vállalkozások letelepedésének elősegítése a környezet- és természetvédelem követelményeinek megfelelően, a környezet- és természetvédelmi jogszabályok betartása mellett;

¹⁶ A Logisztikai, Kereskedelmi és Üzleti Központ a Záhony és Térsége Fejlesztési Kft. tulajdonában álló háromszintes, 1600 m² nettó alapterületű épület felújításával és átalakításával jött létre. A 220 millió Ft-os beruházás 2001 májusára valósult meg az Északkelet-Magyarországi PHARE-Program, a belgiumi flamand tartományi kormány, valamint a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési Tanács támogatásával.

– a térség természeti adottságainak és a nemzetközi tranzitforgalomból adódó lehetőségeinek kihasználása érdekében a térség turisztikai fogadóképességének fejlesztése. Összehasonlítva a Záhony és Térsége, valamint a Bihari Vállalkozási Övezet fejlesztésének stratégiai céljait, megállapítható: mindkét övezet célrendszerében egyaránt nagy jelentőséggel bír a határ menti gazdasági együttműködésben rejlő lehetőségek, valamint a lokális közlekedésföldrajzi adottságok kiaknázása. E térségekben található az ország két legnagyobb forgalmú, keleti orientációjú, nemzetközi közúti és vasúti kapuja: Záhony és Ártánd–Biharkeresztes. A Bihari Vállalkozási Övezet természet- és gazdaságföldrajzi adottságai ugyanakkor a Záhonyi Vállalkozási Övezetétől eltérő fejlesztési irányokat is kijelölnek: „Számolva azzal, hogy a bihari térség mezőgazdasági jellege hosszú ideig még a jövőben is meghatározó lesz, a vállalkozási övezet tevékenységét, fejlesztési elképzeléseit mindenképpen össze kell hangolni ezzel az ágazattal. A kapcsolódási pontok lehetnek a mezőgazdasági termelésre épülő feldolgozóipar, a szállítási lehetőségek javulását kihasználó távoli piacokra való termelés, a mezőgazdasági gépgyártás, a román oldallal való szorosabb együttműködés, élelmiszerkereskedés stb.” (Baranyi, 1999b). A Bihari Vállalkozási Övezet szerkezetében ezen jelleg érvényre jut: a Bihari Regionális Ipari Park a berettyóújfalui vasútállomás közelében fog összeérni azzal a területtel, ahová az övezetet működtető társaság élelmiszeripari feldolgozó üzemek letelepítését tervezi.

Ha összehasonlítjuk a Bihari Vállalkozási Övezet és a Záhony és Térsége Vállalkozási Övezet struktúráját, a területfejlesztés térségi eszközeinek kapcsolatrendszerét, az alapvető eltérés a tekintetben áll fenn, hogy a Bihari Övezet központi egységét egy ipari park, a Záhony és Térsége Vállalkozási Övezetét pedig egy logisztikai központ alkotja. Mindkét gazdasági övezet hatékony működésének intézményi feltételei adóttak. A Záhonyi Övezeten belül az övezet logisztikai szolgáltatásainak integrálását a MÁV Zrt. végzi, amely résztulajdonosa a Záhony és Térsége Fejlesztési Kft.-nek. A Kft. birtokolja és üzemelteti a mintegy 600 hektár területű Tuzséri Ipari Parkot, a Záhonyi Városi Ipari Park többségi tulajdonosa azonban a budapesti székhelyű INMAS Mechatronika Kft., amely céggel az övezetet működtető társaságnak nincs napi kapcsolata.

Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar megye vállalkozási övezetei közvetlen szerepet tölthetnek be a jövőben a határ menti gazdasági együttműködésben. Magyarország első vállalkozási övezete esetében az első erre irányuló lépések már megtörténtek: 1999 áprilisában létrejött egy együttműködési megállapodás a Záhony és Térsége Vállalkozási Övezet és a (Csap–Tiszasalamon térségében 1998 decemberében kijelölt) Kárpátaljai Különleges Gazdasági Övezet fejlesztésében érdekelt szervek között. A Bihari Vállalkozási Övezethez kapcsolódóan Hajdú-Bihar megye területfejlesztési koncepciójában megfogalmazták, hogy „szükséges a Biharkeresztes–Berettyóújfalui, valamint a szomszédos Nagyváradi térségében egy, a záhonyihoz hasonló különleges gazdasági–vállalkozási övezet létrehozása magyar–román összefogással és együttműködéssel.” A kiépítendő Bihari (Magyar–Román) Gazdasági Övezet koncepcióját erősíti az a tény, hogy a négy határ menti romániai megye közül a magyar befektetések döntő hányadban Biharban összpontosulnak: 1998-ban 5,29 millió USD értékű magyar tőkebefektetés történt Bihar (Bihar) megyében (Temesben 1,5; Aradban 1,42 és Szatmár megyében 1,13 millió USD)¹⁷.

Az eddigiek alapján elmondható, hogy a Magyarország keleti és nyugati határ menti

¹⁷ Forrás: Magyar–Román Határ Menti Térség Fejlesztési Koncepciója és Programja (2000).

zónájában vizsgált ipari parkok, ipari vámszabad területek, logisztikai központok és vállalkozási övezetek önálló és együttes területfejlesztő szerepet betöltve alakították/alakították térségeik gazdasági-társadalmi helyzetét, fejlődését. A szentgotthárdi, a szombathelyi, a mátészalkai és a tuzséri ipari parkok dinamikus gazdasági centrumként funkcionálnak kistérségeikben, míg a többi vizsgált kilenc ipari park fejlettségi, kiépítettségi szintjétől függően alakítja az ipar térszerkezetét. A logisztikai központok közlekedési infrastruktúrájukkal és szolgáltatásaikkal teszik vonzóbbá az ipari parkokat a betelepülő, termelő tevékenységet végző vállalkozások számára, ugyanakkor ezen társaságok működésük során folyamatos igényt támaszthatnak a logisztikai központ vállalkozásainak szolgáltatásai iránt (Sopronban, Záhonyban, Tuzséron, Debrecenben). Míg az ipari parkok és a logisztikai központok termelő, szolgáltató tevékenységeket koncentrálnak létesítményként funkcionálnak, addig az ipari vámszabad területek és a vállalkozási övezetek a vám-, adó- és egyéb pénzügyi kedvezmények nyújtása által intézményesültek Magyarországon.

A területfejlesztés térségi eszközei a piacgazdasági átmenet időszakában Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar, Győr-Moson-Sopron és Vas megye határ menti kistérségeiben is intézményesültek, a további cél az eszközök minél több tartalommal való feltöltése.

A 2000-es évek első felében egy új, sajátos eszköz jelent meg a nyugati határ mentén, Szombathelyen és Sopronban: az *innovációs és/vagy technológiai központ*. Széleskörű szolgáltatásokat nyújt, és elsősorban kutatásfejlesztési tevékenységeket koncentrálnak.

3.2. A szolgáltatások átalakulása a kereskedelmi szolgáltatások példáján

A piacgazdasági átmenet időszakában a kereskedelem nemzeti gazdaságban betöltött szerepe felértékelődött, s a feldolgozóipart követően a legtöbb munkahelyet (2004-ben 545 ezer) biztosító gazdasági szektorra vált Magyarországon. A belkereskedelmen belül a kiskereskedelmi forgalom 1990 és 2004 között több mint 7-szeresére növekedett folyó áron, s 2004-ben elérte a 7379 milliárd Ft értékét.

A kiskereskedelemben jelentős koncentráció ment végbe, mely napjainkban is tart. A változás azonban nem csupán, illetve nem kizárólag a nagy bevásárlóközpontok, hipermarketek és szakáruházak térnyerésére korlátozódik, hanem pl. a hazai élelmiszer-kiskereskedelmi hálózatok strukturális átalakulására, a szövetkezeti beszerzés és értékesítés szorosabb integrációjára is.

3.2.1. A kiskereskedelmi ellátottság

Magyarországon 1999. év végén 152 108 kiskereskedelmi üzlet¹⁸ működött, 11 %-a a keleti és a nyugati határ menti zónában (13. táblázat). Vizsgálataim során megpróbáltam

¹⁸ A kiskereskedelmi üzlethálózat statisztikája 1997-ig a boltok és vendéglátóhelyek számát, valamint ezen belül az ezekből egyéni vállalkozások által működtetett üzletek számát üzletkörök szerint, területi bontásban mutatta ki. Ezek az adatok azonban nagymértékű halmozódást tartalmaztak. A kimutatás az önkormányzatok által kiadott működési engedélyek adatainak feldolgozása alapján készült. Gyakori volt, hogy egy-egy bolt, kereskedő többféle működési profillal, következésképpen több engedéllyel rendelkezett, ezért a működési engedélyek száma lényegesen magasabb volt a boltok számánál. 1997-től a KSH az üzletek működéséről és a bel-

felállítani egy fejlettségi rangsort a kistérségek kereskedelmi szolgáltatásokkal való ellátottságára vonatkozólag, a Központi Statisztikai Hivatal által évente közzétett, egyetlen települési szintű mutató, a kiskereskedelmi üzletek lakosságszáma vetített értéke alapján. E mutató felhasználása által azonban csak korlátozott következtetések vonhatók le, hiszen pl. a kereskedelmi egységekkel kiemelkedően ellátott fővárosban a kiskereskedelmi üzletek 1000 lakosra jutó száma (14) alatta maradt az országos átlagértéknek (15).

13. táblázat

Kiskereskedelmi ellátottság Magyarország keleti és nyugati határ menti kistérségeiben

Kistérségek	Kiskereskedelmi üzletek (1999. dec. 31.)	Kiskereskedelmi társas vállalkozások (2000. júl.1.)	Kiskereskedelmi üzletek 1000 lakosra jutó száma	Vállalkozások 1000 lakosra jutó száma
berettyóújfalui	958	108	15	2
debreceni	4095	1464	14	5
csengeri	272	18	19	1
fehérgyarmati	649	42	17	1
kisvárdai	1036	470	15	7
mátészalkai	980	124	15	2
nyírbátori	619	50	14	1
vásárosnaményi	572	48	15	1
			Max/Min:	
			1,36	7,00
csepregi	316	50	28	4
körmendi	383	49	17	2
kőszegi	287	55	16	3
őriszentpéteri	97	8	13	1
szentgotthárdi	332	66	22	4
szombathelyi	1921	540	17	5
csornai	528	66	15	2
kapuvári	443	54	17	2
mosonmagyaróvári	1299	189	18	3
soproni	1927	405	21	4
			Max/Min:	
ÖSSZESEN:	16714	3806	2,15	5,00

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv 1999, Cég-Kód-Tár 2000/3.

Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye határ menti kistérségeiben az üzletháló-

kereskedelmi tevékenység folytatásáról szóló 4/1997. (I. 22.) Kormányrendeletre épülő teljes körű adatgyűjtési rendszert alkalmaz, ennek alapján építette ki a *halmozódást kiküszöbölő üzlethálózati regisztert* (Bóc-Klauber, 1998).

zat fajlagos értékei homogenitást mutattak 1999 végén, míg Vas és Győr-Moson-Sopron megye határvidékén a csepregi és az űriszentpéteri kistérség mutatója között több mint kétszeres differencia állt fenn. A csepregi kistérségben a kiskereskedelmi üzletek 1000 lakosra jutó száma a gyógyturizmus szempontjából frekvenciált Bük községben meghaladta a 61 üzlet/1000 lakos értéket.

Az alkalmazott mutató segítségével az ellátottság vizsgálata egy másik oldalról közelíthető meg, a tekintetben, hogy a kiskereskedelmi tevékenységet folytató és kiskereskedelmi szolgáltatásokat nyújtó vállalkozásoknak milyen a súlya, a kistérségek gazdasági életében (13. táblázat). A mutató értékei a nyugati határ mentén együttesen lényegesen kedvezőbb helyzetre utalnak, mint a keleti határ mentén (kivételt képez űriszentpéter térsége). Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye határ menti kistérségei közül kiemelkedik a kisvárdai és a debreceni kistérség; a kisvárdai kistérség kereskedelmi szolgáltatásokkal való ellátottságát azonban nem lehet „kimagaslónak” nevezni a mutató értékét véve figyelembe, a mélyrehatóbb vizsgálatok alapján ugyanis megállapítható, hogy Magyarország „keleti kapujában” (Záhonyban, Tiszabeadén, Komorón) számos olyan, főként ukrán érdekeltségű cég telepedett le az elmúlt években, amely nem a térséget tekintve kereskedelmi termékei felvevőpiacának.

3.2.2. A kiskereskedelmi üzlethálózat új egységei

„Az iparral szemben a zöldmezős, külföldi kereskedelmi beruházások regionális elhelyezkedése lényegében a fogyasztói kereslethez igazodik. Vagyis alapvetően az egy főre jutó jövedelem és a népsűrűség határozza meg a beruházás helyének kiválasztását. Bevásárlóközpontok, nagyáruházak először Budapesten és környékén létesültek, majd a terjeszkedés a vidéki nagy létszámú városok, a határ menti területek felé indult meg” (Diczházi, 1997).

Magyarországon az 1990-es évek utolsó harmadában összesen 12 vidéki *bevásárlóközpont*¹⁹ átadására került sor. A keleti, valamint a nyugati határ mentén szinte ugyanazon a napon kezdte meg működését a debreceni Malompark Bevásárlóközpont és a Sopron Plaza (14. táblázat). Bár a két bevásárlóközpont közel azonos alapterületű és foglalkoztatotti létszámú volt az ezredfordulón, üzlethálózatuk struktúrája, valamint vásárlói(látogatói)-vonzáskörzetük jelentősen eltért egymástól. A Malompark Bevásárlóközpont alapterületének 98 %-át három üzlet foglalta el (Interspar, Praktiker, Media Markt), melyek döntően Debrecen és térsége népességét látták el kiskereskedelmi termékeikkel; míg a Sopron Plaza 85 üzletének szolgáltatásait 30 %-os arányban külföldi (osztrák, görög, horvát, cseh, izraeli, román) (látogatók) vásárlók is igénybe vették (1a. és 1b. ábra).

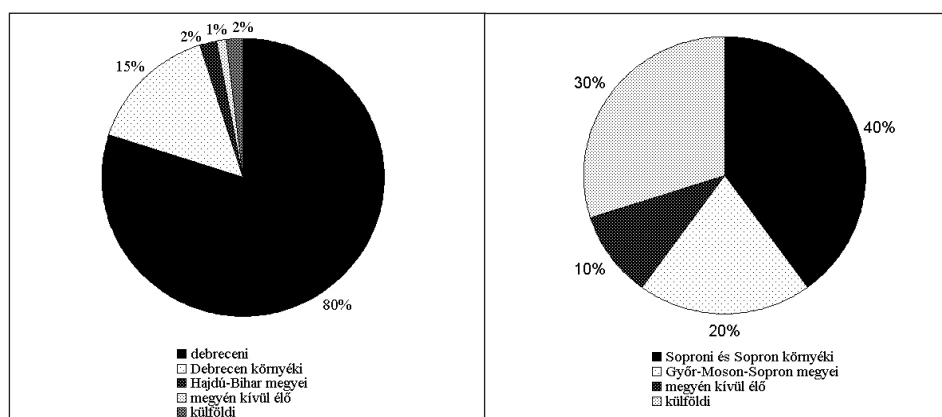
Forrás: Malompark Bevásárlóközpont, Sopron Plaza Ingatlanfejlesztési Kft.

¹⁹ A többszintes és szintenként több folyosós *bevásárlóközpontok* tulajdonosa általában az az ingatlanberuházó, aki az üzletrészeket bérbe vagy eladja a kiskereskedőknek. Az üzletek többsége tartós fogyasztási cikkeket árul, az élelmiszerrészleg legfeljebb 20%-ot képvisel. Ezen kereskedelmi létesítményekben az áruértékesítés mellett nagy hangsúlyt kap a szórakoztatás (éttermek, bárók, mozitermek, rendezvények stb.). A regionális bevásárlóközpontok tervezésének, fejlesztésének szülőatyja a bécsi születésű amerikai VICTOR GRUEN volt. Nevéhez fűződik az első fedett *mall* létesítése a világon (1954 Detroit) (Lukovich, 1997).

14. táblázat

A Malompark Bevásárlóközpont (Debrecen) és a Sopron Pláza legfontosabb adatai

	Malompark Bevásárlóközpont	Sopron Pláza
Működés kezdete	1998. nov. 25.	1998. dec. 12.
Bruttó alapterület	24.000 m ²	213.00 m ²
Üzletek száma	15	85

1. ábra: A Malompark Bevásárlóközpont és a Sopron Pláza vásárlói-vonzáskörzetének lehatárolása a vásárlók (látogatók) lakóhelye alapján (2000)

	Malompark Bevásárlóközpont	Sopron Pláza
Havi bérleti díj	25 DEM/m ²	20–50 DEM/ m ²
Foglalkoztatottak száma (2000. szept.)	304 fő	kb. 300 fő

Forrás: Malompark Bevásárlóközpont, Sopron Pláza Ingatlanfejlesztési Kft.

A hipermarket-hálózatok 1996 óta tartó magyarországi terjeszkedése nem került el az ország keleti és nyugati határvidékét sem. A *hipermarketek*²⁰ tekintetében a 2000. év végéig még egyensúly állt fenn a két határ menti zóna között: a Magyarországon működő négy hipermarket-lánc közül (Tesco, Interspar, Auchan, Cora) Debrecenben és Szombathelyen képviseltette magát egy-egy áruházzal az angol érdekeltségű Tesco és az osztrák Interspar. 2001 januárjára azonban – 3 milliárd Ft nagyságrendű beruházás keretében –

²⁰ A *hipermarketek* egyszintes, egyszerű vázszerkezetes épületek, melyek tulajdonosa egy-egy kiskereskedelmi lánc. Fő profiljuk, a forgalom legalább 70%-át kitevő élelmiszerárúszítás, amelyet kiegészíthetnek a háztartási és ruházati cikkek.

felépült a soproni Tesco áruház, melynek vásárlói-vonzáskörzete nemcsak a soproni kistérség területére terjed ki, hanem a határközeli burgenlandi településekre is. A hipermarketek Magyarországon, így a vizsgált határ menti zónákban is „nagyvállalati” foglalkoztatotti létszámmal működnek, beruházásuk és kereskedelmi forgalmuk növeli a helyi önkormányzatok költségvetéseinek bevételi oldalát (ingatlanértékesítés, helyi adók által).

A hipermarket-láncokhoz hasonló intenzív terjeszkedést folytattak az 1990-es évek utolsó harmadában Magyarországon a barkácstermékeket forgalmazó külföldi érdekeltségű társaságok (Baumax, Bricostore, OBI, Praktiker). A *szakáruházak*²¹ üzletkategóriában az évtized végéig kizárólag a barkácsáruházak regionális elterjedése figyelhető meg hazánkban. Szakáruház (barkácsáruház) a 2000. év végéig nem épült a nyugati határ mentén (csak a 2000-es évek első felében), ezzel szemben Debrecenben 1998 őszén, illetve 2000 tavaszán átadásra került a német Praktiker és az osztrák Baumax lánc egy-egy egysége²².

A külföldi érdekeltségű *szupermarket-hálózatok és élelmiszerdiszkontok* üzleteinek (Profi, Penny Market, Plus, Spar, Billa stb.) regionális elhelyezkedése is elsődlegesen a fogyasztói kereslethez igazodik. A keleti és a nyugati határ menti zónában a 9000 főt meghaladó lakónépesség-számú kistérségi központokban található ezen üzlettípus (kivéve tehát Vásárosnaményt, Fehérgyarmatot, Csengert, Csepreget és Óriszentpétert), valamint Záhonyban.

A vizsgált kistérségek településeinek zömében – a külföldi érdekeltségű láncokkal ellentétben – jelentős, számos településen nélkülözhetetlen szerep hárul a helyi lakosság alapvető fogyasztási cikkekkel történő ellátásában a több évtizedes múlttal rendelkező ÁFÉSZ-ekre és bolthálózatukra. A legtöbb község ellátását a keleti határszélen a Fehérgyarmat és Vidéke ÁFÉSZ, a nyugati határvidéken a Szombathely és Vidéke ÁFÉSZ Kft. biztosítja a fehérgyarmati és a szombathelyi kistérség településszerkezetéből adódóan. A kisvárosokban a szövetkezeti tulajdonban/üzemeltetésben lévő, a kereskedelem egykori „fellegrárainak” tekintett *áruházak*, a piactársadalmi átmenet időszakában is működőképesek tudtak maradni (Hanság Áruház – Kapuvár, Berettyó Áruház – Berettyóújfalú, Bihar Áruház – Bihar-keresztes, Szatmár Áruház – Nagyecsed stb.), számárányuk a keleti határ mentén nagyobb.

A Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg, valamint Győr-Moson-Sopron és Vas megye határ menti kistérségeinek településein működő kereskedelmi létesítmények szolgáltatásait azonban nemcsak a helyi lakosság veszi igénybe, hanem a szolgáltatások elérhetők az oda érkezők számára is.

3.2.3. A bevásárló-turizmus

Magyarország keleti és nyugati határ menti kistérségei a rendszerváltás kezdete óta célterületei az Ukrajnából és Romániából, illetve az Ausztriából Magyarországra irányuló bevásárló-turizmusnak.

²¹ *Szakáruházak*nak az irodalom a 2000 négyzetméternél nagyobb alapterületű, egy termékcsoport (kivétel élelmiszer) értékesítésére koncentrált kereskedelmi egységeket nevezi (barkácsáruházak, bútóráruházak, kertészeti szakáruházak). Magyarországon az elkövetkező években a barkácsáruház-láncok további terjeszkedése mellett várható a bútóráruházak elterjedése is.

²² Debrecen kereskedelmének látványos strukturális átalakulása viszonylag későn (1997-ben) kezdődött el, de mostanáig csaknem valamennyi, vidéki városainkban terjeszkedő nemzetközi szereplő jelentős beruházásokat hajtott végre (Nagy, 2000).

Az osztrák határ mentén a piacgazdasági átmenet időszakában a határ menti gazdasági együttműködésnek egy sajátos formája bontakozott ki: a *bevásárló- és szolgáltató-turizmus* formájában (15. táblázat). „...A magyarországi vásárlási lehetőség különösen magas értékét egyrészt az ausztriai és a magyar árak különbségének mértéke okozza, másrészt az, hogy a határhoz közel magyar oldalon városok is találhatók, amelyek a vizsgált osztrák települések lakosságának életében a jó közlekedési viszonyok, illetve a kereskedelmi, szolgáltató és vendéglátó-ipari egységek gazdagsága miatt relatíve magas szerepet játszanak...” (Nárai, 1999). Kiskereskedelmi, vendéglátó, egészségügyi és egyéb szolgáltatásokat nyújtanak a bevásárló- és szolgáltató-turizmus speciális intézményei: a soproni MedHotel, a fertődi Medpanzió vagy pl. a szombathelyi Pannónia-ház. Az 1990-es évek végére a bevásárló-turizmus intenzitása mérséklődött a nyugati határvidéken, annak okán, hogy mára már csak kb. 15–20 %-kal olcsóbbak az osztrák állampolgárok által nálunk megvásárolható termékek. Ugyanakkor számos határ menti város, Mosonmagyaróvár, Csorna, Kőszeg, Szentgotthárd, Szombathely önkormányzata már megtette az első lépéseket a „minőségi” idegenforgalom: a termál- és gyógyturizmus, Sopron vezetése a konferencia-turizmus fellendítése érdekében²³.

15. táblázat

A bevásárló-turizmus jellemzői Magyarország nyugati és keleti határvidékén (1989–2005)

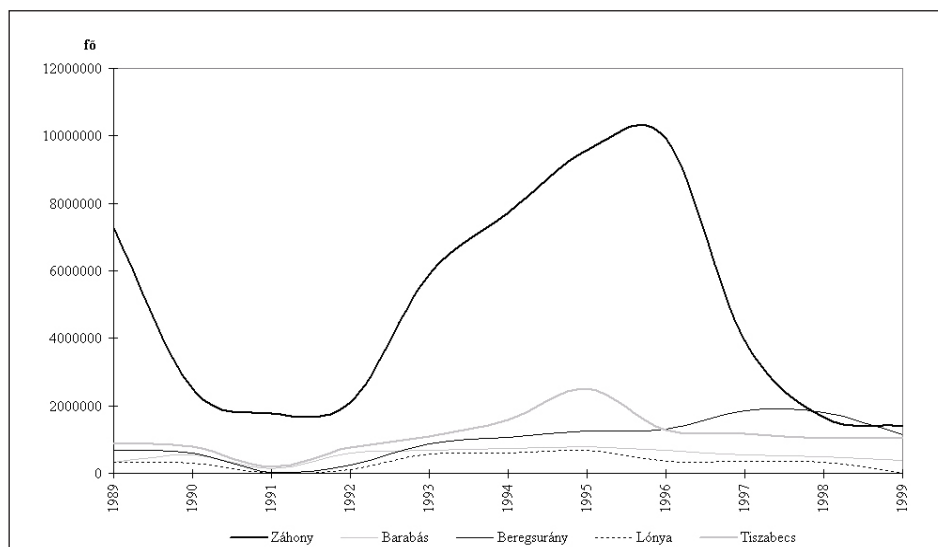
	NYUGATI ZÓNA (osztrák határ mente)	KELETI ZÓNA (ukrán, részben a román határ mente)
JELLEG	bevásárló- és szolgáltató-turizmus	megélhetési turizmus
MOTIVÁLÓ TÉNYEZŐ	árkülönbség	áruhiány, később árkülönbség
IDŐDIMENZIÓ	folyamatos	ingadozó
TÉRBELI ALLOKÁCIÓ	határ menti kis- és közép- városok, tranzit utak menti települések	határ menti, határközei települések
SZOLGÁLTATÁSOK	kiskereskedelem, vendéglátás, egészségügyi szolgáltatások	élelmiszerkereskedelem
POZITÍVUM	munkahelyteremtés	munkahelyteremtés
NEGATÍVUM	magas árak, drágaság	kapcsolat a szürke- és feketegazdasággal

Magyarország keleti határvidékén a bevásárló-turizmus jellege alapvetően eltér a nyugati határ mentén lejátszódó(tt) folyamatoktól. Az ún. *megélhetési turizmust* az 1990-es

²³ A Nyugat-Dunántúli Regionális Fejlesztési Tanács 2000 decemberében fogadta el a régió termálturizmusának stratégiai és fejlesztési programját, melyben felmérték, hogy mely kistérségekben jelenthet kitörési pontot a termálturizmus.

évek eleje óta Ukrajnában az állandósult és Romániában a részleges áruhiány indukálja, melynek leggyakoribb célterületei a határ menti és határközeli települések (pl. Tiszabecs, Beregsurány, Berettyóújfalu, Biharkeresztes). Az ukrán határszakasz mentén a főként élelmiszercikkek vásárlására irányuló kárpátaljai bevásárló-turizmus – mely megnöveli a beregi és tiszaháti települések kiskereskedelmi üzlethálózatának forgalmát – gyakran összekapcsolódik az ún. üzemanyag- (benzin, gázolaj) kereskedelemmel. A tiszabecsi nemzetközi személyforgalmi határátkelőhelyen pl. 1999-ben naponta átlag 5500–6000 fő lépte át a határt; s a Határőrség, valamint a VPOP számításai alapján a forgalom 98–99%-a „korlátozódott” az üzemanyag-behozatalra, illetve az élelmiszer-kivitelre. A bevásárló-turizmus szempontjából az elmúlt évtizedben szintén frekvenciálttá vált egy másik ukrán közúti határátkelő, a beregsurányi, melynek személyforgalma 1998-ban (1,81 millió fő) még a záhonyi közúti átkelő forgalmi értékét is meghaladta (1,67 millió fő) (2. ábra).

Forrás: Idegenforgalmi Statisztikai Évkönyvek 1989–1999. KSH.

2. ábra: Az ukrán határszakasz közúti határátkelőhelyeinek személyforgalma (1989–1999)

4. A KISTÉRSÉGEK INTERREGIONÁLIS KAPCSOLATAINAK KITÜNTETETT ELEMEI: AZ INFRASTRUKTÚRA ÉS AZ ERRE ÉPÜLŐ HATÁRÁTKELŐHELYEK

4.1. A vizsgált határszakaszok funkcióváltozásai

A rendszerváltozás óta a határok zártságának–nyitottságának kérdése előtérbe került Kelet-Közép-Európában. E fejezetben *Magyarország földrajzi értelemben vett nyugati: magyar–osztrák és magyar–szlovén, valamint keleti: magyar–ukrán és magyar–román határszakaszainak* az 1940-es évek vége óta bekövetkezett ún. *funkcióváltozásait* elemzem két időszakban (1949 és 1989 között, valamint 1989-től napjainkig), és következtetéseket vonok le a vizsgált határszakaszok jövőbeli szerepére vonatkozólag, hazánk Európai Unióhoz történő csatlakozását követően.

A kistérségek interregionális kapcsolatainak alakításában a határátkelőhelyek kiemelt szerepet töltenek be, ezért fontos a keleti és a nyugati határ menti zónákban működő határátkelőhelyek vizsgálata is.

4.1.1. A határ (államhatár) fogalma és funkciói

A *határ* valamely település, megye, ország területének széle (a településhez, megyéhez, országhoz tartozó földek határoló vonala, amely más települések, megyék, országok területétől elválaszt) (Magyar Nagylexikon 1999). A határnak, mint fogalomnak többirányú – politikai földrajzi, filozófiai, matematikai – értelmezése létezik, leggyakrabban azonban a kifejezés közigazgatási vagy politikai értelemben használatos. A politikai földrajz kitüntetett szerepet tulajdonít az államhatárok vizsgálatának, *államhatár* alatt egy adott állam területét körülvevő képzeletbeli vonalat értve.

Az állam(ország)határok vizsgálatakor térbeliségét tekintve kétféle megközelítési mód érvényesül: *a vonalelmélet és a zónaelmélet*. „A határ jogilag és földrajzi megjelenésében is vonal, de tartalmában és hatásában zóna, kisebb-nagyobb kiterjedésű térség, ahol az államok kölcsönhatása érvényesül” (Hajdú, 1988). Tanulmányunkban mindkét elmélet alkalmazása hangsúlyos szerephez jut.

A határmentiségre, a határ menti területekre irányuló vizsgálatokban a határ fogalma legalább négy alapvető funkciót hordoz: *az elválasztást, az összekapcsolást, az ütközést és a szűrést* (Nemes Nagy, 1998, 140–141. o.).

A határfogalom különböző jelentései:

- a) A határ mint elválasztó térelem, gát (*barrier*)
- b) A határ mint szűrőzóna, kapukkal (*filter*)
- c) A határ mint perem és ütközőzóna (*frontier*)
- d) A határ mint összekapcsoló elem (*kontaktuszóna*)

4.1.2. A határ, mint elválasztó térelem

A magyar–osztrák és a magyar–szlovén(jugoszláv) határszakasz²⁴

A „vasfüggöny” Magyarország déli (jugoszláv), majd nyugati (osztrák) határszakaszán 910 km hosszúságban épült ki. Az államhatár mentén felépített első műszaki zárat drót-akadályok közé telepített aknamező, nyomsáv, határsáv, határövezet, valamint a határon átlépni szándékozókkal szembeni szigorú fegyverhasználat együttesen alkotta (Zsiga, 1999). Az „első vasfüggöny” időszakában a magyar határőr zászlóaljknál lévő személyi állomány 50%-a koncentrált a déli határszakaszra, 20%-a a magyar–osztrák határ védelmére, és csupán 30%-a Magyarország többi, azaz a csehszlovák, a szovjet és a román viszonylatának őrizetére. Ezen arányok rámutatnak az egyes határszakaszok akadály (gát) jellegére (Gáspár, 1994). A Jugoszláviában és Ausztriában bekövetkezett kedvező változások hatására 1956 májusában Magyarországon elrendelték a „vasfüggöny” felszámolását a két „ellenséges” határszakaszon. A magyar–jugoszláv határon a felszedett érintő- és taposóaknákat soha többé nem telepítették vissza, a „határsáv” és a „határövezet” rendszere azonban 1957-től ismét bevezetésre került, utóbbi 1965 májusáig maradt fenn.

A magyar–osztrák határon ugyan 1956 tavaszán-nyarán szintén megszüntették a műszaki zárat, de az 1956-os forradalmat követően, 1957–1958 között ismételtén megépítették. A legfőbb célja a nyugatra történő illegális határátlépések megakadályozása vált, a határ szinte résmentes lezárása és védelme által. A főleg gyalogsági aknákból felépített aknazár 318 km hosszan húzódott az államhatár mellett. Határőrizetünk súlypontja tehát áttevődött a jugoszláv szakaszról a határszélre. 1965 őszén, az aknamező felszedésével párhuzamosan kezdődött el az elektromos jelzőrendszer (EJR)²⁵ telepítése, mely 1969. október 30-án fejeződött be. Az EJR nyomvonalának meghatározásakor azt az elvet alkalmazták, hogy a határtól való távolság (a határsáv szélessége) lehetőleg legalább 2 km legyen, sok helyen azonban – a domborzati és a települési adottságok függvényében – a határvonal és az EJR közötti távolság néhány száz méter lett. Az ún. „szelíd-vasfüggöny” felépítésével és határőrizeti alkalmazásával 150–200 km² területű, sajátosan elzárt zóna alakult ki a magyar–osztrák határszakasz szinte teljes hosszán (Danyi, 1999). A határsávba 34 település került bele, pl. Ágfalva, Zsira, Ólmod, Bucsú, Felsőcsatár, Szentpéterfa, Nemesmedves. A műszaki zárok működtetése korlátozta a határsávba került településeken a mezőgazdasági termelést és az erdőgazdálkodást, ipari üzemek nem épülhettek fel az államhatár közelében, erőteljesen háttérbe szorult a települési infrastruktúra fejlesztése is. A Kőszegi-, a Soproni-hg., a Fertő tó és a Vas-hegy érintett területei még az 1980-as évek első felében is el voltak zárva a belföldi és a nemzetközi idegenforgalom elől. Az elektromos jelzőrendszer az évtized végére „...erkölcsileg, technikailag és politikailag elavulttá vált...”. Lebontása 1989. május 2-án kezdődött meg és még ugyanezen év végén befejeződött.

²⁴ A magyar–szlovén határszakasz funkcióvizsgálatát ezen időszakra az egykori magyar–jugoszláv határszakaszra vonatkoztatva végeztem el.

²⁵ Az elektromos jelzőrendszer, a Szovjetunióban és Csehszlovákiában már alkalmazott „Sz-100”-as rendszer, egy gyengeáramú drótkerítés volt, a hozzákapcsolódó berendezésekkel.

A magyar–ukrán(szovjet) és a magyar–román határszakasz

Magyarország földrajzi értelemben vett keleti határvonala a II. világháború végétől a rendszerváltásig terjedő időszakban szintén elválasztó szerepet töltött be Magyarország és a Szovjetunió, illetve hazánk és Románia között. A szovjet, a román és a csehszlovák határszakasz mentén, magyar oldalon az ún. kelet-északi, más néven „baráti” határőrizet érvényesült a vizsgált időszakban. A „baráti” viszonylatokban Magyarország határai nem voltak műszakilag megerősítve, a viszonylag nagy határszakaszokat kis létszámú őrök őrizték (Nagy, 1994, 105–106. o.). A magyar–szovjet, a magyar–román (és a magyar–csehszlovák) határrégiókban a II. világháború után nem jelöltek ki határövezetet és/vagy határsávot, az ott élő lakosság nem volt fizikailag elválasztva Magyarország belső területeitől. A fenti tények ismeretében joggal vonhatnánk le azt a következtetést, hogy keleti földrajzi határunk nem töltött be barrier funkciót 1945–1989 között az érintett államok vonatkozásában; azonban a magyar–szovjet és a magyar–román határvonalakhoz az elválasztó szerep sokkal erősebben kötődött „kivülről”, mint „belülről”.

A magyar–szovjet határ védelme a hidegháború kirobbanását követően a Szovjetunió érdekében állott, mely a határ katonai megerősítésében öltött testet. Nagy számú technikai és humán erőforrást csoportosítottak a határ túloldalára, Kárpátaljára; a zöldhatár szinte résmentesen zárult. A szovjet oldalon keményen őrizték a határt. A magyar határőröknek e viszonylatban egyébként is jóval kevesebb munka jutott, hiszen az illegális határátlépők céliránya nem a Kelet volt. Kezdetben a magyar–szovjet viszony kizárólag csak hivatalos szinten létezett. A két nép között nem volt lehetőség a spontán kapcsolatok kibontakozására: turistaként szinte nem is lehetett átlépni a határt, többek között az oktatási és tudományos kapcsolatokat is központilag szabályozták. A magyar–román határ zártságát a trianoni békeszerződés, a későbbi határváltozások és a II. világháború utáni határrevíziók keltette feszültségek alapozták meg. Az elkülönülést fokozta az államszocializmus időszakában Románia gazdaságának autark jellegű működése is. A Magyarország és Románia között fennállt politikai feszültségek gátolták a határ menti kapcsolatok kibontakozását, a határszakasz elválasztó szerepe, hasonlóan a magyar–szovjet viszonylathoz, szintén „kivülről” érvényesült.

Összefoglalásként Süli-Zakar István szintetizáló megállapításával élnek, miszerint az elmúlt évtizedekben az Alföld körül a határok „betöltötték” *ratzeli elkülönítő funkcióikat*²⁶.

4.2. A közúti határátkelőhelyek

A határok zártságát-nyitottságát az interregionális kapcsolatok kitiüntetett helyei, a határátkelőhelyek vizsgálatának oldaláról is meg lehet közelíteni. A II. világháború végén, 1945-ben a nyugati határszakaszon négy közúti határátkelő működött: *a hegyeshalmi, a soproni, a kőszegi és a rábafüzesi*, melyekkel szemben, a keleti határszakaszon egyedül csak *az ártándi* biztosított határátlépést (nem hagyva figyelmen kívül a vasúti határ-

²⁶ Friedrich Ratzel, a politikai földrajz megalapítója a XIX. század végén azzal a gondolattal élt, miszerint a határ az államnak periférikus orgánuma, az állami élet szerves kiegészítő része, melynek fő célja az elkülönítés és a védelem (Süli-Zakar, 2001, 26–27. o.).

átkelőhelyek és a záhonyi átrakó működését). Keleten 18 évet kellett várni arra, hogy megnyíljon a *záhonyi* közúti határátkelő magyar–szovjet viszonylatban, és 23-at a második magyar–román kapu, a nagylaki üzembe helyezéséig. Szlovén határszakaszunkon Jugoszlávia és a kelet-közép-európai országok közötti politikai enyhülést követően, az 1960-as évek második felében nyílt meg a máig két legforgalmasabb átkelő, a *rédicsi* és a *bajánsenyei*. Magyarország nyugati határszakaszán az elektromos jelzőrendszer időszakában folyamatosan helyeztek üzembe új közúti kapukat (*1976 Bucsú, 1985 Kópháza, 1982 Hegyeshalom-autópálya átkelő*) a funkcionáló négy mellé. 1980-ban öt határszakaszunk közül a közúti határátkelőhely-sűrűséget vizsgálva a *magyar–szovjet (137km/1 átkelő)* és a *magyar–román (91km/1 átkelő)* viszonylat az utolsó két helyet foglalta el. Magyarország akkori legrövidebb határszakaszát a beregsurányi vagy a tiszabecsi kapu megnyitása a második pozícióba helyezte volna a mutató alapján, a fentebb ismertetett okok miatt azonban csak 26 év elteltével – az EJR lebontásának évében – nyílhattak új átkelők (*Barabás, Beregsurány, Lónya, Tiszabecs*; kizárólag szovjet–magyar személyforgalomra korlátozott nyitvatartási idővel, 8–16 óra között). A magyar–román határvonal határátkelőhely-sűrűsége is javult volna, ha az 1970-es évek második felében körvonalazott fejlesztési elképzeléseket sikerült volna megvalósítani. Magyarország és Románia között 1977-ben, a két ország vezetőinek Debrecen-nagyvárad tárgyalásaihoz kapcsolódóan került szóba új közúti határátkelőhelyek megnyitása. A fejlesztési program 1979-ben elkészült, de mire a kapuk kiépítése a megvalósulás szakaszába léphetett volna, a kapcsolatok olyan mértékben megromlottak, hogy a program egy évtizedre, egészen 1989 végéig lekerült a napirendről (Antal, 1990) (16. táblázat).

Az 1989. augusztus 19–20-ai sopronpusztai Páneurópai Piknik megrendezésének célja: *a határok átjárhatóságának, a határok nélküli Európának a hirdetése* előre nem várt módon, de messzemenően megvalósult. A piacgazdasági átmenet időszakában határaink nyitottá váltak, valamennyi határszakaszunk közúti határátkelőhely-ellátottsága és -sűrűsége javult (16. táblázat). Határszakaszaink személyforgalmának alakulását a vizsgált időszakban négy „tényezőcsoport” befolyásolta legnagyobb mértékben és viszonylatonként eltérő hatással (3. ábra):

- a politikai változások, események (pl. a romániai forradalom és a délszláv válság),
- a közúti határátkelőhely-korszerűsítések (Záhony, Ártánd, Nagylak stb.), és új határátkelőhelyek nyitása (pl. Fertődön, Tornyiszentmiklóson, Tiszabecsen),
- a bevásárló-turizmus,
- Magyarország Európai Unióhoz történő csatlakozása.

16. táblázat

*Közúti határátkelőhelyeink száma és sűrűsége határszakaszonként
(1980, 1990, 2000)*

Határszakasz	(km)	Átkelők száma (db)			Átkelőhely-sűrűség (km/1 átkelő)		
		1980	1990	2000	1980	1990	2000
csehszlovák/szlovák	679	12	12	16	57	57	42
román	453	5	5	8	91	91	57
osztrák	356	5	8	11	71	45	32

Határszakasz	(km)	Átkelők száma (db)			Átkelőhely-sűrűség (km/1 átkelő)		
szovjet/ukrán	137	1	5	5	137	27	27
jugoszláv	621	9	10	–	69	62	–
horvát	355	–	–	6	–	–	59
szerb	164	–	–	5	–	–	33
szlovén	102	–	–	6	–	–	17
Összesen:	2246	32	40	57			

Forrás: Antal, 1991, VPOP

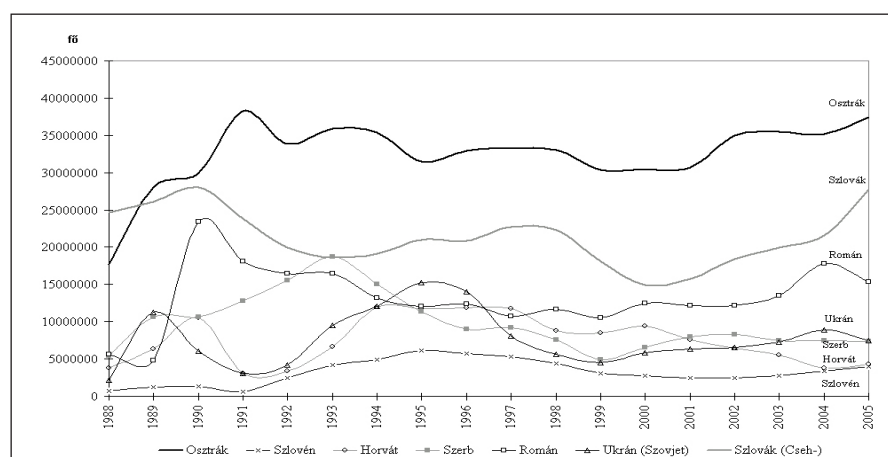
Magyarország államhatárán a legnagyobb személyforgalom 1989 óta a magyar–osztrák határszakasz átkelőhelyein bonyolódik le (3. ábra). 2005-ben hazánk nemzetközi személyforgalmának 34%-át (37,4 millió fő) e határszakaszunk állandó és ideiglenes átkelőhelyei bonyolították le, mely kimagasló arányszám, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a magyar–osztrák viszonylat Magyarország államhatárának hosszából 16%-kal részesedik.

A magyar–szlovén határszakasz személyforgalma az 1980-as évek végén szintén növekedésnek indult, egészen a délszláv háború kirobbanásáig. A határátlépések számát e viszonylatban a szlovén gazdák útblokádja a Rédics–Dolga Vas-i átkelő szomszédos oldalán (1993), a tornyiszentmiklósi határátkelőhely megnyitása (1994), a rédicsi átkelő korszerűsítése (1997), valamint a szlovén–magyar üzemanyagárak alakulása befolyásolta legnagyobb mértékben 1989-et követően.

Ukrán (szovjet) viszonylatban közel akkora nagyságú (9 millió 159 ezer fős) személyforgalom-növekedés következett be 1988–1989 viszonylatában, mint a magyar–osztrák határszakaszon. Az ukrán határszakasz forgalmát az 1989 márciusában megnyitott négy új kishatárforgalmi közúti átkelő hatása mellett, a következő tényezők befolyásolták pozitív vagy negatív irányban:

- az ún. megélhetési turizmus, az üzemanyag-kereskedelem (benzin, gázolaj),
- a záhonyi közúti határátkelő korszerűsítésének I. és II. üteme (az egykori Szovjetunió utódállamaiba irányuló nyugat-európai áruforgalom jelentős része áthelyeződött a záhonyi átkelőről a lengyelországi Bresztbe),
- az 1998 őszi, orosz pénzügyi válság,
- az Ukrajnában bevezetett határátlépési díjak, illetékek.

Romániával közös határszakaszunk forgalma 1989 és 1990 viszonylatában szintén soha nem tapasztalt mértékben emelkedett meg az 1989 decemberében kirobbant forradalom hatásaként. Ezt csökkenés, majd stagnálás követte egészen az 1990-es évek végéig. Magyarország Európai Unió csatlakozásának évében ismét kimagasló forgalom jellemezte e határszakaszunkat (3. ábra). A határszakasz áru- és személyforgalmát a nemzetközi átkelők: Ártánd, Nagylak, Gyula, Csengersima, Battonya korszerűsítési munkálatai mérsékeltek, illetve korlátozták.

Forrás: Idegenforgalmi Statisztikai Évkönyvek 1988–2003, Turisztikai Statisztikai Évkönyv 2004, 2005. KSH.

3. ábra: A személyforgalom alakulása Magyarország határszakaszain (1988–2005)

A rendszerváltozás óta eltelt időszakból kiválasztottunk három évet (1990, 1995, 2000), hogy megvizsgáljuk, mely közúti határátkelőhelyeink bocsátották át a legnagyobb személyforgalmat, milyen pozícióváltások történtek (történtek-e) nyugat-kelet viszonylatban, és ezen váltások milyen mértékűek voltak (17. táblázat).

17. táblázat

Magyarország legnagyobb személyforgalmat lebonyolító közúti határátkelőhelyei (1990, 1995, 2000) (fő)

Határátkelőhely	1990	Határátkelőhely	1995	Határátkelőhely	2000
1. Hegyeshalom	10024558	Hegyeshalom	13055404	Hegyeshalom	11272000
2. Ártánd	9662052	Záhony	9563284	Sopron	8006000
3. Sopron	8021851	Letenye	6109412	Ártánd	3607000
4. Komárom	5335045	Sopron	5977926	Rábafüzes	3297000
5. Röske	5162847	Rajka	5061673	Nagylak	3104000
6. Csengersima	3799628	Komárom	4932540	Letenye	3074000
7. Rábafüzes	3703336	Rédics	4488682	Röske	3012000
8. Rajka	3696226	Rábafüzes	3874152	Komárom	2495000
9. Drávaszabolcs	3419494	Röske	3856888	Rajka	2337000
10. Nagylak	3261113	Ártánd	3780333	Drávaszabolcs	2157000
11. Tompa	3184875	Nagylak	2748884	Vámosszabadi	2103000
12. Parassapuszta	3112821	Tiszabecs	2522518	Rédics	1878000
13. Vámosszabadi	2990536	Drávaszabolcs	2198869	Csengersima	1803000
14. Bucsú	2536245	Parassapuszta	1913413	Záhony	1685000
15. Záhony	2503609	Hercegszántó	1828302	Tiszabecs	1677000
Magyaró. össz.: 112087446			112534082		87844000

Forrás: Idegenforgalmi Évkönyv 1990, 1995, 2000. KSH.

Magyarország legforgalmasabb határátkelőhelye a hegyeshalmi közúti átkelő: a három vizsgált évben egyedül a „nyugat kapujának” személyforgalma haladta meg a bűvös 10 millió fős határt. Az átkelő 2000-ben nemzetközi személyforgalmunk 13%-át közvetítette. Teljesítményét erősen megközelítette 1990-ben Ártánd személyforgalma, mely ezt követően normalizálódott, és az ezredfordulóra ismét a három legforgalmasabb átkelőhelyeink közé emelkedett. 1995-ben Ártánd második helyét a záhonyi közúti átkelő foglalta el, személyforgalma 1996-ban ért el maximális értéket, közel 10 millió főt²⁷. 2000-ben a második legforgalmasabb közúti kapunk a soproni volt, nemzetközi személyforgalmunk 9%-át bonyolítva le.

Magyarország nyugati és keleti határszakaszai – az államhatáron elhelyezkedő határátkelőhelyek és a zöldhatárok – *szűrőfunkciót* a határt és a határ menti területeket érintő illegális tevékenységek megfékezésében töltenek be.

Ukrajnával és Romániával közös határainkra az 1980-as évek vége óta nehezedett nagy nyomás, a kibontakozott és szervezetté vált áru- (élelmiszer-, dohány-), kábítószer- és fegyverkereskedelem, az útiokmány-hamisítások, a lopott gépkocsik értékesítése és az illegális határátlépések következtében. A személyek és áruk migrációjának legfőbb földrajzi célterülete az Európai Unió. Keleti határunk (határőrizetünk) elsődleges szűrő funkciójához szorosan kötődik a magyar–osztrák és a magyar–szlovén határszakasznak a fel-sorolt illegális tevékenységekkel szembeni másodlagos szűrő funkciója.

4.3. Schengeni belső és külső határok Magyarországon

Magyarország Európai Unióhoz (EU) történő csatlakozását követően határai schengeni külső és belső határokká váltak, *a schengeni egyezmények előírásai pedig egyértelműen befolyásolják határszakaszaink funkcionális jellegét*. A magyar–osztrák, a magyar–szlovén és a magyar–szlovák határszakaszok az EU belső határának részét képezik. A „belső” viszonylatok országhatárunk hosszából együttesen 50,6%-kal részesednek. A külső határok közül az ukrán, és a jugoszláv határszakasz a legveszélyeztetettebb az illegális migráció szempontjából.

A magyar–osztrák és magyar–szlovén határszakasz, mint belső határok egyre erősebb *összekapcsoló funkciót fognak betölteni* a jövőben Magyarország és Ausztria, illetve Magyarország és Szlovénia határ menti területei között. E térségekben a gazdasági együttműködések és tevékenységek megerősödése prognosztizálható, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a magyar–osztrák és magyar–szlovén határ régiók az EU regionális politikájának keretében már mint tagállami határ régiók támogathatók; s fokozatosan összekapcsolódnak az egykor kettéválasztott térségek: a Nyugat-Dunántúl és Burgenland; a Vendvidék és az Őrség határon inneni és túli települései.

Magyarország keleti határvonala – a magyar–ukrán és a magyar–román határszakasz – több szempontból is szűrő szerepet tölt be, mint az EU (schengeni) külső határának része. Gyakran hallható megállapítás, hogy hazánk keleti határán egy újabb „vasfüggöny” emelése várható a schengeni rendszer teljes kiépítése után, hiszen a külső határainkat meg

²⁷ Az átkelő rendkívüli nagyságrendű – 8 millió főt meghaladó – forgalom ingadozásait a piacgazdasági átmenet időszakában, a magyar–ukrán határszakaszra korábban ismertetett tényezők befolyásolták.

kell erősíteni, érvényesítve az Európai Unió biztonságpolitikáját²⁸. Valóban a jelenleg kibontakozóban lévő folyamat kísértetiesen hasonlít az osztrák és a jugoszláv szakaszon az 1940-es évek végén elkezdődött folyamatokhoz, mégsem állítjuk, hogy Magyarország keleti határán egy újabb „vasfüggöny” leereszkedése várható²⁹. Románia 2007. januári EU-s csatlakozása pedig új perspektívákat (közlekedési, gazdasági, területfejlesztési stb. együttműködések) nyújt az érintett magyar–román határ menti kistérségek társadalmi-gazdasági fejlődéséhez.

Nem vitatható ugyanakkor, hogy „...a külső határ a jogkövető állampolgárok számára kulturált határátlépést biztosít, míg a jogsértők, valamint a nem kívánatos személyek számára gátat, szűrőt kell, hogy jelentsen az EU és természetesen a magyar állampolgárok érdekében” (Sallai, 2002).

„Az Európai Unióhoz történő csatlakozással összefüggésben az egységes határellenőrzési rendszer megvalósításáról szóló kormányzati koncepcióról” c. 2013/2001. (I. 17.) kormányhatározat értelmében a magyarországi átkelőhely-fejlesztések, -beruházások súlypontja a leendő külső határszakaszokra koncentrálódott. A nyugati viszonylatú fejlesztésekkel kapcsolatban felvetődhet az a kérdés, hogy miért volt szükséges közvetlenül a csatlakozásunk előtt további jelentős beruházásokat eszközölni (Sopronban, Hegyeshalomban, Rábafüzesen, Kópházán és Rédicsen), s új határátkelőhelyeket nyitni (Zsirán, Kétvölgyön), ha a belső határainkon az ellenőrzés fokozatosan megszűnik. A válasz a schengeni rendszer működésében rejlik, miszerint a belső határokon az ellenőrzés teljeskörű felszámolása csak akkor valósítható meg, ha a külső határszakaszok megerősítése már befejeződött. A hazánkkal szomszédos Ausztria csak az Európai Unióba történő belépését követő második évben (1997. december elsejétől) kapott lehetőséget az ellenőrzések fokozatos felszámolására belső határain, Spanyolországnak erre nyolc évet is várni kellett. Magyarország legkésőbb 2008. január 1-jén válhat a schengeni övezet teljes jogú tagjává.³⁰

²⁸ Az ukrán, román és jugoszláv határszakaszaink megerősítése már elkezdődött: a Határőrség technikai és humán erőforrásai jelentős arányban a keleti, délkeleti végekre összpontosulnak, felújításra kerültek a határőrizeti kirendeltségek, az EU-normáknak megfelelő új típuskirendeltségek jöttek létre pl. Beregsurányban, Nyílbélteken, Kisvárdán, Vállajon és Kölcse.

²⁹ A fő cél továbbra is az illegális migránsok kiszűrése marad, az államhatár védelme azonban már modern információs és technikai eszközökre (pl. Schengen-buszok, kézi hőkamerák) épül, párosulva a megfelelő szak-tudással.

³⁰ A kézirat lezárásunk időpontjában még nem dőlt el, hogy a portugál javaslatra valóban csatlakozhatunk-e már 2007. decemberében.

5. A HATÁR MENTI (KIS)TÉRSÉGEK ÉS AZ EURÓPAI UNIÓ TERÜLETFEJLESZTÉSI TÖREKVÉSEI

Az Európai Unió regionális politikája keretében a határ menti térségek támogatási rendszerét számos program alkotja az Unió tagállamaiban és a határos országokban: INTERREG, PHARE CBC, TACIS, CARDS stb. Magyarországon Ausztria csatlakozása óta a PHARE CBC Program töltött be kiemelt szerepet a határtérségek (határ menti megyék) területfejlesztésében.

5.1. A magyarországi PHARE CBC Program (1995–2003) működése és tapasztalatai

A PHARE CBC Program célrendszere:

- az európai integrációra való felkészítés,
- a határ menti térségek társadalmi-gazdasági felzárkóztatása,
- a határ menti gazdasági, kulturális stb. együttműködések előmozdítása,
- a történelmi, etnikai gyökerű ellentétek (fel)oldása a határ két oldala között,
- hozzájárulás a határok nélküli, egységes Európa kialakulásához.

Az 1990-es évek közepe óta a következő PHARE CBC programok (határon átnyúló együttműködési programok) valósultak meg hazánkban:

- a) PHARE CBC Ausztria–Magyarország program 1995, 1996, 1997, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003
- b) PHARE CBC Románia–Magyarország program 1996, 1997, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003
- c) PHARE CBC Szlovákia–Magyarország program 1999, 2000, 2001, 2002, 2003
- d) PHARE CBC Szlovénia–Magyarország program 2000, 2001, 2002, 2003
- e) PHARE CBC Ukrajna–Magyarország program 2002, 2003
- f) PHARE CBC Horvátország–Magyarország program 2002, 2003
- g) PHARE CBC Szerbia és Montenegró–Magyarország program 2003
- h) *PHARE CBC Szlovénia–Ausztria–Magyarország program 1995, 1996*
- i) *PHARE CBC Szlovákia–Ausztria–Magyarország program 1995, 1996.*

A magyarországi *PHARE CBC Program (1995–2003)* célterülete 1995-ben még csak a nyugat-dunántúli régió volt, mely az előcsatlakozási időszak végére kiterjedt hazánk összes (14) határ menti megyéjére³¹ + Heves megyére. Magyarország Európai Unió csatlakozásával e program „helyébe” az *INTERREG IIIA program 2004–2006* lépett, melynek támogatási területe a PHARE CBC térségeken kívül Pest megye teljes területére és Budapestre is kiterjed. Amíg tehát a PHARE CBC program működése által 1995-ben még

³¹ Pest megyében 4 statisztikai kistérség területére: pilisvörösvári, szentendrei, szobi, váci.

Magyarország területének 12%-át lehetett határ menti térségként minősíteni, az INTER-REG IIIA program forrásaira csatlakozásunk óta hazánk területének 80,5%-a jogosult.

A CBC programok projektjeit az Európai Unió prioritásai alapján osztályozták, az alábbi ágazati besorolást alkalmazva:

- Regionális tervezés és fejlesztés,
- Környezet- és természetvédelem,
- Műszaki infrastruktúra-fejlesztés,
- Gazdaságfejlesztés – turizmus,
- Humán erőforrás-fejlesztés,
- Kis Projektek Alapja.

A PHARE CBC Program projektípusai:

a) A támogatás nagysága alapján: *Nagyprojektek, Kis Projekt Alapok, Támogatási konstrukciók (2002–2003-as)*

b) Az együttműködés jellege alapján: *egyedi projektek, tükröprojektek, közös projektek*. A határ menti térségek területfejlesztési eszközei közül a leghosszabb ideig alkalmazott, legösszetettebb közvetlen területfejlesztési eszköz a *magyarországi PHARE CBC Program (1995–2003)*, amelynek programjai 2006-ban fejeződtek be. A 135 millió euró támogatási keretösszegű PHARE CBC Program, a hazai területfejlesztési politikában többek között hozzájárult:

- az Európai Unió regionális politikájának „alkalmazására” való felkészüléshez,
- a határon átnyúló regionalizmus (transboundary regionalism) megteremtéséhez,
- új projektek, projekt-típusok meghonosításához (pl. natúrparkok, innovációs központok, kerékpárutak, tükröprojektek).

A magyarországi PHARE CBC Program (1995–2003) értékelése során ki kell emelni: a magyar–ukrán határszakasz felzárkóztatását véleményem szerint jelentősen hátráltatta, hogy maga a Program csak a 2002-es programozási évben indult el a térségben, és például ún. nagyprojekteket nem is lehetett megvalósítani az EU előcsatlakozási alapok szabályai, rendelkezései szerint.

Ugyanakkor Magyarország határtérségei közül a nyugat-dunántúli régióban valósultak meg legnagyobb értékben és legeredményesebben PHARE CBC projektek, a PHARE CBC Program tehát egyértelműen pozitív hatást gyakorolt a nyugati határ menti kistérségek társadalmi-gazdasági fejlődésére az 1990-es évek második felétől (1995–2006). A Program innovatív jellegét bizonyítják a határzónában megvalósult ún. tükröprojektek is, mintaterületként Vas megyében.

5.1.1. A tükröprojektek

Vas megye tíz évvel ezelőtt, Ausztria Európai Unióhoz történő csatlakozása révén abba a kivételes helyzetbe került a magyarországi megyék közül, hogy Győr-Moson-Sopron megyével együtt határossá vált az Európai Unióval. Az integrációs határ menti fekvés adta társadalmi, gazdasági előnyöket a megye igen sikeresen használta ki 1995 elejétől, akárcsak az ország nyugati határa menti fekvés pozitívumait az 1980-as évek végétől az 1990-es évek közepéig terjedő időszakban. Magyarország és Szlovénia Európai Unió csat-

lakozásával Vas megye immáron belső határ menti, NUTS III szintű egységgé vált teljes határszakaszán, mely elősegíti a még szorosabb integrációját szomszédaival. Ausztriával és Szlovéniával az integráció területén, az előcsatlakozás időszakában, számos eredmény született:

- Az ezredfordulón megépült a magyar–szlovén vasútvonal, közvetlen vasúti összeköttetést teremtve Magyarország és Szlovénia, azon túl Olaszország között. A Zalaötvő – Bajánsenye – Hodoš (Hodos) – Murska Sobota (Muraszombat) között húzódó 44,5 km hosszú vonal alapkövét 1999. április 30-án rakták le, és 2001. május 17-én indulhatott meg rajta a nemzetközi forgalom Ljubljanáig és Triesztig.
- Vas megye székhelyét 2002 decembere óta ún. EURegio vonatok kötik össze közvetlenül az ausztriai Wiener Neustadttal (Bécsújhely) és Grazzal. A Szombathely – Sopron – Wiener Neustadt és a Szombathely – Graz vasútvonalakon kedvezményes, eurégiós jegyárakon lehet utazni a „Közelebb a szomszédokhoz” jelmondat szellemében.
- Ausztria 2004-től már nemcsak vasúton, hanem közúton is gyorsabban érhető el Szombathelyről és a megye többi településéről, ugyanis átadták a 89-es út Szombathelytől a bucsui határátkelőhelyig vezető 12 km hosszú, új szakaszát. A gyorsforgalmi út építése 2002 áprilisában kezdődött el, több ütemben és különböző forrásból (pl. PHARE CBC) valósult meg. A megyeszékhelyet tehermentesítő, Sé és Torony községeket elkerülő közút megépítése által az osztrák A2-es autópálya, így Bécs és Graz is rövidebb menetidő alatt érhető el Szombathelyről.
- Vas megye a határokon átnyúló együttműködések terén is szorosabbra fűzte kapcsolatait szomszédaival az elmúlt 10 évben. 1995-ben a Magyar–Szlovén határ menti Tanács, 1998-ban az Eurégió West/Nyugat-Pannónia, 2001-ben a Dráva–Mura Eurégió, 2002-ben pedig az EU-Jövőregió kezdeményezés alapításában töltött be meghatározó szerepet.

Az ismertetett változások és folyamatok is kifejezik a határmentiség felértékelődését Vas megye társadalmi-gazdasági életében a rendszerváltás óta eltelt időszakban, amelyet a megye „határ menti” térszerkezete is elősegített: kilenc kistérsége közül ugyanis hat határ menti fekvésű. A szombathelyi, a körmendi, a kőszegi, a szentgotthárdi, a csepregi és az őriszentpéteri kistérségek együttesen Vas megye területének 57%-át alkotják, ahol 2003 végén a lakónépesség 71%-a élt (18. táblázat). Az előcsatlakozás időszakában azonban a PHARE CBC Program működése a megye egészét határ menti térséggé minősítette.

18. táblázat
A Vas megyei kistérségek néhány jellemzője

Kistérségek	Terület (km ²)	Lakónépesség (fő, 2003 vége)	Fejlettségi típus
celldömölki	474	26275	felzárkózó
csepregi	197	11673	fejlődő
körmendi	331	22279	fejlődő
kőszegi	185	18257	fejlődő
őriszentpéteri	305	7266	felzárkózó
sárvári	590	36795	fejlődő
szentgotthárdi	233	15284	fejlődő

Kistérségek	Terület (km ²)	Lakónépesség (fő, 2003 vége)	Fejlettségi típus
szombathelyi	646	113559	dinamikusan fejlődő
vasvári	374	14954	felzárkózó
megye:	3336	266342	

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv 2003., Faluvégi, 2004.

Vas megye – lévén két országgal is határos – a magyarországi PHARE CBC programok közül egyaránt kedvezményezett volt az Ausztria–Magyarország (1995–2003), a Szlovénia–Ausztria–Magyarország (1995, 1996) és a Szlovénia–Magyarország programokban (2000–2003). Elmondható, hogy Vas megye Győr–Moson–Sopron megyével közösen az előirányzott és felhasznált támogatások alapján e határ menti területfejlesztési előcsatlakozási program egyértelmű nyertese. Az 1995–2001-es időszak pénzügyi kereteiből összesen 30 ún. nagyprojektet tudtak megvalósítani a megyében. A két országgal való szomszédság előnyeit Vas megye Magyarország Európai Unióhoz történő csatlakozása óta az INTERREG IIIA (2004–2006) Program által is kiaknázhathatja, mivel NUTS III szintű határ menti egységként jogosult területe a Szlovénia–Magyarország–Horvátország Szomszédsági Programnak és az INTERREG IIIA Ausztria–Magyarország Programnak is. Az előbbi programra 2004 decembere, az utóbbira 2005. január óta lehet folyamatosan pályázatokat benyújtani ún. közös projekt, tükörprojekt vagy egyéb, határon átnyúló hatású/együttműködési projekt formájában.

Vas megyében a rendszerváltozás óta eltelt időszakban szép számmal valósultak meg ún. *tükörprojektek*, mintául szolgálva az ország valamennyi határszakaszán a jövőben kiépülő határ menti kooperációk számára. Melyek azok, a különböző szakterületeken megvalósult jelentős tükörprojektek, amelyek a határmentiség már kiaknázott erőforrásai közé sorolhatók Vas megyében? Hogyan jöttek létre, milyen jellegűek és milyen lehetőségeket tartogatnak még a jövőben az érintett határtérségek előrehaladott integrálódási folyamatában? A következőkben e kérdésekre keressük a válaszokat.

Államhatáron megvalósult beruházások

A tükörprojektek két, egyes esetekben három ország egymással határos térségeiben jöhetnek létre. Bennük a tükör szerepét az államhatár tölti be, e projekttypus esetében ugyanis a határ mindkét (esetenként mindhárom) oldalán azonos témakörben valósítanak meg – időben nem feltétlenül párhuzamosan – egy-egy beruházást/kezdemenyezést a pályázó szervezetek. A tükörprojektek finanszírozása jelentős mértékben a különböző határ menti területfejlesztési programok (INTERREG, PHARE CBC, TACIS, CARDS) forrásainak felhasználásával történik, amelyek elnyerésére az egyes országok szervezetei külön-külön pályáznak. A felsorolt programokban a tükörprojektek a határon átnyúló együttműködés közepes szintjét képviselik az egyedi (együttműködési) és a közös projektek, mint projekt-típusok között. Az egymással szomszédos országok egymáshoz közel fekvő, határ menti településeinek megvalósuló két- vagy háromoldalú fejlesztések a projekt komplex „kiépülésének” a végére az érintett államhatár(ok) vonalánál fizikailag összekapcsolódnak.

Magyarország legnyugatibb fekvésű városában az 1990-es évek eleje óta folyamatosan, több ütemben valósult meg a korábban már említett Szentgotthárdi Ipari Park. A rábafüzesi nemzetközi közúti határátkelőhely, a 8. számú főút és Szentgotthárd város központja között elterülő ipari park a Graz-Szombathely-Budapest vasúti fővonal mellett épült ki. A magyar–osztrák államhatár túloldalán szintén működik egy hasonló gazdaságfejlesztési és területfejlesztési eszköz, a Heiligenkreuzi Ipari Park. A két ipari park az évezred elején összekapcsolódott, és kialakult egy határon átnyúló innovációs övezet. A Szentgotthárdi Ipari Park sajátossága, hogy egy Európában egyedülálló ún. iker ipari parknak, a Szentgotthárd-Heiligenkreuzi határon átnyúló Ipari Park és Innovációs Övezetnek a magyar oldalát alkotja. A park elsők között, 1997-ben nyerte el az „Ipari Park” címet, és a 179 (2006) magyarországi ipari park fejlettségi, kihasználtsági rangsorában is az élmezőnybe tartozik.

A 270 hektár összterületű Szentgotthárdi Ipari Park három különálló, de egymás mellett fekvő részből áll, amelyeket út- és közműhálózat köt össze. Ez teszi lehetővé, hogy az ipari park kiépítése több szakaszban történjen. A park területére elsőként a General Motors Hungary Járműgyártó Kft. – jogutódja ma az Opel Magyarország Autóipari Kft. – telepedett le 1991-ben, melyet két év múlva a VOSSEN Hungaria Kft. követett zöldmezős beruházásával. A cég 1995-től gyárt frottírtermékeket Szentgotthárdon, és termelési kapcsolatban áll az államhatár túloldalán, Jennersdorfbán működő osztrák központi gyárral, a Vossen AG-vel. Miután az 1999. évi PHARE CBC Ausztria–Magyarország program által lehetőség nyílt megépíteni a Lapincs folyó árapasztó vápáját a térségben, az ipari park második ütemében is meg lehetett valósítani a szükséges infrastrukturális beruházásokat az ezredfordulón, a második ütem ugyanis szinte teljes egészében árvízveszélyes területen volt található.

A Szentgotthárdi Ipari Park időben párhuzamosan épült ki az osztrák oldalon működő Heiligenkreuzi Ipari Parkkal, melynek a termelési volument tekintve meghatározó cége az osztrák tulajdonban lévő Lenzing Lyocell GmbH & Co KG textilalapanyag-gyár. Ausztriában, Burgenland tartományban számos ipari park (technológiai központ, üzleti park) működik, a Heiligenkreuzi Ipari Park gazdaság- és területfejlesztési szerepe azért jelentős, mert Burgenland déli részének egyedüli ipari parkja. A tükörprojekt magyar részét Szentgotthárd Város Önkormányzata hozta létre, megalakítva 1997-ben a Szentgotthárdi Ipari Park Gazdaságfejlesztő és Beruházó Kft.-t 200 millió Ft alaptőkével. Ezen gazdasági társaságot ma már nemzetközi tulajdonosi kör birtokolja: 89,5%-ban az Eisenstadt-i székhelyű WIBAG AG, 8,4%-ban Szentgotthárd Város Önkormányzata, 1,4%-ban Heiligenkreuz Nagyközség Önkormányzata, valamint 0,7%-os arányban a Tesco Nemzetközi Együttműködési és Tanácsadó Kft. A WIBAG céget, azaz a Burgenlandi Gazdaságfejlesztő Társaságot Burgenland tartomány működteti, ezáltal a Szentgotthárdi Ipari Park többségi tulajdonosa maga az ausztriai tartomány.

A magyar és az osztrák ipari park első fizikai összekapcsolása a Szentgotthárd város környéki magyar–osztrák ipari park vasúti átmenő forgalmáról szóló, 1998 novemberében született kormányközi egyezmény alapján valósult meg, melynek értelmében a két ipari park között, az államhatáron keresztül iparvágány működik. 2002 februárjában Magyarország és Ausztria között újabb kormányközi megállapodás kötött, melynek értelmében a közös államhatáron ún. vámmellékutas közúti határátkelőhely, osztrák államterületen határforgalom-ellenőrző hely létesült. A hazánkban egyedülálló határátkelőhely

2002. november eleje óta működik, közvetlen összeköttetést teremtve a tükörprojekt két oldala között.

Szintén kontaktus szerepet töltenek be a két ipari park életében a felépült logisztikai központok. Elsőként a Logistik Zentrum Heiligenkreuz készült el osztrák oldalon, az új közúti határátkelőhely mellett 2002 novemberére, melyet egy logisztikai csarnok és egy adminisztrációs épület alkot, komplex szolgáltatásokat nyújtva 4000 m²-en. E beruházás „tükörképe” a Szentgotthárdi Ipari Parkban, az államhatár magyar oldalán 2003 novemberében átadott, 1400 m²-es alapterületű logisztikai központ és gyártócsarnok. A 260 millió Ft értékű objektum megvalósítására az érdekeltek létrehozták a Szentgotthárdi Logisztikai Centrum Kft.-t, amely 90%-ban az osztrák WIBAG AG, 10%-ban pedig a Szentgotthárdi Ipari Park Kft. tulajdonában van. Az egykori elektromos jelzőrendszer (EJR) mentén felépített logisztikai központ és gyártócsarnok egyben jelképes tartalommal is bír, hiszen működése gyakorlatilag Magyarország Európai Unióba történő belépésének időszakában kezdődött meg az integrálódó Európa egy új, „belső” határvidékén.

Vas megyében a környezetvédelem és a települési infrastruktúra szakterületeken belül is valósultak meg tükörprojektek, az egyik ilyen beruházás hasznélvezői közé tartoznak a Szentgotthárdi Ipari Parkban működő cégek is. A határon átnyúló szennyvízkezelés Szentgotthárd és Jennersdorf térségében már egy évtizede közös ügy, ugyanis a magyar város lakossági és ipari parki szennyvizét a jennersdorfi regionális szennyvíztisztító-műbe szállítják, ahol biológiai módon kezelik. A szennyvíz „exportálása” a határ két oldalán élő feleknek egyaránt fontos: Szentgotthárdon a szennyvíztisztítás megoldódik, az osztrák tisztítóművet pedig gazdaságosabban lehet működtetni több település bekapcsolásával. Hasonló határon átnyúló együttműködés kibontakozásának lehetünk tanúi Csörötnek és térségében, ahol a hiányzó szennyvízcsatorna-hálózatot az elmúlt években építették ki, rácsatlakozva a heiligenkreuzi regionális tisztítóra. A Csörötnek, Alsószőlőnk, Gasztony, Magyarlak, Rábagyarmat, Rátót, Rönök, Szakonyfalu és Vasszentmihály községeket összekötő csatornarendszer kivitelezését az érintett településeken a 2001. évi PHARE CBC program is támogatta.

„Határon átnyúló szennyvízkezelés” tükörprojekt Vas megyében, a szombathelyi kistérségben is megvalósult az előcsatlakozás időszakában. Az egykor az elektromos jelzőrendszer (EJR) és az államhatár közé zárt Szentpéterfa községben 1997 óta működik az a szennyvíztisztító, ahová a szomszédos Eberau és a környező, határ menti osztrák falvak szennyvizét is eljuttatják. E projektben tehát a szennyvizet „importálják”, a tisztítás során keletkező ún. szennyvíziszap meghatározott részét azonban vissza kell szállítani Ausztriába.

Szentpéterfa és Eberau települések központi szerepet tölthettek be egy másik tükörprojekt létrehozásában is, amely a regionális fejlesztés/tervezés szakágazatba sorolandó. A projekt két kistérségi szerveződés, a burgenlandi Alsó-Pinka Menti Regionális Fejlesztési Szövetség és a Vas megyei Alsó-Pinka Menti Mikrotérség Területfejlesztési Társulás határon belüli, és a közös határt átlépő működésén alapul. A két szerveződés közül először az osztrák települések kezdeményezték az egymás közötti együttműködést 1994-ben a LEADER II Program keretében. Ekkor Eberau és a vele szomszédos hat osztrák település (9000 lakos) valóban alulról szerveződve (bottom up) alakította meg a Szövetséget, melynek legfőbb mozgatórugója a települések társadalmi-gazdasági fejlődésének előmozdítása. A mikrotérség ugyanis, az ez időben elkészült Burgenlandi Tartományi

Fejlesztési Tervben, mint „különösen nagy fejlődési hiányokkal rendelkező” térség került besorolásra. A nevében is rokon Alsó-Pinka Menti Mikrotérség Területfejlesztési Társulás 2001 februárjában alakult meg 14 Vas megyei, határ menti község összefogása által. Ezek: a székhelyfunkciót betöltő Szentpéterfa, Felsőcsatár, Harasztifalu, Horvátlovó, Ják, Kemestaródfa, Magyarnádalja, Nagykölked, Narda, Nárai, Pinkamindszent, Pornóapáti, Vasalja és Vaskeresztes községek, amelyek a szombathelyi és a körmendi kistérségekben helyezkednek el. A Társulás deklarált feladat- és hatásköre abban különbözik a többi, megyei területfejlesztési önkormányzati társulástól, hogy benne a szomszédos osztrák településekkel való szoros együttműködés hangsúlyos szerepet kap. Az Alsó-Pinka Menti Regionális Fejlesztési Szövetség és az Alsó-Pinka Menti Mikrotérség Területfejlesztési Társulás települései intenzív kulturális kapcsolatban állnak egymással. A Pinka-Net elnevezésű kulturális hálózatot elsősorban a fiatalok elvándorlásának megállítására hozták létre. Nyelvtanfolyamokat szerveznek, zenészek számára workshopokat tartanak, valamint határon átnyúló zenei fesztiválokat és koncerteket rendeznek. Mindez bizonyítja arra, hogy az egykor a „vasfüggöny” és a Pinka folyó által elválasztott települések ma újra együtt tudnak élni.

Vas megyében a természetvédelem szakterületen belül, de gyakorlatilag széleskörű területfejlesztési feladatokat is előirányozva, az előcsatlakozás időszakában két példaértékű tükörprojekt valósult meg: az Írott-kő Natúrpark és az Őrség-Vendvidék Natúrpark.

Az Írott-kő Natúrparknak, Magyarország első natúrparkjának az alapjait 1997-ben rakták le a Kőszegi-hegység magyar oldalán, mely tükörképe a hegység osztrák területén egy évvel korábban megalakult Naturpark Geschriebenstein-nek (szintén az „Írott-kő” nevet viselő parknak). A PHARE CBC Program által életrehívott Vas megyei természeti park Kőszeg, Kőszegdoroszló, Kőszegszerdahely, Velem, Bozsok, Cák, Horvátzsidány, Kiszidány, Lukácsháza, Ómod és Peresznye települések területére terjed ki, operatív egységei – az Írott-kő Natúrparkért Egyesület és az Írott-kő Natúrpark Információs Központ – Kőszegen működnek. A térségben az elmúlt években számos sikeres fejlesztés valósult meg, melyek közül talán a kerékpáros turizmust népszerűsítő beruházások eredményezték egységesen a legkomplexebb területfejlesztési és természetvédelmi hatást. 1998 őszére kiépítették az Írott-kő Kerékpárutat, 2003 nyarán Kőszegen regionális kerékpároscentrumot avattak fel. A Kőszeg-Vashegy Borút a Kőszegi-hegység és a Vas-hegy szőlőkultúráját népszerűsíti Kőszeg, Cák, Bozsok, Felsőcsatár és Vaskeresztes településeken. Az Írott-kő Natúrpark nevezetesebb, évente megrendezésre kerülő rendezvényei: a „Hitünk öröksége” – Velemi búcsú, a „Táj öröksége” – Gesztenyeünnep szintén Velemben, a Natúrpark Ízei Gasztronómiai Fesztivál Kőszegen és a Natúrpark Piknik a Hétforrásnál. E kulturális és hagyományörző programok egyben lehetőséget teremtenek az Írott-kő-Geschriebenstein Natúrpark osztrák és magyar részein élők ismerkedésére, intenzívebb kapcsolattartására is.

Vas megye második natúrparkja, az Őrség-Vendvidék Natúrpark 1998 októberében alakult meg a 22 őrsei és 6 vendvidéki település kezdeményezésére. Szerves részét képezi egy ún. háromoldalú tükörprojektnek, a magyar–osztrák–szlovén hármashatáron húzódó Őrség-Raab-Goričko Natúrparknak. Az Őrség-Vendvidék Natúrpark központja Őriszentpéteren (a Siskaszeren) épült fel. A többségében törpefalkák alkotta Őrségben és Vendvidéken a Natúrpark, működésének kezdetén, egy széleskörű térségfejlesztési eszköz lehetőségeit hordozta magában (természetvédelmi, gazdaság- és infrastruktúrafejlesztési stb.

feladatok megvalósítása), ezért is hozták létre az Őrség-Vendvidék Natúrpark Egyesületet és a Natúrpark Térségfejlesztési Közhasznú Társaságot. Az Őriszentpéteri és a szentgotthárdi kistérségekben évente számos rendezvény kerül lebonyolításra, mint pl. az Őrségi Vásár, a „Virágzás Napjai”, melyek nemzetközi vonzereje legfőképpen a tükörprojekt osztrák és szlovén oldalára terjed ki.

Az ártértékelődő határmentiség kiaknázzható erőforrásai Vas megyében

A határ menti területfejlesztési programok keretei között a két- vagy háromoldalú tükörprojektek megvalósítását általában adminisztratív nehézségek hátráltatják, melyek a programok nem ekvivalens működéséből adódnak (pl. az INTERREG és a PHARE CBC esetében) (PHARE CBC Thematic Evaluation Report 2004, 15. o.). Ennélfogva a hatékonyság, az elért eredmények az értékelése a bemutatott tükörprojektek vonatkozásában is inkább szubjektív.

A vizsgált tükörprojektek, amelyek átlépik az államhatárokat hozzájárulnak a hazai területfejlesztés/regionális politika határon átnyúló jellegének erősödéséhez. Milyen kiaknázzható lehetőségeket tartogatnak még e projektek az érintett határtérségek integrálódási folyamatában? Véleményem szerint a Vas megyében megvalósult tükörprojektek:

- a) multiplikátor hatásúak,
- b) önfejlesztő funkcióval rendelkeznek, továbbá
- c) közvetítő szerepet is betölthetnek.

A multiplikátor hatást azáltal fejthetik ki, hogy mintául szolgálhatnak új tükörprojektekhez, mind a megye osztrák és szlovén határa mentén, mind pedig például a magyar–ukrán határszakaszon. Erre a magyarországi INTERREG IIIA programok (2004–2006) lehetőséget teremtenek. Az „önfejlesztő” képesség a már működő tükörprojekt továbbfejlődését, egy magasabb szintre kerülését segíti elő; ugyanis a kezdeti együttműködési nehézségeket legyőzve egy pár év múlva már valószínű, hogy sokkal könnyebb a pályázó szervezeteknek egy újabb beruházást/kezdeményezést eszközölniük. Ezen elképzelések már a határon átnyúló együttműködés legmagasabb szintjét képviselő, ún. közös projektek formájában valósulhatnak meg:

- A Szentgotthárd-Heiligenkreuzi határon átnyúló Ipari Parkban és Innovációs Övezetben létre lehetne hozni egy közös innovációs központot vagy inkubátorházat. Ilyen jellegű beruházásokat az INTERREG IIIA Ausztria-Magyarország Községi Kezdeményezés és a Nemzeti Fejlesztési Terv Gazdasági Versenyképesség Operatív Programja (GVOP) is támogat.
- Szentgotthárd és Jennersdorf, valamint Szentpéterfa és Eberau térségében a határon átnyúló szennyvízkezelés terén elért települési önkormányzati, valamint kistérségi szintű együttműködési eredményeket át kell ültetni más szakterületekre is. Az új, valóban közös projektek lehetnek gazdasági, oktatási, kulturális vagy infrastrukturális jellegűek.
- Az Írott-kő-Geschriebenstein Natúrparkot működtető szervezetek látványos eredményeket értek el marketing-tevékenységük összehangolása terén (pl. közös prospektusok, térképek készítése), és ugyanez mondható el a trilaterális Őrség-Raab-Goričko Natúrparkot működtető szervezetekre is. E két, immáron teljes kiterjedésükben az Európai Unióban elhelyezkedő natúrparkot a jövőben még hatékonyabban lehetne nép-

szerúsíteni különböző nemzetközi rendezvényeken (kiállításokon, konferenciákon), azáltal, hogy természeti és gazdasági értékeik „összeadódtak”.

A bemutatott Vas megyei tükörprojektek közül több közvetítő szerepet tölthet be a határon inneni és túli hálózatok egységei között. A Szentgotthárd-Heiligenkreuzi határon átnyúló Ipari Park összekötő kapocs lehet a nyugat-dunántúli régió ipari parkjai és Burgenland Tartomány technológiai központjai, valamint üzleti parkjai között. Információkat közvetíthet kölcsönösen a magyar és az osztrák hálózatok működéséről, és tapasztalatcseréket eredményezhet. Az Írottktő Natúrpark vonatkozásában ez a közvetítő szerep már megmutatkozott, sőt nem is regionális, hanem országos hatókörben. 2004 júliusában az Írottktő Natúrparkért Egyesület egy háromnapos szakmai találkozót szervezett Kőszegen a magyarországi és a burgenlandi natúrparkok szervezeteinek részvételével, ahol lehetőség nyílt a hazai és az osztrák natúrparkok képviselőinek a tapasztalatcserére, a jövőbeli együttműködések megbeszélésére.

Összegzőképpen elmondható, hogy a magyar regionális politika már egy évtizede „nem áll meg” államhatárunk vonalánál. Vas és Győr-Moson-Sopron megyék, amelyek 1995 eleje óta Magyarország Európai Unió csatlakozásáig határosak voltak az Unióval, a csatlakozás utáni időszakban még kedvezőbb helyzetbe kerültek annak eléréséhez, hogy egy versenyképes határregió szerves részévé váljanak Európában, a Nyugat-Pannon Európai keretei között. E folyamat tükrében tehát a Vas megyében megvalósult és megvalósuló tükör-, valamint közös projektek az ún. határon átnyúló regionalizmus (transboundary regionalism) megteremtésének közvetlen, gyakorlati eszközeiként is funkcionálnak/fognak funkcionálni a jövőben Magyarország nyugati határvidékén.

5.2. Az INTERREG IIIA Program (2004–2006) működése

Az INTERREG Községi Kezdeményezés keretében a határ menti együttműködés új formájának megvalósítására nyílt lehetőség Magyarországon a 2004–2006 közötti időszakban az INTERREG IIIA Program által. E programban két vagy három ország határ menti megyei (NUTS III szint) vehettek részt a „határon átnyúló gazdasági és szociális kapcsolatok fejlesztése” átfogó célok elérése érdekében. A beavatkozás fő területei: kis- és középvállalkozások együttműködése, helyi gazdaságfejlesztési kapcsolatok, város- és vidékfejlesztés, emberi erőforrás fejlesztés (K+F, kultúra, egészségügy, oktatás), környezetvédelem, megújuló energia; közlekedési, információs és vízügyi együttműködés, jogi és közigazgatási együttműködés stb.

Magyarország határ menti megyei 2004. év végétől négy INTERREG IIIA programba kapcsolódtak be:

- Ausztria-Magyarország INTERREG IIIA program,
- a Szlovénia-Magyarország-Horvátország Szomszédsági program,
- a Magyarország-Szlovákia-Ukrajna Szomszédsági program,
- és a Magyarország-Románia és Magyarország-Szerbia&Montenegró programba.

Az utóbbi három együttműködés már egy új típusú, ún. *szomszédsági programok* (the Neighbourhood Programmes), azaz az újonnan kialakuló belső uniós határokon kívül külső határok is részt vettek ezen INTERREG IIIA programokban, 2004–2006 között (www.interreg.hu).

A négy INTERREG IIIA program Magyarország valamennyi (14) határ menti megyéjére kiterjedt, valamint a határközeli Heves megyére. A vizsgált nyugati és a keleti határ menti kistérségek az alábbi programokban voltak kedvezményezettek:

- Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar megye határ menti kistérségei közösen a Magyarország-Románia és Magyarország-Szerbia&Montenegró programban,
- Győr-Moson-Sopron és Vas megye határ menti területei szintén közösen az Ausztria-Magyarország INTERREG IIIA programban,
- Vas megye határ menti kistérségei a Szlovénia-Magyarország-Horvátország Szomszédsági programban,
- Győr-Moson-Sopron és Szabolcs-Szatmár-Bereg határ menti kistérségei együtt vettek részt a Magyarország-Szlovákia-Ukrajna Szomszédsági programban, ezáltal e (közösségi) kezdeményezés – a földrajzi távolságot áthidalva – összekapcsolta a vizsgált nyugati és keleti határ menti zónát.

Kedvező, hogy Győr-Moson-Sopron, Vas és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék határ menti periferiái egyenként két INTERREG IIIA programban is kedvezményezettek, mely elviekben megnöveli az EU-támogatások e megyékbe történő allokációját. *Ugyanakkor a szomszédos országok közötti együttműködések fejlettségi szintje, a programok működése nem koherens a nyugati és a keleti zónában, mivel Győr-Moson-Sopron és Vas megyék, mint „belső határ menti”, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar megyék pedig mint, „külső határ menti” NUTS III szintű egységek vesznek részt 2004. május elsejétől az INTERREG IIIA programokban. Az együttműködésre a román oldalon továbbra is a PHARE CBC, az ukrán oldalon pedig a TACIS CBC Program állt rendelkezésre 2006 végéig.*

6. ESETTANULMÁNYOK

Jelen vizsgálat során a keleti és a nyugati határ menti zónákból egy-egy olyan kistérség került kiválasztásra, amelyek fejlettségi szintje országos összehasonlításban is kedvezőtlen. Az esettanulmányok során mélyrehatóan feltárulnak a társadalmi-gazdasági-környezeti helyzetüket befolyásoló tényezők, elsősorban empirikus módszerek (személyes interjú, kérdőíves felmérés, terepbejárások) alkalmazásával. A nyugati határ mentén a legelmaradottabb, az Őriszentpéteri kistérség; a keleti határtérségek közül a hozzá számos társadalmi, gazdasági, természeti környezeti jellemzőben hasonlító vásárosnaményi kistérség került kiválasztásra. A nyugati határ menti empirikus kutatás 2001-ben, a keleti határ menti 2002-ben történt.

6.1. Az Őriszentpéteri kistérség komplex elemzése

6.1.1. Általános jellemzés

A kistérség területe nagyjából 10 km-es sugarú kör területének felel meg, ezzel Vas megye területének 9, az országának 0,3%-át foglalja el (19. táblázat). Az átlagostól (620 km²) messze elmaradó, annak mintegy a felét kitevő kistérség. Lakónépességének részesedése az előbbieknél is jóval kisebb, így népsűrűsége a megyeinek is, az országosnak is töredéke (30, illetve 22%-a). A hozzátartozó települések átlagos népességszáma 332 fő. Jellemzően törpefalvas terület, empirikus kutatásom időszakában városi jogállású központ nélkül. A kistérség központja Őriszentpéter. E település egyben az őrségi táj centruma is. Ugyanakkor a kistérség nem foglalja magában az Őrség egészét.

A vizsgált terület kiterjedése 305 km², lakónépessége 2000. január elsején 7313 fő volt. Magyarország legkisebb népességszámú kistérsége; 1997. augusztus elején jött létre, azt követően, hogy felülvizsgálták az 1994-től érvényben volt kistérségi rendszert és a Körmend-őriszentpéteri kistérséget kettéválasztották. A 22 településből felépülő határ menti terület 2001 és 2005 között Magyarország egyetlen olyan kistérsége volt, amelynek centrumtelepülése még nem rendelkezett városi címmel, ugyanakkor Őriszentpéter már a honfoglalás óta térségközponti szerepkört tölt be az Őrségben³². 2005. július elsején azonban a nagyközség elnyerte a városi jogállást.

³² Az Őrség az országot védelmező gyeprendszer fontos szakasza volt, innen származik elnevezése is. Honfoglaló őseink a hadifontosságú helyekre az egész környéket szemmel tartó őrséget telepítettek, akik saját költségükön védték a határt, s ezen szolgálatuk fejében nemesi kiváltságokat kaptak. A történelmi Őrség 18 falut foglalt magában, melyek a következők voltak: Őriszentpéter, Szalafő, Ispánk, Külső (Kis) Rákos, Belső (Nagy) Rákos, Szaknyér, Pankasz, Szatta, Kerkáskápolna, Bajánháza, Senyeháza, Dávidháza, Kotormány, Kerca, Szomoróc, Hodos, Kapornak, Bükkalja. Az „őrállók” legfőbb előljárója, az őrnagy Őriszentpéteren székelt.

19. táblázat
Az Őriszentpéteri kistérség főbb mutatói, 1999

	Kistérség	% -os arány	
		megyéhez	országhoz
I. Kistérségi szintű mutatók			
1. Népsűrűség (fő/km²)	24	30,0	22,0
2. Településsűrűség (település/100 km²)	7,2	110,8	211,8
3. Városok népessége a lakónépességből (%)	–	–	–
4. Munkanélk. %-a	8,1	188,4	130,6
5. 180 napon túli munkanélk. %-a	3,2	200,0	114,3
6. Munkanélk. jöv.pótló támog. (fő/1000 fő)	19	316,7	126,7
7. 1 km²-re jutó vállalkozás	1	20,0	11,1
8. 1000 lakosra jutó vállalkozás	55	82,1	68,8
9. Ipari alkalm. 1000 lakosra (1997. évi adat)	70	55,1	102,9
10. Ip. term. eszk. bruttó értéke/fő (1000 Ft) 1997	39,1	7,7	12,4
11. 1000 lakosra jutó adózók száma	417	85,8	100,2
12. SZJA alap/fő (1000 Ft)	231,4	67,3	75,0
13. SZJA/fő (1000 Ft)	38,3	55,3	55,2
14. Középisk. tanuló 1000 lakosra	–	–	–
15. Felsőokt. int. hallg. 1000 lakosra	–	–	–
16. Működő kórházi ágy/10 000 fő	–	–	–
II. Települési szintű mutatók			
1. Népességváltozás 1000 lakosra	–17,2	286,7	358,3
2. Egyéni vállalkozások 1000 lakosra	42,4	93,4	91,4
3. 100 lakásra jutó lakos	226	87,6	91,5
4. Közüemi vízhál.-ba bekapcsolt lakás %-a	95,5	100,2	104,5
5. Közüiz. szennyvízhál.-ba bekapcs. lak. %-a	8,0	15,4	16,3
6. Közműolló (%)	87,5	202,0	167,3
7. 100 óvodai férőhelyre beírt gyermek	81	85,3	81,0
8. 1 háziorvosra jutó lakos	1219	83,7	81,8
9. 1 osztályba járó ált. isk. tanuló	14	70,0	66,7
10. Kisker. üzlet 1000 lakosra	13	76,5	86,7
11. Keresk. férőhely 1000 lakosra	95	243,6	316,7
12. Személygépkocsi 1000 lakosra	249	107,8	110,7
13. Távbeszélő fővonal 1000 lakosra	355	103,8	98,9

Az alapadatok forrása: Területi Statisztikai Évkönyv 1999. KSH.

A kistérség 22 községe közül kizárólag Őriszentpéter lakónépesség-száma haladja meg az 1000 főt, ahol a terület népességének 16,5%-a él. Az „Őrség fővárosát” Ivánc, Kondorfa, Bajánsenye és Pankasz, mint aprófalvak követik (népességük 500–1000 fő közötti), együttesen a népesség egyharmadát koncentrálnak. Sajnálatos tény, hogy az ezredfordulón a kistérséget már nem is az „aprófalvas”, hanem a „törpefalvas térség” jelzős szerkezettel kell illetnünk, 17 településen ugyanis a lakónépesség-szám nem éri el az 500 főt.

Az 1949. évi népszámlálás során a kistérségben még 14.721 lakost írtak össze, amely szám 1990-re rendkívüli mértékben, 45%-kal lecsökkent. A törpefalvasodás folyamata az 1990–1999-es időszakban is folytatódott, és 1999 végén a kistérség népessége az 1990. évi 91,9%-ára, 7313 főre mérséklődött.

A kistérség *területének és népességének viszonylagos egyensúlya* rendkívül kedvezőtlen. A népsűrűség a megyeinek alig egyharmada és nem éri el az országos egynegyedét sem. Az egyensúlyhiány tendencia-jellegű, erőteljes romlását jelzi a nagy arányú népességvesztés, amely az összehasonlításba vont egységek (megye, ország) hasonló értékének három-négyszerese. E tendencia további tartós folytatódása a kistérség „kiürülésével” fenyeget. Ugyanakkor a népességszám-csökkenés országos folyamat; jószérével néhány kedvező helyzetben lévő terület, településcsoport (pl. a szuburbanizáció által érintett települések) mentesek ez alól. A vizsgált térség népességvesztésének döntő tényezője a halálozások igen magas aránya, amelyet a megyei átlagot meghaladó elvándorlás is tetéz. Mindez a korstruktúra torzultságát és annak további torzulását is mutatja (előregedés). Az okok közül jelen vizsgálatban csak a törpefalvas településszerkezetből adódó környezeti hátrányokat emeljük ki.

A *foglalkoztatási egyensúly* nagy hiányát mutatja a munkanélküliség, főként pedig a tartós munkanélküliség magas aránya, továbbá a munkanélküliek jövedelempótló támogatásában részesülők ugyancsak relatíve nagy száma. E számok különösen a kedvező gazdasági adottságú vasi térséghez képest kiugróak, ami arra is utal, hogy regionális (megyei) összefüggésben az őriszentpéteri kistérség gazdaságilag hátrányos helyzete jobban kidomborodik, mint országos viszonylatban. A kedvezőtlen képet tovább rontja a nem helyben foglalkoztatott aktív keresők relatíve nagy száma. Jelentős a kistérségen kívülre irányuló ingázás, főként Kőrmendre és Szentgotthárdra, illetve kisebb mértékben más településekre. Ugyanakkor a beingázás elenyésző mértékű.

A *gazdasági (területi) egyensúly* fontos tényezője a vállalkozások és a kistérség területének-társadalmának a viszonya. Igen nagy relatív egyensúlyhiány mutatkozik a terület-egységre vetített vállalkozások számában (amely a megyeinek és az országosnak csupán töredéke). Némileg ellentétes kép rajzolódik ki a népességre vonatkoztatott mutatót tekintve, amely lényegesen kisebb egyensúlyhiányt jelez. A látszólagos ellentmondás oka a kistérség rendkívül alacsony népsűrűsége. A viszonylagos egyensúlyi állapothoz még jobban közelít az egyéni vállalkozások és a lakosság kapcsolata. Az erre vonatkozó jelzőszám mindkét (megyei és országos) összehasonlítást tekintve eléggé kiegyenlített állapotot (90%-ot meghaladó arányt) mutat. Az egyéni vállalkozások relatíve magas aránya az összes vállalkozásban (közel 80%) a gazdaság túlnyomóan helyi jellegét hangsúlyozza. A gazdaság további jelzőszámai közül az ipari alkalmazottak 1000 lakosra jutó száma országos összefüggésben egyensúlyt (sőt bizonyos „többletet”) fejez ki. Megyei viszonylatban Vas megye átlagost meghaladó iparosodottsága „értékeli le” a kistérségi szintet. A *jövedelemszintet, mint* szintetikus gazdasági és területi egyensúlyi jelzőszámot, a jövedelmi viszonyokra jellemző néhány „részmutató” felhasználásával, mint az adózók 1000 lakosra jutó száma, a személyi jövedelemadó-alap egy főre jutó értéke stb., bizonyos közelítő képet nyerhetünk. Figyelembe véve a kistérség gazdasági szerkezetét, az agrárágazat – megyei és országos összefüggésben is – kiugróan nagy súlyát, továbbá a gazdaság már részben jelzett egyéb sajátosságait, a vizsgált egyensúlyi részmutatók negatív eltérései a viszonyítási alapoktól, a gazdaság más állapotjelzői alapján indokolhatóknak tetszenek.

Ezek is jelzik azonban, hogy a kistérség gazdaságának relatív egyensúlyhiánya regionális (megyei) összefüggésben nagyobb, mint országos összehasonlításban.

A *természeti, a művi és a társadalmi környezet* egyik jelentős kapcsolatrendszerét fejezi ki a lakás-, valamint a víz- és csatornaellátottság mutatója. A lakásellátottság, úgy is mint a kistérség társadalmi, művi elemei egy csoportjának egyensúlyi jelzőszáma, kedvező mennyiségi viszonyokat tükröz. 100 lakásra 8–13%-kal kevesebb lakos jut, mint országos, illetve megyei szinten. Ugyancsak kedvező, megyei és országos átlagot meghaladó a közüzemi vízellátás színvonala, mint a művi, a természeti és társadalmi környezet viszonyának egy tényezője. Mindezekkel ellentétes azonban, és a vázolt kedvező képet lerontja, a csatornaellátottság, úgy is mint a tárgyalt egyensúlyi viszony egyik minőségi tényezője. A lakások több mint 95%-ában van lehetőség vezetékes hálózatról nyert víz felhasználására, a keletkezett szennyvizet azonban a lakások alig 8%-ából vezethetik el. Ez közel 90%-os „közműöllót” jelent. A keletkezett szennyvizet – akár helyben maradnak, akár „elszállítják” azokat – csak kis mértékben tisztítják. Ez főként a természeti és a művi környezet közötti – egy tényezőként – rendkívüli egyensúlytalanságot jelez.

A lakossági ellátottságot, úgy is mint a *társadalmi és a művi környezetnek* (az itt tárgyalt tényezők által jellemzett) *viszonyát* tekintve, az alapfokú oktatási intézményekben kapacitásfelesleg mutatkozik (mint mennyiségi sajátosság), ez összefügg a kedvezőtlen korstruktúrával. A háziorvosok átlagosan – a megyei és az országos szinthez viszonyítva – kevesebb lakost látnak el; a virtuális kapacitásfelesleget a törpefalvas településszerkezetből adódó többlet munkaráfordítás azonban felemésztheti. A kiskereskedelmi üzlethálózat sűrűsége nem éri el a megyei és az országos szintet, a kereskedelmi férőhelyek 1000 lakosra jutó száma ugyanakkor többszöröse az előzőeknek. A vendéglátás a kistérség egyik profilmeghatározó tényezője lehet. Kistérségi sajátosság még, az előzőekhez csak részben kapcsolódóan, az életkörülmények egyes minőségi elemeivel (személygépkocsi, távbeszélő fővonal) való, a vártnál magasabb szintű ellátottság. Ugyanakkor hiányoznak oly tipikus kistérségi szintű intézmények, mint középiskola és kórház.

Az *eszmék, az értékek, az életmód kapcsolatára* a következő tényezők hatnak: a kistérség népességének nemzetiségi megoszlását tekintve túlnyomó, sőt szinte kizárólagos a magyarok aránya. A magyarság letelepedése óta őrzi itt lakóhelyét. Az itt élők erős helyi kötődése ma is jellemző. Csupán a cigány etnikum 1%-os részesedése érdemel említést. Az emberek eszmei meggyőződése, hite aligha hat diverzifikálóan az értékrendre, részben a társadalmi struktúra viszonylagos homogenitása, részben a rendszerváltozás előtti évtizedek gondolkodást sematizáló törekvései miatt. Mindazonáltal egyes jelekben sajátos értékekre utaló tendenciák figyelhetők meg, nevezetesen a személygépkocsik 1000 lakosra jutó viszonylag magas száma – a szűkös anyagi körülmények között – egyfajta megtakarítási hajlamot jelezhet. Ugyanakkor ebben gazdasági követelmény is megtestesülhet, amennyiben a lakosságnak érdeke fűződik a viszonylag nagy területi mobilitáshoz, pl. a munkahelyek jobb elérése miatt. A jelenség, akármelyik tényezőre vezetjük is vissza, a közlekedési infrastruktúra (mindenekelőtt az úthálózat) fejlesztése iránti igényt is kifejez.

Az életmódra és az értékekre az eszméknél feltehetően nagyobb hatást gyakorolnak a szűkös gazdasági körülmények, mint pl. az alacsony személyi jövedelmek, részint a munkanélküliek magas aránya, a jövedelempótló támogatások igen nagy szerepe, az agrárgazdálkodás kedvezőtlen természeti és anyagi feltételei stb. miatt. A lakosság értékrendjében a legnagyobb súllyal a fogyasztás növelése és az anyagi tartalékok képzése jelenik meg,

és háttérbe szorul a pihenés, az üdülés, az utazás. Az alacsony jövedelemszint kedvezőtlenül befolyásolhatja a természeti környezethez való egyéni és kollektív viszonyt, jóllehet – részben a gazdaság fejletlensége miatt – a környezetszennyezés problémája, a szennyvíztisztítási gondokon túl még nem mélyült el.

Az Őrszentpéteri kistérség társadalmi-gazdasági szempontból relatíve hátrányos helyzetben levő térség a nyugat-dunántúli régió belül. A 24/2001. (IV.20.) országgyűlési határozat alapján Vas megyében az Őrszentpéteri és a vasvári kistérség minősül „társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott” és „vidékfejlesztési” térségnek is egyaránt. A T 035002 sz. OTKA kutatási program keretében³³ 2001 júliusában interjúkat folytattam le egyetemi hallgatók bevonásával a kistérség településeinek vezetőivel, hogy a részükre előre elküldött, meghatározott kérdések *alapján* minél széleskörűbben feltárjam az űrségi falvak társadalmi, gazdasági és környezeti állapotát. A beszélgetéseket sikerült minden település polgármesterével (22 község) egyidejűleg lefolytatnunk a felmérés időszakában. E vizsgálat az interjúalanyok adat- és információszolgáltatására, és az általuk képviselt település lakosságának véleményére építkezik, amelyek saját véleményemmel egészülnek ki.

6.1.2. Gazdasági helyzet

Az Őrség határ menti fekvése, a határsáv léte megakadályozta ipari beruházások megvalósítását az 1950-es és az 1960-as években; a következő évtized végétől pedig a természetvédelem támasztott korlátokat a termelő üzemek működése elé a térségben. Az 1950-es és az 1960-as években, munkalehetőségek hiányában és a közlekedési kapcsolatok alulfejlettsége miatt, a munkaképes korú lakosság jelentős része elvándorolt a térségből, elsősorban a Dunántúl szocialista iparvárosaiba, amely folyamat a legkedvezőtlenebb demográfiai változásokat idézte elő a kistérségben. A társadalmi-gazdasági elmaradottság az 1970-es években mérséklődött, fejlődésnek indulhatott a térség idegenforgalma, létrehozták az Őrszentpéterről kiinduló autóbusz-hálózatot, munkahelyek létesültek: a szombathelyi Sabaria Cipőgyár üzeme Őrszentpéteren, az Építőipari KTSZ és Varroda Hegyhátszentjakabon, az Őrségi ÁFÉSZ és faipari üzemei stb.

A **mezőgazdaság és az erdőgazdálkodás** a térség foglalkoztatási szerkezetében a rendszerváltozást megelőző évtizedekben meghatározó szerepet töltött be. Az 1990. évi népszámlálás adatai alapján a mezőgazdaság és erdőgazdálkodás aktív keresőinek aránya az összes aktív keresőből 39,2%-kal részesedett, az ipar és az építőipar 29,4, a szolgáltatások pedig 31,4%-kal. A 2000. április 1–21. között végrehajtott általános mezőgazdasági összeírás alapján az ezredfordulón a kistérségben 15 mezőgazdasági tevékenységet folytató gazdasági szervezet és 1888 egyéni gazdaság (1000 lakosra számítva 258) működött.

Szalafőn az Agroinvest Kft. üzemi keretek között csirkehízlalást folytat, a baromfiállomány kb. 35.000 db, Szőcén 25 fő méhészettel foglalkozik. Az Őrségi Kistermelők Szövetkezése Kercaszomorón a mezőgazdasági egyéni vállalkozókat (őstermelőket) tömöríti.

A felmérés időszakában biogazdálkodást az Őrségben néhány magánszemély folytatott Őrszentpéteren, Szalafőn, Magyarszombatfán és Kercaszomorón, valamint az AR-

³³ Kutatásvezető: Dr. Bartke István.

KÁNUSZ Szellemi Iskola Alapítvány. Ezen alapítvány egy egyedi, természetes alapú talajjavító anyagot (bioplazma) gyártó üzemet működtet Ispánkon³⁴.

Annak ellenére, hogy a természeti feltételek adottak a kistérségben pl. tönkölybúza, köles, tők (tökmagolaj) termesztésére, mint minden gazdasági vállalkozás, az ökológiai gazdálkodás sem működhet a tőke-technológia-szakértelem-fellevőpiacok egységének megléte nélkül. A Natúrpark Program, a 2002-től funkcionáló Nemzeti Agrár-környezet-védelmi Program reményt adhat arra, hogy sikerül a jövőben a térség hagyományos gazdálkodási formáit megőrizni.

A vizsgált térség egyik – ha nem a legértékesebb – természeti erőforrása az erdő. Az erdőgazdálkodás szövetkezeti, magán és társulásos formában történik. A kistérségben 12, ún. erdőbirtokossági társulat működik. A kitermelt faanyagok feldolgozásával több cég is foglalkozik (köztük az Őrségi ÁFÉSZ is), valamint bérfűrészeléssel egyéni vállalkozók.

Az Őriszentpéteri kistérségben 1999-ben 401 **vállalkozás működött**, 91 társas és 310 egyéni formában, azaz a megyei működő vállalkozások 2,26, a társas vállalkozások 1,61 és az egyéni vállalkozások 2,51%-a. Ezen részarányok alatta maradnak a lakónépesség szerinti 2,75%-os részesedésnek. A társas vállalkozások vonatkozásában 250 és több főt foglalkoztató cég egyáltalán nem található a térségben, 50–249 fős létszámmal is mindössze két vállalkozás rendelkezett, 10–49 munkaerőt pedig 13 társas vállalkozás alkalmazott.

A *működő vállalkozások 1000 lakosra jutó száma* öt településen: Magyarzombafán, Őriszentpéteren, Ispánkon, Hegyhátszentjakabon és Őrimagyarósdon haladta meg a kistérségi átlag (55 vállalkozás/1000 lakos) 120%-át 1999-ben, ugyanakkor 11 községben a mutató értéke az átlag 80%-a alatt maradt.

A vállalkozások települési szintű fajlagos adatai egyértelműen horizontális egyensúlyhiányt mutatnak a kistérségen belül. Ebből az is következik, hogy a helyi munkalehetőségeket a települési szintű sajátosságok (potenciálok) megléte vagy éppen hiánya határozza meg. Magyarzombafán a működő vállalkozások 1000 lakosra jutó száma kiemelkedően, közel kétszeresen múlja felül a kistérségi átlagértéket, amelynek háttérében az Őrségi falu híres kézműves múltja és jelene áll. „A gerencserek földjén³⁵” az 1900-as évek elején 38 fazekas dolgozott, és szinte nem is akadt olyan ház, ahol ne élt volna fazekas, vagy ne lett volna köze e mesterséghez. 2000-ben 14 önálló iparendeléssel rendelkező „gerencsér” vállalkozó (mester) folytatta e kézműves hagyományt.

A kistérségben működő vállalkozások 27%-a (110) Őriszentpéteren nyújt munkalehetőséget. Ezek közül több szempontból is kiemelkedik az **őriszentpéteri cipőgyár**. A szombathelyi Sabaria Cipőgyár őriszentpéteri gyárrészlege 1970-ben jött létre, 70 dolgozóval. Munkahelyteremtő szerepe nélkülözhetetlen volt ezen időszakban a térségben, mert a helyi termelőszövetkezet, az erdészet, a Magyarzombatfai Kerámiagyár, az Őrségi ÁFÉSZ már nem tudta tovább bővíteni a foglalkoztatást. A felsőrészeket gyártó üzem tulajdonosi helyzetében 1990-ben következett be az első változás, amikor is a gyárral kooperációban álló, svájci MSC Holding Marc cég a Sabariával – őriszentpéteri kezdeményezésre – létrehozta a Sabroy Kft.-t, mint vegyes tulajdonú társaságot. Egy év alatt olyan ugrásszerű termelési, üzleti eredmények születtek, hogy az MSC Holding megvásárolta a Sabaria résztulajdo-

³⁴ Magyarzombafán egy ún. natúrfalu (erdei falu) épül az Építészet-Biológiai Egyesület támogatásával.

³⁵ E jelzős szerkezettel illetik Magyarzombafán (-Gödörházán) kívül a szomszédos Velemért is.

nát, így az Őriszentpéteri cipőgyár immár egy évtizede 100%-ban svájci céggént működik (Hurák J.-né, 1998). A kistérség legjelentősebb külföldi érdekeltségű üzemének tulajdonosa az MSC Hungary Kft. A legyártott cipőfelsőrészeket a Kft. szombathelyi gyárába szállítják, ahol kész cipőket állítanak elő felhasználásukkal. 1990-ben Őriszentpéteren új üzletágként megindult a szabáskészgyártás, melynek termékeit országosan értékesítik.

Felmérésünk eredményei alapján az Őriszentpéteri cipőgyár munkaerő-vonzáskörzete kiterjed a kistérség csaknem valamennyi településére. A gyár az 1990-es években is a vizsgált térség legtöbb munkaerőt foglalkoztató iparvállalata maradt, azonban új, külföldi érdekeltségű zöldmezős beruházások – a nyugati határ menti fekvés ellenére – részben az aktív keresők alacsony száma, részben pedig a szigorú környezet- és természetvédelmi előírások miatt nem valósultak meg az Őrségben.

Hegyhátszentjakabon a FIKSZ Kft. építőipari és könnyűipari tevékenységi köre biztosít munkalehetőséget a helyi és a szomszéd települések lakosságának. A Kft. 1995 óta Őriszentpéteren is működtet egy varrodát, 30 űrségi lakos foglalkoztatásával. A kistérség legrégebbi gyárát a Pankaszi Téglaiipari Kft. üzemelteti.

Felmérésünk elkészítését megelőzően, meglévő ismereteink alapján feltételeztük, hogy a kistérség falvai többségének **inga-vándorforgalmi helyzetére** a nettó elingázás lesz jellemző, de nem gondoltuk volna, hogy az eredmények összesítése után a vizsgált 22 településből 20-ra igaz lesz ez a feltételezés. A kistérség határain belül Őriszentpéter mellett Hegyhátszentjakab, Pankasz és Ivánc a leggyakoribb céltelepülés, részben pedig az ingázás a térség határait túllépve bonyolódik le. Nettó beingázás egyedül Hegyhátszentjakabon valósul meg, míg Őriszentpéteren mindkét irányú folyamat kimutatható. A 2001. évi népszámlálás felmérése alapján a kistérség településein élőknek csak 48%-a talált helyben munkát (1278 fő), míg 52%-uk (1384 fő) más településre járt el dolgozni. A helyben lakó és helyben dolgozók aránya tehát jóval elmarad az országos átlagtól.

Vizsgálataink eredményeiből továbbá arra is következtetünk, hogy a munkaerő ingázásának intenzitása az Őriszentpéteri kistérségből kifelé erősödött és még szerteágazóbbá vált a piacgazdasági átmenet időszakában, alapul véve Károssy Csaba – 1980-as évek közepén végzett – vizsgálatát³⁶.

Az ingázás fő célpontjai – a cégek vonatkozásában – az alábbi külföldi érdekeltségű vállalkozások:

- Opel Magyarország Járműgyártó Kft. (Szentgotthárd),
- Flextronics International Kft. (Zalaegerszeg, korábban a zalalövői gyár is),
- Olip Hungary Cipőgyártó és Kereskedelmi Kft. (Körmend),
- Marc Shoe Corporation Hungary Cipőgyártó Kft. (Körmend),
- ADA Hungária Bútorgyár Kft. (Körmend),
- Femat Hungária Gép- és Acélszerkezetgyártó Kft. (Csesztreg).

Az ezredfordulón Szentgotthárd és Körmend mellett Szombathely, Zalaegerszeg, Zalalövő

³⁶ Károssy Csaba az 1980-as évek közepén „Az űrségi falvak térkapcsolatainak néhány jellemzője a tömegközlekedés és a munkaerőingázás vizsgálata alapján” c. tanulmányában (1988) a következőket állapította meg: „A kifelé ingázók száma a megyei átlag feletti (13–15%). A munkaerő mozgása belső, körzeten belüli jellegű, elsősorban Őriszentpéter és Körmend felé irányul. Körmend megosztja munkaerővonzási funkcióját Szentgotthárral. A munkaerő ingázásának iránya az utóbbi években egyre inkább polarizálódik, így a külső térkapcsolatok jellege egyre inkább többpólusú és gyengülő tendenciájú.” (Megjegyzés: a vizsgálat időszakában az Őrség települései a körmendi városkörnyékbe voltak besorolva.)

és Csesztreg az *ingázás külső céltelepülései*, a sokrétű munkalehetőségek, az őrségi átlagnál magasabb munkabérek és a közlekedési kapcsolatok fejlődésének hatására. Az őriszentpéteri kistérség településeinek inga-vándorforgalma egyrészt tehát diverzifikálódott a piacgazdasági átmenet időszakában, másrészt pedig még inkább eltolódott a külső, azaz a kistérségen kívüli térkapcsolatok irányába.

Az **idegenforgalom** gazdasági fejlődésének és foglalkoztatásban betöltött szerepének alapjai adóttak a vizsgált térségben, a sajátos természeti környezet (a patakok, a tavak, a növény- és állatvilág), a népi és vallási építészet, a kézműves hagyományok stb. páratlan adottságai és együttes megléte által. A kistérségben 1999-ben 699 regisztrált kereskedelmi szállásférőhely működött, azaz a megyei szállásférőhelyek közel 7%-a. Ez az érték magasan meghaladja a lakónépesség szerinti megyei 2,75%-os részesedést.

A szálláshely-kínálatban a családi házak mellett megtalálhatók:

- a fogadók (pl. Őrség fogadó Őriszentpéteren),
- a panziók (Trófea panzió Hegyhátszentjakabon, Malom panzió Bajánsenyén),
- a vendégházak (Őrség vendégház Órimagyarósdon),
- a motelek (Vadása motel),
- a campingek (Vadása camping),
- a kulcsosházak (Cseke-szeri kulcsosház Magyarszombatfán),
- és a kutatóházak is (Őrségi Tájvédelmi Körzet – Erdei Iskolai Bázishely).

Az 1990. évi LXV. törvény kimondja, hogy a helyi önkormányzatok saját felelősségükre vállalkozói tevékenységet folytathatnak. Ivánc, Felsőmarác és Magyarszombatfa képviselőtestülete már felismerte a helyi idegenforgalomban rejlő gazdasági lehetőségeket: vendég- vagy turistaházat alakítottak ki és működtetnek.

Az idegenforgalom meglévő adottságai a szolgáltatások széles körével bővültek az 1990-es években. A kistérségben lehetőség nyílik, többek között a lovaglásra (Kerkáskápolnán, Kercaszomoron, Szalafőn, Szattán, Őriszentpéteren), a kerékpározásra, a horgászatra (Vadása-tó, Bajánsenyei-tó), a vadásztársaságok által a vadászati turizmusra stb. Az „Őrség fővárosában” idegenforgalmi információs és szolgáltató szerepkört az Idegenforgalmi Információs Iroda, az Őriszentpéteri Teleház, valamint az Őrség-Vendvidék Natúrpark Központ is betölt. Ezen utóbbi két intézmény kerékpárkölcsonzési lehetőséget is nyújt. A vizsgált országrészben – építve a fentebb ismertetett idegenforgalmi vonzó tényezőkre – a falusi turizmus és az ökoturizmus meglévő adottságait még eredményesebben ki kell használni.

Idegenforgalmi vonzóerőt jelentenek a térség kézműves hagyományai is. A leginkább kiemelkedő kézműves szakma a térségben ma is a fazekas (göröncsér/gerencsér) mesterség, amelynek központja Magyarszombatfa, a hozzá tartozó Gödörházával együtt. Az 1950-es években kerámiagyár létesült a településen helyi kezdeményezésre, amely a hazai termelés mellett jelentős exportot bonyolított le (pl. a Szovjetunióba, Ausztriába, az USA-ba). A Magyarszombati Kerámiagyár a piacgazdasági átmenet időszakában már nem maradt működőképes. Az 1990. évi privatizációt követően folyamatosan csökkentették a termelést, 2001 nyarán a gyárat a negyedik tulajdonos birtokolta, aki négy embert foglalkoztatott az épületek megőrzése érdekében. 2000-ben 14 önálló iparengedéllyel rendelkező gerencsér mester dolgozott Magyarszombatfán, akik az alapanyagot helyben ásták, vagy a pankaszi agyagot vásárolták finomítás után. A mázat szintén vásárolták. A fazekasok és a keramikusok helyben is árusítják népművészeti és használati termékei-

ket, a házak előtt kiállított „gerencsér tárgyak” egyben a község idegenforgalmi vonzó tényezői is.

A tercier szektor munkahelyteremtő funkcióját erősítette a térségben az ezredfordulón megépült **magyar–szlovén vasútvonal**. A Zalalövő – Bajánsenye – Hodoš (Hodos) – Murska Sobota (Muraszombat) között húzódó 44,5 km hosszú vasútvonal alapkövét 1999. április 30-án rakták le, és 2001. május 17-én megindulhatott rajta a nemzetközi forgalom. A kistérség központját 1980-ig még meg lehetett közelíteni vasúton, Körmend–Zalalövő irányából, amikor is Zalalövő és Bajánsenye között megszüntették a személy- és áruforgalmat, a síneket pedig a későbbiekben felszedték. Húsz évig a térséget csak egy vasútállomás – Zalaháshágy–Szőce – érintette a Körmend–Zalalövő szakaszon. A 19,5 km hosszú, új hazai vonalon a napi öt pár személyvonat azonban már megáll Felsőjánosfa, Pankasz, Nagyrákos, Őriszentpéter és Bajánsenye településeken is. Az Őrségi Tájvédelmi Körzet területén „átívelő” vasútvonal áthalad Európa ötödik leghosszabb (1400 m) viaduktján, a nagyrákosi völgyhídon; a Balla-hegy alagútján, és a hegy utáni 200 m hosszú völgyhídon is.

A vasútépítés a korábban munkanélküli lakosok számára foglalkoztatást, jövedelmet biztosított, csak Pankaszon 25–30 munkahelyet. A polgármesterek elmondása szerint többben, az ekkor kialakított kapcsolatokra támaszkodva tudtak később állandó munkalehetőséghez jutni a térségben vagy a térségen kívül. A szlovén–magyar határon átnyúló vasútvonal a Határőrség és a Vám- és Pénzügyőrség állományát is növelte e határvidéken.

A vizsgált **kistérség közúthálózata** centrális, Őriszentpéter központú. A közutak jellemük szerint mellékutak, a térséget mindösszesen egy helyen, Szőce keleti határánál érinti a 86-os másodrendű főút. A magyar–szlovén vasútépítés során a térség közútjainak egy része megrongálódott, melyeket azonban 2001-re felújítottak.

A *személygépkocsik 1000 lakosra jutó számát* tekintve az Őrségi települések viszonylagos horizontális egyensúlyt mutatnak: a 22 település közül 15 érteke haladta meg a 249 szgk/1000 lakos kistérségi átlagot 1999-ben. A személygépkocsik fenntartása és használata a kistérségben szinte létszükséglet minden család számára; elsősorban a „szeres” települések térbeli kiterjedése, a helyközi autóbuszjáratok működtetésének gazdaságtalansága (az alacsony népességszámból adódóan) magyarázza a személygépkocsi-ellátottság megyei átlagot meghaladó fajlagos értékét. A települések rangsorában az első helyen Ispánk állt 343 szgk/1000 lakossal, amely törpefalu az Őrség centrumában, Őriszentpétértől mindössze három km-re található, de nem érinti a térség egyetlen közútvonala sem.

Abból a célból, hogy a térség lakónépességének élelmiszeráru-cikkekkel történő ellátása megoldott legyen, jelentős szerepet vállalt az 1975-ben létrehozott, Pankasz központú Őrségi Általános Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet (ÁFÉSZ). A Szövetkezet a kistérség 12 településén működtet vegyesboltot, Pankaszon és Őriszentpéteren az Őrség két iparcikkboltját, valamint az Őriszentpéteri TÜZÉP-telepet. Az Őrségi ÁFÉSZ egyben a kistérség második legtöbb munkaerőt foglalkoztató, 100–199 fő közötti létszámkategóriájú gazdasági társasága, és állandó munkahelye három Őrségi település polgármesterének is. Annak ellenére, hogy árbevétele jelentős (1999-ben 709 millió Ft), a Szövetkezet működése nem biztosított, amelyet több tényező együttes hatása okoz:

- A törpefalvasodás folyamata miatt a boltok fenntartása magas fajlagos költségekkel jár, és ennek hatása érvényesül a kiskereskedelmi árucikkek árszintjében is.
- A rendszerváltozás előtti időszakban a kis népességű falvakban az ÁFÉSZ üzletek

üzemeltetése csak külön állami támogatással volt lehetséges, amely a piacgazdasági átmenet időszakában megszűnt.

- A kiskereskedelmi üzlethálózat új egységeinek (hiper- és szupermarketek, élelmiszer-diszkontok, szakáruházak) elterjedése Magyarországon az 1990-es évek utolsó harmadában. Az őriszentpéteri kistérségben ilyen kereskedelmi egységek nem létesültek, elsősorban az alacsony fogyasztósűrűség okán, viszont a kistérség körüli kis- és középvárosokban igen, a fogyasztói kereslethez igazodva.

Az őrségi települések vezetőivel folytatott interjúk során a vásárlói térszerkezet feltérképezésére közvetlenül két kérdés irányult:

- A lakosság többsége a településen szerzi-e be a mindennapi élelmiszeráru-cikkeket? Ha nem, akkor mely település(ek)en?
- A lakosság többsége a településen vásárol-e tartós fogyasztási cikkeket? Ha nem, akkor mely település(ek)en?

Az első kérdésre adott válaszok összesítése alapján megállapítható, hogy a vizsgált falvakban élők ugyan a településükön vásárolják mindennapi élelmiszercikkeiket, de a tartós élelmiszerek vásárlását leggyakrabban – Óriszentpéter mellett – már a vizsgált statisztikai egységgel határos kistérségi központokban: Körmenden, Szentgotthárdon, Zalaegersze-gen, Lentiben, valamint Szombathelyen ejtik meg heti, kétheti vagy havi rendszerességgel. A tartós fogyasztási cikkek vásárlásakor szintén ezen centrumokat keresik fel. *Milyen okok magyarázzák, hogy az őriszentpéteri kistérség kiskereskedelmi térkapcsolatai túlnyúlnak a térség határain?* Egyrészt az Őrség közlekedésföldrajzi kapcsolatainak pozitív irányú fejlődése, másrészt a munkaerő-ingázás erősödése a fentebb ismertetett térség-központok irányába. Harmadrészt pedig a kiskereskedelmi üzlethálózat új egységeinek megjelenése a felsorolt városokban, széles áru kínálatot és kedvezőbb árszintet nyújtva vásárlóiknak.

A II. világháború után az Európát kettészelő „vasfüggöny” részét képezte Magyarország nyugati és déli határszakasza is, 350, illetve 610 km hosszon. A jugoszláv–magyar határ mellett 1949-től kiépített aknamező, az 50–500 m-es „határsáv” és a 15–20 km mélységű „határövezet” az őrségi emberek életét, a térség társadalmi-gazdasági fejlődését is behatárolta. Mindegyikben külön-külön szigorú feltételhez kötötték bárki belépését. Csak meghatározott (rendőrség által kiállított) engedéllyel lehetett ott tartózkodni vagy építkezni (Zsiga, 1999). A jugoszláv határszakaszon 1956-ban megszüntették az aknamezőt és a műszaki akadályokat, helyettük megmaradt az 500 m-es, engedéllyel látogatható határsáv, valamint a határvonal mellett a nyomsáv a határsértések felderítéséhez. 1968. május elsején megszűnt a határsáv rendszere is. Ezt követően indulhatott meg az Őrségbe az ország belseje felől az idegenforgalom, Bajánsenye és Hodoš (Hodos) között pedig a közúti határforgalom.

A „kelet-nyugati szembenállás” időszakában a határ menti/határközeli fekvés az őrségi falvak társadalmi-gazdasági fejlődését „csak negatívan”, illetve „főleg negatívan” befolyásolta. Az elzártság a kistérség természeti adottságainak kiaknázását megakadályozta, az idegenforgalom nem tudott kibontakozni, továbbá az extenzív iparfejlesztési politika sem teremtett munkahelyeket. A zártság ugyanakkor jobb közbiztonságot eredményezett a fokozott hatósági jelenlét miatt, és környezetszennyező nehézipari üzemek sem létesültek a térségben.

A rendszerváltozást követő években, a piacgazdaságra történő áttérés időszakában

a nyugati határ mentén fekvő Őriszentpéteri kistérség rendkívül nyitottá vált. Nyitottá, egyrészt Szlovénia és Ausztria, másrészt Budapest és a keleti országrész felé. 1992-ben átadták a Felsőszölnök-Martinje, 1997. augusztus 27-én pedig a Magyarszombatfa-Prosenjakovči (Pártosfalva) közötti közúti határátkelőhelyet, valamint 2001 első félévében megindulhatott a belföldi és a nemzetközi személyforgalom a magyar–szlovén vasútvonalon. A kistérség társadalmi-gazdasági fejlődésében a legjelentősebb előnyt a turizmus fellendülése eredményezte a rendszerváltozás óta eltelt időszakban, amely állítást a polgármesterek véleménye egyértelműen megerősíti.

A határmentiségből származó, elsősorban társadalmi előnyöket ezidáig nem minden űrségi falu tudta kiaknázni a kapcsolatfelvételi lehetőségek (rokon, kulturális stb.), illetve a kölcsönös együttműködés hiányában. A 22 űrségi település közül 12 működött határon átnyúló kapcsolatokat, részben a szlovén határ menti magyar ajkú községekkel, részben pedig osztrák településekkel. Az érintett települések és lakosaik együttműködése kulturális és/vagy sportjellegűek, amelyeket a falvak életében ünnepnapnak számító búcsúk, falunapok és más rendezvények erősítenek. A határátkelőhellyel nem rendelkező, magyar–osztrák és magyar–szlovén határ mentén fekvő települések határon átnyúló kapcsolatait ma még az érintett országhatárok korlátozzák. Valamely ideiglenes közúti határátkelő magyar részről történő megnyitása esetén jelentős összeget (1 napra kb. 120 ezer Ft-ot) kell fizetnie a határnyitást igénylő községnek az egyes hivatalok (Vám- és Pénzügyőrség) részére. Így jár el a magyar–szlovén határ mentén fekvő űrségi törpefal, Kercaszomor is.

A kistérség települései gazdasági kapcsolataikat együttesen építik ki Ausztria és Szlovénia irányába az *Őrség-Raab-Goričko Natúrpark* keretei között. A trilaterális terület magyar oldala, az *Őrség-Vendvidék Natúrpark* 1998 októberében jött létre a 22 űrségi és 6 vendvidéki település részvételével. Központja Őriszentpéteren, a Siskaszeren épült fel.

6.1.3. A természeti, művi és társadalmi környezet viszonya

A vizsgált térség egyike hazánk **természeti értékekben** leggazdagabb tájegységeinek. Magyarország legnagyobb tájvédelmi körzete (területe 37911 ha) esettanulmányom készítésekor az *Őrségi Tájvédelmi Körzet* (TK) volt. A Körzet 1978-ban, az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal 4/1978. számú határozata alapján alakult meg, a természeti értékek védelmére, az Őrség és a szomszédos Vendvidék területén. A Tájvédelmi Körzet 33 település határára terjedt ki, az űrszentpéteri kistérségen belül 17 község külterületére³⁷. A Tájvédelmi Körzeten belül Szalafő, Őriszentpéter és Apátistvánfalva belterülete is természetvédelmi oltalom alatt állt, amely országos viszonylatban is ritka volt.

Az űrszentpéteri kistérség területét az Őrségi TK mellett egy kisebb kiterjedésű természetvédelmi terület is érintette: a *Szentgyörgyvölgyi Tájvédelmi Körzet*. Kiterjedése: 1915,7 ha volt, melyből 556,4 ha Magyarszombatfa és Velemér községek határához tartozott, a többi Zala megyébe nyúlt át. Tájképi és természeti értékei igen hasonlóak voltak az Őrségi TK adottságaihoz (Gyurácz, 1996). 2002 márciusában azonban megalakult az

³⁷ Ezek: Felsőjánosfa, Ivánc, Hegyhátszentmárton, Felsőmarác, Viszák, Kondorfa, Őrimagyarósd, Hegyhátszentjakab, Szőce, Szaknyér, Szatta, Szalafő, Kistrákos, Pankasz, Ispánk, Nagyrákos, Őriszentpéter.

Őrségi Nemzeti Park az ország 10. nemzeti parkjaként. Összterülete 43.933 ha, mely felöleli az Őrség és a Vendvidék egészét, a Kerka-vidék, a Rába-völgy és a Vasi-Hegyhát kapcsolódó részeit.

Az Őrségi táj legnagyobb értékeit a lomberdővel keveredett fenyveseken kívül a rétek jelentik, azonban ezek rendszeres kaszálás, gazdálkodás híján beerdősülnek. A rétek korábban szövetkezeti tulajdonban voltak, jelentős százalékuk az 1990-es évek elején magánkézbe került. Egyes szakértők szerint a beerdősülés folyamata már a több mint 5000 hektárnyi rét mintegy felén volt tapasztalható az 1990-es évek végén. Az Őrségi táj növény- és állatvilága napról napra közelebb kerül az ott élőkhez: az erdőterületek kiterjednek, földutakat nőnek be, és nem ritkán az erdei állatok (vaddisznó, róka, őz) „háziállatokká” válnak.

A tájegység természeti környezetét és az ott élők életét az 1990-es években jelentős katasztrófa nem érte. Nagyrákoson két tüzeset történt az elmúlt évtizedben, Kistrákoson 1999-ben a Denke-patak áradása következtében néhány házból ki kellett költöztetni az ott lakókat, tíz évvel ezelőtt pedig a Kerka lépett ki medréből Veleméren, kárt okozva számos lakóépületben. Az ár- és belvízveszélyes területek aránya a kistérség településein az elmúlt években lecsökkent, részben a patakok szabályozása, részben pedig a magyar–szlovén vasútvonal megépítése következtében. A kistérség természeti környezetének egyedi értékeit nehéz lenne teljeskörűen számba venni: a Kerka menti ősgyepek, a kistrákosi ciklámenes erdő, a szőcei tőzegmohás láprét, a magyarszombatfai ősgesztenyész csak egy-egy kiragadott, de felbecsülhetetlen eszmei értékű sajátossága az ország ezen tájegységének.

A vizsgált kistérség földjének mélye gazdag *szénhidrogénkészleteket* rejt. A geofizikai kutatások eredményeinek ismeretében az első fúrás 1952-ben, Őriszentpéteren valósult meg, amelyet időben még három fúrás követett. Ezek a kutak azonban nem voltak alkalmasak termelésre, így termelő kúttá történő kiképzésük sem történt meg. A technikai és technológiai fejlődés azonban lehetővé tette, hogy 1986-ban ismét fúrásos kutatás kezdődjön az 1952–1982 között kutatott területektől DNY-ra, Kercaszomor és Bajánsenye határában. Az országos rendszeren forgalmazott földgáznál jobb minőségű, magasabb fűtőértékű (38 MJ/m^3), jelentős mennyiségű párlatot is tartalmazó gáz kitermelésére az 1990-es évek végéig kellett várni. A földgázkitermelés egyik legfontosabb feltétele a következő volt: az Őrség károsításának, károsodásának csökkentése céljából a termelvények minimálisan szükséges előkészítését követő mihamarabbi elszállítása a térségből, lehetőleg meglévő technológiai telephelyekre, ahol a további kezelés, feldolgozás és előkészítés megoldható (Paczkó, 1998). A bányászat megindulása óta az érintett három település önkormányzata évente jelentős nagyságú helyi iparüzési adóban részesül.

A földgázkitermelés mellett bányászati tevékenységek a kistérségben a *kavics, homok, agyag* nemfém ásványi nyersanyagokhoz kapcsolódnak:

- Iváncnál a Rábából kavics és homok kitermelése történik,
- Pankaszon egy agyagbánya működik a helyi téglagyárhoz tartozóan (ideiglenesen, a magyar–szlovén vasút építésekor megnyitottak egy kavicsbányát is),
- Kistrákoson, Hegyhátszentjakabon, Szócén és Őrimagyarósdon egy-egy kavicsbánya üzemel (az Őrimagyarósdai bányából a vasútépítéshez 200 ezer m^3 kavicsot szállítottak el).

A települések **lakó- és műemlék jellegű épületei** folyamatosan újultak meg az 1990-es években, de még sok épület vár rekonstrukcióra. A közeljövőben remélhetőleg az Őrség jelképének tekintett, 1755-ben épült pankaszi harangláb is megújul. A térségbe látogatókat gondozott, szép faluképek fogadják, különösen azon helységekből, ahol faluszépítő

egyesületek is működnek. A települések területén belül megvalósuló tervszerű fejlesztések alapja a településrendezési terv. Ennek elkészítése a települések lélekszámának függvényében 900 ezer és 5 millió Ft-ba kerül, és bár a Vas megyei Területfejlesztési Tanács is támogatja e munkát, az érintett önkormányzatok költségvetési forrásai szűkösek a megrendeléshez.

A vizsgált kistérségben levő **ingatlanok száma** – a polgármesterek információi alapján – némileg meghaladja a 3500-at, amelyeknek 5%-a lehet külföldi tulajdonban. Külföldi ingatlanok Szatta, Pankasz és Felsőjánosfa kivételével valamennyi őrési faluban található, többségüket osztrák, német és svájci állampolgárok birtokolják (továbbá holland, olasz, spanyol, belga, angol, egyesült államokbeli, kanadai állampolgárok). Számuk a felmérés alapján Felsőmarácon a legnagyobb (kb. 35), jellemző rájuk, hogy tulajdonosaik „hétvégi” házként használják azokat. A külföldi ingatlantulajdonosokkal a helyi önkormányzat jó kapcsolatokat ápol. A Grazi Opera faluban nyaraló művészei rendszeresen fellépnek a községi rendezvényeken, és a hasonló ismeretségek révén a településre kerülő, külföldről származó adományok sem ritkák. (Ingatlanspekulánsok Felsőmarácon is megjelentek az elmúlt években, felemelve az ingatlanárakat; van olyan osztrák állampolgár, aki a faluban hat házat birtokol.) A külföldi ingatlanok tulajdonlását vizsgálva tehát a kistérség települései horizontális egyensúlyban vannak.

Az üdülési célú ingatlanok számát nehéz felmérni a térségben, hiszen a községek közigazgatási területén belül, Hegyhátszentjakab kivételével, az 1970-es, 1980-as és 1990-es években külön üdülőövezetet nem jelöltek ki. Hegyhátszentjakabon, az „Őrség üdülőfalujában” az e funkciójú ingatlanok számát a polgármester 60-ra becsülte, amelyek közül 20 nyaraló-pihenőház a település belterületén helyezkedik el, további 40 pedig a vadásai üdülőövezetben. A község határában található ugyanis a festői szépségű Vadása-tó, amelyet 1968-ban kezdtek kialakítani 3,5 hektár területen, a Vadása-patak vizének felduzzasztásával. A tó körül az ezredfordulón infrastrukturális beruházások (zuhanyzó, mosdó stb. építése) valósultak meg, a helyi források mellett SAPARD támogatással. A külföldiek ingatlanvásárlása mára már megszűnt a községben, az ingatlanok 10%-át osztrák, német, holland és svájci állampolgárok birtokolják.

A kistérségben a felmérés készítésekor egyetlen település önkormányzata sem alkalmazott kizárólag **környezetvédelmi ügyekkel** foglalkozó munkatársat. Ennek magyarázata egyrészt az, hogy a falvak közigazgatási feladatait településenként csak néhány fő látja el, másrészt az Őrségi TK szakemberei szigorú természet- és környezetvédelmi előírásokat érvényesítenek a térségben (elsősorban a külterületeken), és ezáltal az egyes települések apparátusának kevesebb és kisebb jelentőségű környezetvédelmi ügyben kell eljárniuk.

A legnagyobb gondot az elhanyagolt mezőgazdasági és erdőterületek jelentik. A kárpótlás során termőföldre jutott tulajdonosok egy része tőke és szakértelem hiányában parlagon hagyja tulajdonát. A helyzetet gyakran súlyosbítja, hogy a helyi őstermelők közül sokan idős emberek, akik nem képesek egyedül megművelni alacsony aranykorona értékű birtokaikat. Magyarorszábatfán a helyi önkormányzat évente három-négy főre ró ki kb. 8–10 ezer Ft értékű bírságot a „földek elhanyagolása miatt”. További gondot jelent, hogy a község területén található erdők tulajdonviszonyai összetettek. Az önkormányzat nem ismeri az erdőbirtokosokat, azok nagy száma miatt (előfordul, hogy egy 10 hektáros területen 80 tulajdonos osztozik), és ezáltal bírságot sem tud kivetni az elhanyagolt erdőterületek miatt.

A térség önkormányzatai helyi környezetvédelmi alapot a felmérés időpontjáig egyetlen községben sem hoztak létre, és nem rendelkeztek települési szintű környezetvédelmi programmal sem. Óriszentpéteren a program elbírálás alatt, Veleméren pedig előkészületben van.

A települések lakóingatlanain keletkezett *szilárd hulladék* megfelelő összegyűjtése, elhelyezése és kezelése a természetvédelmi térségben igen fontos feladat. A települések 68%-án a hulladékgyűjtés és -elszállítás szervezett módon történik, az elszállítást és kezelést néhány önkormányzattól eltekintve a Müllex-Körmend Hulladékgyűjtő és Hasznosító Kft. végzi. A cég egy-egy 30 m³-es konténerét pl. Nagyrákosról évente hét, Kercaszomorrról hat alkalommal szállítják el. Magyarorszábatfán a szilárd hulladékot hetente gyűjtik össze és Szentgyörgyvölgyre szállítják, Velemérről pedig évi három alkalommal Lentibe, a LEKO cég által. A kistérség településein keletkező szilárd hulladék jelentős hányada tehát elkerül a térségből, ami nem, az legális-kijelölt vagy megtűrt lerakókba (gyakran kavicsbányákba) kerül, illetve azt a helyi lakosok egyénileg kezelik. Több falu önkormányzata tervezi, illetve már tárgyalásokat folytat az elszállításról a körmendi Müllex céggel, így a térség „hulladékproblémáját” még hatékonyabban lehet kezelni a jövőben. Annak ellenére, hogy a kistérség jelentős része természetvédelmi oltalom alatt áll, illegális hulladéklerakók ezen országrészünkben is fellelhetők, négy település határában.

Ivanc ma a kistérség egyetlen olyan települése, ahol a *szennyvízelvezetés és -tisztítás* teljeskörűen megoldott. Az 1994-ben kiépített hálózat hossza 4,5 km; a község tisztítóművében napi 350 m³ szennyvíz biológiai kezelése történik. A szennyvíztisztító-telepet úgy alakították ki, hogy a két szomszédos település, Hegyhátszentmárton és Felsőmarác szennyvizének befogadására és tisztítására is alkalmas legyen. A két településen a teljes közcsonnázás a közeljövőben fog megvalósulni. Évi 9–10 ezer m³ szennyvizet Hegyhátszentjakabon is helyben tisztítanak meg; a gyakori technológiai meghibásodások következtében azonban az önkormányzat a tisztítómű üzemeltetőjét 2000-ben megbírságot kényszerült.

A kistérségben 2001. június 22-én jelentős közműberuházás átadására került sor. Óriszentpéter képviselőtestülete 1992-ben határozta el, hogy elkészítteti a szennyvíztisztító-telep tanulmánytervét. Mivel a térség települései önerőből képtelenek ekkora, több mint 200 millió Ft nagyságú projekt finanszírozására, a beruházást a PHARE CBC (Cross Border Cooperation) program, a környezetvédelmi alap, a vízügyi alap és céltámogatás segítségével sikerült megvalósítani. A tisztítómű Óriszentpéter és Nagyrákos között, a Zala partján illeszkedik be a tájba, amely egyenlőre a két település szennyvizét fogadja. A tervek szerint 2002-ben Szalafő és Ispánk, 2003-ban pedig Kistrákos, Pankasz és Viszák hálózata is csatlakozni fog a telepre. Az Óriszentpétértől távol fekvő települések szennyvízberuházásainak azonban gazdaságosabb „átlépniük” a kistérség határát: Felsőjánosfa esetében a zalalövői, Velemérnek a szentgyörgyvölgyi hálózatra csatlakozni; de megoldást jelenthet egy gyökérmezős szennyvíztisztító megépítése is pl. Szattán, Magyarorszábatfán.

Az óriszentpéteri kistérségben a *gázvezeték-hálózat* kiépítésében még nagyobb elmaradást kell pótolni, mint a csatornázottság vonatkozásában. A térségi gázberuházások Ivánc, Felsőmarácon és Hegyhátszentmártonban kezdődtek meg az elmúlt évezred végén. Felmérésünk készítésének időpontjában Felsőjánosfán tanúi lehettünk a vezetékes gázhálózat kivitelezésének.

6.1.4. Oktatás, egészségügy, művelődés

A **közköztatási intézmények** fenntartása, működtetése igen nagy anyagi áldozatok árán, kizárólag több település összefogásával valósul meg. A térségben már csak hat óvoda és nyolc általános iskola működik (20. táblázat), amelyekben 1999-ben 183 óvodásgyermek és 458 tanuló nevelése, tanítása folyt. Felsőtagozatos oktatás mindösszesen három: az őriszentpéteri, a bajánsenyei és a pankaszi általános iskolában történik. Egyedül az őriszentpéteri általános iskolába a kistérségben tanulók közel fele jár, amely erősíti a település vonzásközponti szerepkörét. Az óvodával és iskolával nem rendelkező falvak közösen tartják fenn a hozzájuk legközelebb fekvő közoktatási intézményeket, a hozzájárulás mértéke gyermekenként évente 100 ezer forint. Őrségi diákok viszont a kistérségen kívül is tanulnak a szülők döntése alapján, így Nádasdon, Körmenten, Csákánydoroszlóban, Zalalövön, Csesztregen és Szentgyörgyvölgyön. Sajnos a jövő értelmisége nem tudja a térségben folytatni tanulmányait. A vizsgált kistérség területén a múltban egyetlen középfokú iskola működött: az őriszentpéteri általános tagozatú gimnázium, amelyet 1963-ban építettek. Az intézményben folyó oktatás a hatodik tanítási év kezdetén, 1970-ben megszűnt – többek között – az alacsony tanulói létszám miatt.

A **lakosság egészségügyi ellátása** hét háziorvosra hárul a térségben, Őriszentpéter, Ivánc, Bajánsenye, Pankasz és Őrimagyarósd székhellyel (20. táblázat). Vas megyén belül az egy háziorvosra és házi gyermekorvosra az általunk vizsgált kistérségben jut a legkevesebb lakos. E pozitív tény értékelve azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk az idős korúak magas arányát, valamint az őrségi falvak sajátos térszerkezetét. Ezért is szervezték meg az őrségi orvosi ügyeletet. Fogorvosi rendelő Pankaszon és Őriszentpéteren nyújt egészségügyi szolgáltatást. A kistérség központjában 1990 óta gyermekorvosi rendelő és fizioterápiás intézet is működik, amelyek térségi szerepkört töltenek be. A nagyközségben található a kistérség egyetlen gyógyszertára is. Elengedhetetlen jövőbeli beruházás Őriszentpéteren az őrségi mentőállomás megépítése, valamint egy idősek otthona létesítése. Az idős korú lakónépesség számára klubot egyedül Hegyhátszentjakab önkormányzata tart fenn; Iváncon pedig, az egykori Sigray-kastélyban a Vas megyei Szakosított Otthon működik. Az intézmény a Vas megyében lakó, rászoruló értelmi fogyatékosok ápolását, gondozását látja el bentlakásos formában.

A **községi könyvtárak** gyakran a kultúra, az irodalom egyetlen „lámpásai” a magyarországi törpe- és aprófalvakban, így a vizsgált kistérségben is (20. táblázat). Működtetésük érdekében a települési önkormányzatok segítségre, pénzügyi támogatásra szorulnak, hiszen a könyvtári állomány bővítésére nincs meg az anyagi fedezetük.

20. táblázat
Az Őriszentpéteri kistérség intézményellátottsága

Települések	Lakónépesség (fő) (2000. január 1.)	Posta	Házi- orvos	Könyv- tári egy- ségek (ezer db)	Óvoda		Általános iskola		
					Peda- gógus	Gyermek (1999)	Típusa	Peda- gógus	Tanuló (1999)
Őriszentpéter	1206	M=mű- ködik	M	6	7	69	alsó- +felső- tag.	20	223
Ivánc	749	M	M	3	2	16	alsó- tag.	3	25
Kondorfa	663	M		0	1	15	alsó- tag.	3	19
Bajánsenye	551	M	M	2	3	31	alsó- +felső- tag.	13	89
Pankasz	511	M	M	2	2	26	alsó- +felső- tag.	11	71
Szőce	380	M		1					
Felsőmarác	322	M		1					
Viszák	305	M		0			alsó- tag.	2	12
Magyar- szombatfa	289	M		1					
Nagyrákos	285	M							
Hegyhátszent- jakab	280	M			2	26	alsó- tag.	3	13
Órimagyarósd	271	M	M	0					
Kercaszomor	252	M		0					
Kisrákos	236	M		1			alsó- tag.	1	6
Szalfő	230	M							
Felsőjánosfa	207			1					
Szaknyér	114			0					
Ispánk	108			1					
Velemér	103			0					
Kerkás- káporna	94			0					
Szatta	82								
Hegyhátszent- márton	75			1					

Forrás: Vas megye Statisztikai Évkönyve 1999. KSH.

6.1.5. Eszmék, értékek, életmód

Az Őrség a hagyományos paraszti műveltség sajátos értékeit fenntartó néprajzi tájegysége hazánknak, mind az anyagi, mind a szellemi kultúra vonatkozásában. A térség leg-sajátosabb néprajzi jellegzetességeit a szerez **településszerkezet és a népi építkezés** őrzi. Az erdőkben gazdag vidéken a fából, mint építőanyagból ácsolták össze a lakóházak és a gazdasági épületek boronafalait. A századfordulón a polgárosodás jeleként, a téglalapítkezés elterjedésével megjelentek a „kődisállásos” épületek (Csiszár, 1999, 14. o.).

A térség és számos zalai falu jellegzetes építményei a *haranglábak*. A kisebb falvakban, ahol nem volt mód templomot emelni, hiányát részben a harangláb pótolta. A „Haranglábak útja” a kistérségben a következő településeket érinti: Pankasz – Bajánsenye (Senyeháza) – Kercaszomor – Magyarszombatfa (Gödörháza) – Kerkáskápolna – Bajánsenye (Őrbajánháza).

Mindezen fentebb ismertetett, gazdag idegenforgalmi vonzótényezők számát növelné a kora középkori Őrimagyarósd várkastély (Monorosd ad castrum) helyének feltárása és régészeti adatainak publikálása. A tervek elkészültével a feltárás munkái megkezdődtek a helyszínen, amelyet anyagilag a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma is támogat.

Egyedülállóan őrzi a térség népi építészetét és hagyományait a szombathelyi Savaria Múzeum által 1970-ben megvásárolt, kilenc épületből álló *műemlékegyüttes* Szalafőn, a Pityerszeren. A messze földön híres magyarszombatfai-gödörházi fazekasság hagyományainak a 18. században épült, és nemrégiben, 1997–1998-ban felújított háromhelyiséges lakóház, mint múzeum állít emléket. *Tájház* egyedül Iváncon működik a térségben, Veleméren pedig a régi, felújított fejház fog tájházként funkcionálni. Őriszentpéteren, Pankaszon és Bajánsenyén a *helytörténeti gyűjtemény* kiállítását lehet megtekinteni.

Az Őrség Magyarország egyetlen olyan tájegysége, ahol a magyarság letelepedése óta egy helyben él. A kistérség népessége az elmúlt évezredben – az őrállók letelepedése óta – többségében megőrizte homogenitását: 16 településen egyetlen hazai **nemzetiség** képviselője sem található meg; Őriszentpéteren, Pankaszon, Szőcén és Veleméren pedig a *cigányság* jelenti az egyedüli etnikumot. A cigány lakónépesség valós aránya a kistérségben – a 2001. évi népszámlálás és a polgármesterek nem hivatalos adatai alapján – mindösszesen 1% (70–80 fő). A felmérés időpontjában a térségben még négy *német* és három *szlovén* nemzetiségű lakos élt Kercaszomor, illetve Bajánsenye településeken, az egy-egy helyi cigány család mellett. A vizsgált kistérség etnikai helyzetét tehát nagyon erős horizontális egyensúly, a magyarság abszolút túlsúlya jellemzi.

A vizsgált térség ma is őrzi református múltját. A 22 település közül 12-ben, összesítve a polgármesterek becsléseit a lakosság több mint 50%-a református **vallású**. E felekezet központja a térségben Nagyrákos. Hét községben a *római katolikus hitűek* aránya a legmagasabb: Hegyhátszentjakabon, Szőcén, Viszákon, Iváncon, Kondorfán, Pankaszon és Felsőjánosfán; közülük is kiemelkedik Ivánc (99%) és Kondorfa (95%). A felekezet centruma az Őriszentpéteri római katolikus plébánia. A református és a katolikus vallásúak aránya Őriszentpéteren 45–45, Nagyrákoson 50–50%-ra becsülhető. Jelentős számban élnek még ma is a térségben *evangélikus vallásúak*, abszolút többségben azonban kizárólag a felekezet központjában, Őrimagyarósdon (95%).

Az 1755-ben épült pankaszi szoknyás harangláb nemcsak az Őrség szimbóluma, hanem mint ökumenikus harangláb az itt élő emberek vallási együttélésének, összetartozá-

sának a jelképe is (ahogyan az épülő ökumenikus imaház is Szattán, amelyet egy haranglábból alakítanak ki). *A kistérség legnevezetesebb római katolikus templomai:*

- az őrszentpéteri Árpád-kori műemlék plébániatemplom,
- a veleméri Árpád-kori műemlék templom (a belső falakat Aquila János híres freskói díszítik, melyeket a mester 1377–78-ban alkotott),
- az ivánci római katolikus plébániatemplom (1913-ban épült, a magyar szecesszió egyik remekműve).

A vizsgált **települések népessége** nagyon erősen **kötődik lakóhelyéhez**, többségük tősgyökeres, és azon lakosok is, akik az elmúlt évtizedekben telepedtek le a térségben, magukénak vallják e tájat. Az idős emberek, ha lehetőségük lenne rá sem költöznének el az Őrségből. Az előregedő falvakban a jelen és a jövő egyik legfontosabb feladata: a fiatalok megtartása.

Bár a jövedelemszerzés-megélhetés feltételei jelentős mértékben javultak a térségben a piaccgazdasági átmenet időszakában (többek között az idegenforgalom, a kereskedelem, a közlekedés fejlődése következtében), az agrárgazdálkodás természeti és anyagi feltételei ma is kedvezőtlenek, gyakoriak a műveletlen erdők, szántók gyepek. 1999-ben az egy állandó lakosra eső személyi jövedelemadó kistérségi átlaga mindösszesen 38.324 Ft volt, azaz 45%-kal maradt alatta a megyei átlagértéknek. (A települések polgármestereivel készített interjúk is megerősítik a kedvezőtlen jövedelmi adatokat.) Kevesen tudnak jövedelmükből megtakarítani, a létfenntartáson és az alapvető beruházásokon túl nagyobb befektetésekre, pl. házfelújításra az alacsony jövedelmek nem elegendőek. Hegyhátszentmártonban – és általánosítva is – a helybéli fiatalok szülői segítség nélkül, saját erejükből nem tudnak a családalapításhoz megfelelő családi házat felépíteni. A falubeli új vagy felújított házak így többnyire üdülőingatlanok.

Ha a vizsgált települések lakosai jelentős pénzmegtakarítással rendelkeznének, abszolút többségük a fogyasztás növelését és tartalék képzését részesítené előnyben, a befektetéssel és legfőképpen az üdüléssel szemben. A belföldi és külföldi utazások, a szabadidő növelése nem áll kedvező helyen az Őrségi emberek értékrendjében; ugyanis a térségben élők hozzászórtak a kemény munkához, a pihenés, az üdülés – részben a több évtizedes elzártság, részben pedig a csodálatos természeti adottságok következtében – soha nem volt életmódjuk szerves része.

A kistérség lakossága valószínűleg megoszlna a tekintetben, hogy a jövedelme további növelését vagy a természeti környezet tisztábbá tételét részesítené-e előnyben, ha választhatna. A települések vezetőinek egyik csoportja egyformán fontosnak tartja a jövedelem növelését és a környezet megóvását; amíg a polgármesterek másik csoportja szerint lakosságuk a jövedelmük további növelését választaná, mivelhogy harmonikusan együtt tudnak élni természeti környezetükkel. A mindössze 82 fős lakónépességű Szattán például a legelő-, az erdő- és a szántóföldi gazdálkodás még annyira természetközelinek mondható, hogy a környezet tisztábbá tételének kérdése nem is igen merülhet fel.

6.1.6. Helyi önkormányzatok, civil szféra

A helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény kimondja, hogy az ezernél kevesebb lakosú, a megyén belül egymással határos községek igazgatási feladataik ellátására **körjegyzőséget** alakítanak és tartanak fenn. A körjegyzőség fenntartásának költségeihez

az érdekelt képviselőtestületek – eltérő megállapodás hiányában – a településük lakosság-számának arányában járulnak hozzá.

Az Őriszentpéteri kistérségben a következő körjegyzőségek működtek 2001-ben:

- Őriszentpéter-Ispánk-Nagyrákos-Szalafő-Szatta,
- Ivánc-Felsőmarác-Hegyhátszentmárton,
- Hegyhátszentjakab-Felsőjánosfa-Szaknyér,
- Pankasz-Kisrákos-Viszák,
- Bajánsenye-Kerkáskápolna,
- Órimagyarósd-Szóce,
- Magyarszombatfa-Velemér.

Az önkormányzati törvény tartalmazza továbbá, hogy az ezernél kevesebb lakosú község képviselőtestülete is létrehozhat önálló hivatalt, ha a képesítési követelményeknek megfelelő jegyzőt nevez ki. A térségben Kondorfa és Kercaszomor élt is e törvény adta lehetőséggel.

A kistérségi törpe- és aprófalvak közigazgatási feladatainak ellátása (körjegyzőségek működtetése), az oktatási, egészségügyi intézmények fenntartása, a helyi lakosság érdekeinek magasabb szinteken történő érvényesítése leghatékonyabban a **társulási formában** valósítható meg. Arra a kérdésre, hogy milyen a lakosság (más településekkel való) társulási hajlama, a polgármesterek a „jó”, az „előnyös” és a „kényszer határozza meg” minősítésekkel éltek a leggyakrabban.

A vizsgált kistérség 22 települése 1996-ban létrehozta az **Őrségi Önkormányzatok Területfejlesztési Társulását**, amelynek keretében együttesen segítik elő a térség társadalmi-gazdasági fejlődését megalapozó pályázatok, programok megvalósítását, és képviselik érdekeiket a Vas megyei Területfejlesztési Tanácsban. A társulás munkájának eddigi eredményeit pozitívan ítélték meg a települések irányítói, amelyet a benyújtott és elnyert pályázatok, a kivitelezett beruházások vitathatatlanul igazolnak.

Az elért eredmények birtokában a polgármesterek mára már „látják a kistérségi társulási formában rejlő lehetőségeket”, olyannyira, hogy Ivánc, Felsőmarác és Hegyhátszentmárton községek a *Körmend Város és Kistérsége Területfejlesztési Társulásnak* is tagjai, valamint Szatta, Magyarszombatfa és Velemér Önkormányzata 2000 novemberében alapítója volt, nyolc közeli zalai településsel együtt, az *Őrség Kapuja Kerkavölgyi Aprófalvak Kistérségi Társulásának*. A szentgyörgyvölgyi székhelyű szerveződéssel való együttműködést Magyarszombatfa polgármestere „a sajátos közös érdekekkel” indokolta, többek között a közvilágítás, a szennyvízkezelés és az iskoláztatás feladatainak megoldásával.

A társas és egyéni vállalkozások, azaz a helyi gazdaság léte és működése döntő mértékben befolyásolja a **kistérség falvainak gazdasági helyzetét**. A felmérés részeredményeiből levonható egyik következtetés, hogy azon önkormányzatok költségvetése kiegyensúlyozott (nem veszteséges, tartalék is képződik), akik „saját erőre” is tudnak támaszkodni, elsősorban a helyi adóbevételek által. Sajnos ezen önkormányzatok vannak kisebbségben (Bajánsenye, Őriszentpéter, Nagyrákos, Hegyhátszentjakab, Hegyhátszentmárton települések). A törpe- és aprófalvak többségében a költségvetési bevételek nem fedezik a kiadásokat, azaz forráshiány lép fel; illetőleg a bevételek teljes mértékben az önkormányzat és intézményei működési költségeire fordítódnak.

Az interjúkészítések során gyakran hallhattuk azt a véleményt, hogy a kis lélekszámú űrségi települések a decentralizált térségi támogatásokból csak a támogatások töredéké-

ben részesülnek. Volt, aki szerint a lehetőségek nem adóttak egyformán minden település számára, ahol van önrész, ott lehetőség nyílik a fejlesztésekre. Mások azt az álláspontot képviselték, hogy Óriszentpéter és más nagy népességszámú falvak beruházásai után rájuk is sor fog kerülni az Órségi Önkormányzatok Területfejlesztési Társulásában. Szubjektív benyomásaink alapján, az elnyerhető támogatások és a megvalósítható fejlesztések kulcsa abban rejlik, hogy az adott település vezetője mennyire „vállalja fel”, mennyire tekinti szívügyének a kijelölt cél megvalósítását.

A kistérség kulturális és sportélete rendkívül gazdag **rendszeresen megrendezett programokban**, amelyek közül az óriszentpéteri Órségi Vásár, a kerkáskápolnai Kulturális és Lovasnapok, a szalafői Agroinvest Kupa és Lovasverseny vagy például a felsőjánosfai falunap egyaránt fontos értékekkel rendelkezik. (Híres népszokás az Órség számos településén a farsanghoz kötődő *rönkhúzás*.) Az évente megrendezett programok közötti időszakokban a közös – apropó nélküli – összejövetelek, beszélgetések (pl. szalonasütések) még jobban erősíthetik a kis lélekszámú falvak közösségeinek összetartását, lásd Szatta települést. Szintén példaértékűek azok az alkalmi rendezvények, amelyek kezdeményezése ugyan települési szintről indul ki, de az egész térség érdekeit szolgálják: „Faludemokrácia” c. kistérségi EU-nap Iváncon 2000. szeptember 2-án, „Csipetnyi Órség” – Magyarszombatfa bemutatkozik stb. Felmérésünk alapján a kistérség települései között nem mutatható ki horizontális egyensúlyhiány a társadalmi rendezvények, programok lokalitását illetően. Az egyes falvakban megrendezett események önmagukban erősítik a kistérség lakosainak civil életközösségét, hozzájárulva az órségi emberek identitásának megőrzéséhez.

A vizsgált falvak önkormányzatai erejükhöz mérten támogatják a civil kezdeményezéseket, **helyi szervezetek, egyesületek, alapítványok** létrehozását és működését (21. táblázat); a helyi civil szervezetek ugyanakkor munkájuk által segítik az egyes települések önkormányzatainak erőfeszítéseit a kulturális, sport- és egyéb rendezvények megszervezésében és lebonyolításában. A kistérségben legnagyobb számban tűzoltó, vöröskeresztes és sportegyesületek tevékenykednek, de igen fontos szerep hárul a polgárőr szervezetekre és a faluszépítő egyesületekre is. Kulturális, szociális és környezetvédelmi célok megvalósítását tűzve ki célul jött létre 1993-ban Óriszentpéteren az *Őri Alapítvány*, mely 1994 óta minden évben megrendezi a „Virágzás Napjai” c. négynapos, rangos művészeti fesztivált a kistérség meghatározott helyszínein.

A település- és térségfejlesztésnek, az információs társadalom elterjedésének lokális egységei: a *teleházak* a vizsgált kistérségben is meghonosodtak. Először Óriszentpéteren (1997. augusztus), majd Szattán (2000. április). Várható további kiépítésük Ivánc és Kercaszomor községekben is. Az *Óriszentpéteri Teleház* az Órség szívében, az egykori Novák-féle gözmalomban kezdte meg működését, azon elsődleges célból, hogy segítse az órségi települések együttműködésének és az itt élők életkörülményeinek javítását a gyors információáramlás és a naprakész tájékoztatás révén. Feladatvállalása a térség idegenforgalmának fejlesztése, természeti és néprajzi értékeinek bemutatása, a helyi hagyományok ápolása, kulturális és művészeti programok összehangolása és szervezése, a civil szervezetek munkájának segítése. A Teleházban készült az „Órvidéki Civil Tükör” c. újság, mely két és fél év után, 2000-ben anyagi nehézségek miatt már nem jelenhetett meg. További kiadványaik: „Ízes Órség” (Élő hagyományok és táplálkozási szokások), „Órségi Programajánló”.

A helyi kiadású sajtótermékek elkészítését és terjesztését az önkormányzatok anyagi helyzete gátolja. A felmérés készítésekor kizárólag Kistrákoson jelent meg helyi újság „Kistrákos Lap” néven, valamint félévente megjelentetik a bajánsényei „Önkormányzati Sajtótájékoztatót”. Az elmúlt években Szőce és Kercaszomor vezetése egyedül; Ivánc, Felsőmarác és Hegyhátszentmárton irányítói közösen próbálkoztak helyi újság („Hármas Kapocs”) kiadásával, sikertelenül. Két település: Őriszentpéter és Magyarszombatfa önkormányzata erőfeszítéseit dicséri az „Erdők és utak ölelésében” (1998), valamint a „Gerencserek földjén” (2000) c. településmonográfiák megjelentetése. A helyi események és értékek írásos megőrzése, a jövő nemzedéke számára, elengedhetetlenül fontos feladat.

Sajátságos, de példaértékű ennek érdekében a manuális módon elkészített és vezetett Veleméri Képes Falukrónika. Ugyanakkor a kis lélekszámú településektől átvállalhatja e feladatot az Őriszentpéteri Teleház is.

21. táblázat

Az Őriszentpéteri kistérség helyi szervezetei, egyesületei, alapítványai, 2001

	Helyi szervezetek	Egyesületek	Alapítványok
Bajánsenye		Tűzoltó egyesület, sportegyesület, Kerka Teke Sportegyesület	Községi alapítvány (előkészítés alatt)
Felsőjánosfa	Színjátszó csoport	Faluszépítő egyesület	
Felsőmarác	Polgárőrség, sportkör	Tűzoltóegylet	Marácért Alapítvány
Hegyhátszentjakab			
Hegyhátszentmárton			
Ispánk		Tűzoltó egyesület, vöröskereszt, ifjúsági sportegyesület	Arkánusz Szellemi Iskola Alapítvány
Ivánc	Polgárőrség, népdalkör	Tűzoltóegylet, faluszépítő egyesület, sportegyesület	
Kercaszomor		Tűzoltó egyesület, vöröskereszt, faluszépítő egyesület	Őrség Keresztény Értékeit Őrző Alapítvány
Kerkáskápolna		Kerkáskápolnai Lovas és Kulturális Egyesület	
Kistrákos			
Kondorfa	Sportkör	Tűzoltó egyesület	
Magyarszombatfa	Magyarszombatfai Kulturkör, Citerazenekar	Tűzoltó egyesület, vöröskereszt	
Nagyrákos	Ifjúsági szervezet, sportkör	Vöröskereszt	Őrségért Alapítvány
Órimagyarósd		Sportegyesület	
Őriszentpéter	Oktatási, egészségügyi, építéshatósági társulások, sakkör	Natúrpark Egyesület	Iskolai és óvodai alapítvány, Őri Alapítvány
Pankasz	Polgárőrség	Tűzoltóegylet, sportegyesület, vöröskereszt	
Szaknyér			
Szalafő	Sportkör, lovas szakosztály	Tűzoltó egyesület, vöröskereszt	
Szatta	Kertbarátok köre, Ifjúsági szervezet	Vöröskereszt	

	Helyi szervezetek	Egyesületek	Alapítványok
Szőce	Sportkör, színhátszó csoport	Tűzoltó egyesület (női egység is), vöröskereszt	
Velemér		Tűzoltó egyesület, vöröskereszt	
Viszák	Asszonykórus, polgárőrség, sportkör	Tűzoltó egyesület, faluszépitő egyesület	

6.1.7. Jövőkép

Modellvizsgálatunk utolsó két kérdése arra irányult, hogy a kistérség településeinek vezetése hogyan képzei el **a település és a térség jövőjét** hosszú távon. A polgármesterek véleménye meghatározó a térség jövője szempontjából, hiszen falvaik társadalmi, gazdasági, környezeti helyzetét, az ott élők gondjait ők ismerik a legjobban, és ők azok, akik – várhatóan – a rövid- és középtávú fejlesztések, célok megvalósítását irányítani fogják.

A polgármesterek egy szűkebb csoportja egyértelműen *bizik települése jövőjében*, amelynek legfontosabb alapját, a fiatalok megtartását ezidáig sikeresen oldották meg. A feladat nem könnyű, hiszen a megfelelő jövedelmet biztosító munkahelyek mellett kulturális, sportolási, szórakozási és egyéb lehetőségeket is biztosítani szükséges számukra a helyben maradáshoz (és természetesen a település valamennyi korosztálya részére is). Szintén biztató, hogy a polgármesterek kb. fele lát okot az *optimizmusra*, azaz a kedvezőtlen demográfiai folyamatok mellett intézményi, infrastrukturális és gazdasági fejlesztéseket, beruházásokat terveznek. Az őrsgyi települések harmadik, szintén szűkebb csoportjának vezetői *pesszimistán ítélik meg a jövőt* a népesség elöregedése, a fiatalok elvándorlása, a gazdálkodás nehézségei, a munkalehetőségek hiánya következtében.

A vizsgált falvak közül a legkedvezőbb jövőkép a térségközpont, Őrszentpéter esetében rajzolódik ki. Az ezredfordulón a sikeres pályázatoknak, a térségi összefogásnak, a magyar–szlovén vasútvonal megépítésének stb. köszönhetően a nagyközség intenzív gazdasági-társadalmi fellendülése volt tapasztalható. A várossá válás útján azonban további feladatokat kellett megvalósítania a település képviselőtestületének, így például egy mentőállomás létesítését, az általános iskola bővítését, a szennyvízcsatorna-hálózat fejlesztését, a térségi információs rendszer kiépítését. A munkahelyteremtés abszolút fontosságáról egyik őrsgyi település esetében sem vonatkoztathatunk el. A falvak igénylik a külső támogatásokat, befektetéseket, amelyek hiányában a törpefalvasodás folyamata előrevetíti, hogy bizonyos települések kizárólag „üdülőfaluvá” válhatnak a jövőben (Kerkákapolna, Kercaszomor), illetőleg még üdülőfaluvá sem (Szaknyér).

A kistérség polgármesterei települési és térségi vonatkozásban is megfogalmazták, hogy a gazdasági ágazatok közül az *idegenforgalom fejlesztését* tekintik elsődlegesnek. Számos település távlati tervei között szerepel termálkút (melegvíz-kút) fűrése, melyek megvalósításához beruházók szükségesek. Ezidáig egyedül az őrimagyaródsi önkormányzat folytatott tárgyalásokat termálkút fűrásáról, svéd befektetőkkel.

A térség idegenforgalmi vonzerejét növelte – mind belföldön, mind pedig külföldön – az Őrségi Tájvédelmi Körzet nemzeti parkká történő átminősítése 2002 tavaszától. Az *Őrségi Nemzeti Park* létrehozását 2001. január 29-én jelentette be hivatalosan a környezetvédelmi tárca vezetője Őrszentpéteren, miután megbeszélést folytatott a térség polgármestereivel, országgyűlési képviselőivel és a környezetvédő civil szervezetek vezetőivel.

A nemzeti park létrehozásának gondolata már régóta foglalkoztatta nemcsak a szakembereket, hanem az őrségi települések lakóit is, ők attól féltek ugyanis, hogy szigorúbb természet- és környezetvédelmi szabályok fognak életbe lépni a térségben, amelyek korlátoznák gazdálkodásukat (a gombászást, a fakitermelést, a vadászatot stb.), életterületet. 2001 júliusában, fél évvel a nemzeti park létesítésének kihirdetése után a kistérség településeinek vezetői az alábbi véleményeket fogalmazták meg az Őrségi Nemzeti Park létrehozásával kapcsolatban:

- „A legnagyobb gond az információáramlás nehézsége.”
- „A természetvédelem már eddig is radikális védelmet biztosított, az itt lakóknak már ez is sok.”
- „A nemzeti park túlzott megkötéseket róna a lakosságra (nem akarnak rezervátumban élni).”
- „Ilyen aprófalvas térségben nem lehet nemzeti parkot működtetni komoly konfliktusok nélkül.”
- „A helyieken is múlik majd, mit tudnak ebből a helyzetből profitálni.”
- „Kiutat jelenthet a térség számára... a lakosság jogos elvárása, hogy az állam, ha a nemzeti park kialakításával meg akarja óvni a tájat, akkor vállalja ennek költségeit is.”
- „Kitörési pontot adhat a régió számára, de feltétlenül szükséges a helyiek hiteles tájékoztatása, véleményük kikérése.”
- „A nemzeti park neve külföldön idegenforgalmi vonzerőt jelenthet a térség számára.”
- „A változtatásokat úgy kell véghezvinni, hogy ne legyen összeütközés a mezőgazdasággal, fakitermeléssel, amely sok ember megélhetését jelenti...garancia kell arra, hogy nem lesz drasztikus változás a nemzeti parkká nyilvánítás miatt.”

Az Őrségi Nemzeti Park létrehozása³⁸ során és azt követően is végzett egyensúlyi modellvizsgálatunk eredményei rámutatnak arra, hogy össze kell hangolni a természet- és környezetvédelem, a lakosság, valamint a vállalkozók/gazdálkodók érdekeit. A térség társadalmi, gazdasági és környezeti helyzetét előrevivő közös célokért együttesen és hatékonyan szükséges felhasználni a környezetvédelem, a természetvédelem, a vidékfejlesztés és a területfejlesztés elnyerhető pénzügyi forrásait.

A közlekedési hálózatok és kapcsolatok kiépülése, a határátkelőhelyek funkcionálása következtében a térség a korábbi évtizedekhez képest az új évezred küszöbére rendkívül nyitottá vált. Az őriszentpéteri kistérség települései Magyarország Európai Unióhoz történő csatlakozását követően az Unió egyik belső (schengeni) határa mentén helyezkednek el, azaz a térség Szlovénia és Ausztria felől is hamarosan „teljesen” nyitott lesz. Az elkövetkező években el kell kerülni annak a helyzetnek a kialakulását, hogy amíg az Őrség „kívülről” fokozatosan nyitottá válik, a kistérségben élők életfeltételei – elsősorban a szigorodó természet- és környezetvédelmi előírások következményeként – „belülről” beszűküljenek. Fontos továbbá hogy e „nyitottság” mellett a kistérség „bezártságából” is eredő értékei, hagyományai fennmaradjanak a jövőben.

³⁸ Az Őrségi Nemzeti Park Igazgatósága a 346/2007. (XII. 23.) korm. rendelet értelmében 2007. február elsejétől beolvadt a Fertő-Hanság Nemzeti Park Igazgatóságba. A szervezet új neve: Fertő-Hanság és Őrségi Nemzeti Park Igazgatóság.

6.2. A vásárosnaményi kistérség komplex elemzése

6.2.1. Általános jellemzés

A vásárosnaményi kistérség Szabolcs-Szatmár-Bereg megye területének 10,6%-át foglalja el, az ország területéből 0,7%-kal részesedik (22. táblázat). Lakónépessége az ország népességének 0,4, a megyeinek pedig 6,6%-a. A kistérség településeinek száma 29; ezek átlagos népességszáma kb. 1330 fő, amely az országos átlag 40–45%-ának felel meg. Jellegetesen kistelepülési terület, egy városi rangú központtal. Az ország északi peremén, a Tisza, a Szamos és a Kraszna összefolyásánál helyezkedik el, Ukrajnával határos.

A vizsgált terület kiterjedése 629 km², lakónépessége 2001 végén 38.729 fő volt. A 29 településből felépülő határ menti terület egyedüli központja, és egyben egyetlen városa a 9325 lakosú Vásárosnamény. Természetföldrajzi szempontból a kistérség nem egységes: a Tisza által kettévágott térszerkezeti egység jobb oldalán húzódik a Beregi-Tiszahát, a folyótól balra fekvő falvak pedig a Szatmári-Tiszaháton találhatók. Vásárosnamény, a „Bereg kapuja” e két természetföldrajzi tájegység határán, a Tisza két partján épült ki a történelem során. A Tisza, a Szamos és a Kraszna folyók találkozásánál fekvő város évszázadok óta kiaknázza előnyös „helyzeti energiáját”. Városi jogállást 1979-ben kapott a település, térségközponti (térség-szervező) szerepe igazán az 1960-as évek második felétől vált meghatározóvá. A kistérség településszerkezete 6 törpe-, 14 apró-, 5 kis- és 3 közfalu, valamint 1 kisvárosból épül fel. A lakónépesség 48%-a a négy legnagyobb népességszámú településen: Vásárosnaményban, Nyírmadán, Tarpán és Aranyosapátiban él.

A kistérség *területe és népessége közötti egyensúly* folyamatosan romlik. A terület „el-tartóképesége” csökken. A tendencia egyik mutatója, hogy a kistérség népsűrűsége 1997 és 2000 között az 1997. évi érték 98,3%-ára esett vissza. A népességcsökkenés fő oka az elvándorlás, ez teszi ki a csökkenés kb. háromnegyedét és csak kb. egynegyed írható a természetes fogyás számlájára.

Foglalkoztatási egyensúlyon elemzésünkben elméletileg a munkaerő iránti kereslet és a munkaerő-kínálat viszonyát értjük. A munkanélküliek aránya (14,5%) rendkívül magas; amely a közvetlen környezethez (megyéhez) viszonyítva is kiugró érték (a megyei szint 151%-a), az országoshoz képest pedig annak két és fél, háromszorosa (22. táblázat). A foglalkoztatási egyensúly hiánya a kistérség létének, fejlődésének jelenlegi és jövőbeni alapproblémája. E megállapítást húzza alá a tartós munkanélküliek és még inkább a munkanélküliek jövedelempótló támogatásában részesülők magas aránya is. A *gazdaság* fajlagos mutatói általában ugyancsak kedvezőtlenek. Az 1000 lakosra jutó vállalkozások száma a megyei átlag alig több mint háromnegyedét teszi ki; az országos átlagértéknek pedig néhány százalékponttal haladja meg a felét. Figyelemre méltó, hogy az összes vállalkozás nagyobb hányadát az egyéni vállalkozások teszik ki, és e körben kisebb az elmaradás mind a megyei, mind pedig az országos értéktől. A *jövedelmi viszonyokra* az 1 főre jutó személyi jövedelemadó-alap, a jövedelemadó, valamint az adózók 1000 lakosra jutó száma alapján következtethetünk. Mindhárom mutató – változó mértékű – elmaradást jelez a megyei és az országos átlagtól.

22. táblázat
A vásárosnaményi kistérség főbb mutatói, 2001

	Kistérség	% -os arány	
		megyéhez	országhoz
I. Kistérségi szintű mutatók			
1. Népsűrűség (fő/km²)	62	62,6	56,9
2. Településsűrűség (település/100 km²)	4,6	121,1	135,3
3. Városok népessége a lakónépességből (%)	24,1	51,2	37,6
4. Munkanélk. %-a	14,5	151,0	273,6
5. 180 napon túli munkanélk. %-a	5,9	118,0	236,0
6. Munkanélk. jöv.pótló támog. (fő/1000 fő)	17	154,5	340,0
7. 1 km²-re jutó vállalkozás	3	50,0	33,3
8. 1000 lakosra jutó vállalkozás	45	76,3	54,2
9. Ipari alkalm. 1000 lakosra (1997. évi adat)	36	70,6	52,9
10. Ip. term. eszk. bruttó értéke/fő (1000 Ft) 1997	147,5	108,2	46,7
11. 1000 lakosra jutó adózók száma	314	91,0	74,1
12. SZJA alap/fő (1000 Ft)	216,4	80,9	52,0
13. SZJA/fő (1000 Ft)	37,7	74,8	38,6
14. Középisk. tanuló 1000 lakosra	23	60,5	56,1
15. Felsőokt. int. hallg. 1000 lakosra	–	–	–
16. Működő kórházi ágy/10 000 fő	40	52,6	50,6
II. Települési szintű mutatók			
1. Népességváltozás az előző évi %-ában (2001)	-0,6	200	300
2. Egyéni vállalkozások 1000 lakosra	33,7	85,3	73,1
3. 100 lakásra jutó lakos	282	100,0	112,8
4. Közüzemi vízhál.-ba bekapcsolt lakás %-a	90,0	101,9	96,9
5. Közü. szennyvízhál.-ba bekapcs. lak. %-a	24,8	76,3	46,4
6. Közműolló (%)	65,2	116,8	165,5
7. 100 óvodai férőhelyre beírt gyermek	125	117,9	128,9
8. 1 házi orvosra jutó lakos	1684	96,8	111,1
9. 1 osztályba járó átl. isk. tanuló	n.a.	–	–
10. Kisker. üzlet 1000 lakosra	15	93,8	93,8
11. Keresk. férőhely 1000 lakosra	22	146,7	71,0
12. Személygépkocsi 1000 lakosra	182	94,8	74,6
13. Távhívó fővonal 1000 lakosra	200	87,3	61,9

Az alapadatok forrása: Területi Statisztikai Évkönyv 2001. KSH.

A természeti, a művi és a társadalmi környezet kapcsolatát illetően megállapítható, hogy a mennyiségi lakásellátottság kistérségi szintje azonos a megyeivel és kisebb mértékben elmarad az országos átlagtól. A vezetékes vízzel való ellátottság valamelyest meghaladja a megyei átlagot, de elmarad az országostól. Mindkét összehasonlításban jelentős az elmaradás a csatornázottságot tekintve; a közműolló meglehetősen tág. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy ez az utóbbi néhány év alatt jelentősen záródott; 1997 és 2000 között 8%-ponttal mérséklődött.

Az *anyagi-kulturális ellátottságban* jelentős egyensúlyhiányok mutatkoznak, amelyek főként a középiskolai tanulók viszonylag igen alacsony fajlagos számában, a kórházi kapacitások elégtelenségében, az óvodai kapacitások túlzott kihasználásában mutatkoznak meg. A kistérségben 2001-ben 1440 óvodás gyermek és 4157 általános iskolai tanuló nevelése, oktatása folyt. Megközelítőleg kiegyensúlyozott a kép az orvosellátottságot, valamint a kereskedelmi kapacitásokat tekintve. Megyei összehasonlításban kiemelkedő a kereskedelmi férőhelyek 1000 lakosra jutó száma (a megyei érték mintegy másfélszerese).

Az *eszmék, az értékek, az életmód viszonyát* meghatározó főbb tényezők: a népesség nemzetiségi (etnikai) összetétele, vallási és foglalkozási megoszlása, jövedelmi viszonyai. A kistérség helyzete ezek tekintetében is sajátos. A népességen belül a cigány népcsoport aránya relatíve magas, amely kihat a munkanélküliség színvonalára és bizonyos tekintetben az értékrendre. A vallási megoszlásra jellemző a protestáns hívők, elsősorban a reformátusok magas aránya.

A vásárosnaményi statisztikai kistérség társadalmi-gazdasági szempontból hátrányos helyzetben levő, valamint „külső perifériális” térség az észak-alföldi régió belül. A 24/2001. (IV. 20.) országgyűlési határozat alapján a kistérség „társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott” és „vidékfejlesztési” térségnek is minősül.

Az öriszentpéteri kistérségben végzett felméréshez hasonlóan, szintén a T 035002 sz. OTKA pályázat keretében 2002 júliusában és augusztusában személyes interjút folytattam a polgármesterekkel, jegyzőkkel, a polgármesteri hivatalok munkatársaival, a térségmenedzserrel a vásárosnaményi kistérségben, hogy mélyrehatóan feltárjam a kistérség társadalmi, gazdasági és környezeti állapotát.

6.2.2. Gazdasági helyzet

Az Országos Tervhivatal az 1980-as évek közepén a KSH közreműködésével lehatárolta a gazdaságilag elmaradott térségeket Magyarországon. A kistérség 29 települése közül 24 bekerült e lehatárolásba az Észak-Szabolcs–Tiszahát térségen belül. A „periféria perifériáján” az öröklött elmaradottság 2002-re sem mérséklődött jelentősen, a vásárosnaményi térség egyike a 42 leghátrányosabb helyzetű kistérségünknek.

A kistérségben a **mezőgazdaság, vad- és erdőgazdálkodás** foglalkoztatottjainak aránya az összes foglalkoztatottból, a 2001. évi népszámlálás felmérése szerint, nagyon alacsony, 5,6%, szemben az ipar és az építőipar 30,4 és a szolgáltatások foglalkoztatottjainak igen magas, 64,0%-os arányával. A 2000. április 1–21. között végrehajtott általános mezőgazdasági összeírás alapján vizsgálva, az ezredfordulón a kistérségben 31 mezőgazdasági tevékenységet folytató gazdasági szervezet és 8659 egyéni gazdaság (1000 lakosra számítva 233) működött.

A mezőgazdaság a kistérség gazdasági szerkezetében már nem tud betölteni olyan szerepet, mint az 1980-as években. A volt Szovjetunióhoz földrajzi szempontból legközelebb fekvő magyarországi terület gazdasági életére a keleti és a kelet-közép-európai piacok összeomlása tartós hatást gyakorolt, legfőképpen az élelmiszergazdaságban. A térségben termesztett alma exportértékesítéseinek megszűnése egyike a „fájó” gazdasági sebeknek. A termelőszövetkezetek jelentős részét felszámolták, néhány településen pedig vagy megváltozott tulajdonosi, termelési stb. szerkezetben működnek tovább, vagy pedig végelszá-

molás alatt vannak. A térségben őstermelők, családi gazdaságok, mezőgazdasági vállalkozók alma, szilva, meggy, dohány és szántóföldi növények termesztésével foglalkoznak, amelyek közül kiemelendő a „Bereg aranya”, a jonatánalma. A legnagyobb feldolgozókapacitással a vásárosnaményi, német tulajdonban levő WINK Mezőgazdasági Termelő és Kereskedelmi Kft. rendelkezik, amely egyben a kistérség első számú élelmiszeripari vállalkozása, árbevétele alapján. A helyi termelőkkel integrált kapcsolatrendszerrel épített ki (szerződés kötés, tanácsadás stb.), a feldolgozott gyümölcs- és zöldségtermékeket elsősorban Németországba exportálják. Kisebb kapacitású a csarodai zöldség-gyümölcs feldolgozó, illetve aszalóüzem. Tarpán a termelőszövetkezet hat utódszövetkezetre bomlott, amelyek almát, szilvát, meggyet és más csonthéjas gyümölcsöket termesztene és dolgoznak fel. A térség híres hungarikumjai a tarpai szilvalekvár és szilvapálinka, e termékeket a Hungaroteam Kft. készíti és főként Németországba exportálja. A manufaktúrális módon gyártott tarpai szatmári szilvapálinka és szilvalekvár mellett a tarpai meggyekvár, akácméz, dióbél, mézes dió és dióolaj is eredeti biotermékek, amelyek rendelkeznek a Bio-kontroll Hungária Kft. által kibocsátott „Bio élelmiszer” tanúsítvánnyal.

Egyedülálló rendezvény Tarpa településen az ún. biokonferencia, ugyanis egy helyi külterületi majorban biogazdálkodást folytatnak. Hagyományos magyar állatokat: rackajuhokat, szürkemarhákat, mangalicákat tartanak ott, és a látogatóknak is szívesen bemutatják a farmot. A kistérségben bioméhészet Tarpa és Ilk községben honosodott meg.

A vizsgált kistérség értékes természeti erőforrásai: az erdők, a rétek és a legelők. A Bereg erdejei hajdanában a királyi vadászatok kedvelt helyszínei voltak, különösen Lónya térségében. A vadgazdálkodás és a vadászati turizmus szervezett kereteit a kistérségben ma hét vadásztársaság biztosítja. A rétek, legelők által eltartott szarvasmarha-állomány mára drasztikusan lecsökkent a kistérségben, ugyanis a minőségi tej előállítás jelentős költségfordítást igényel, a rosszabb minőségű tejet nem lehet értékesíteni.

A kistérség legtöbb főt foglalkoztató termelői vállalatai az 1960-as és 1970-es években jöttek létre Vásárosnaményban. A faforgácslapgyárban 1968-tól állítanak elő forgácslapot. A vállalat jogutódja, az INTERSPAN Faipari Kft. 1987-ben alakult meg, 55%-os többségi svájci tulajdonnal. 1998-tól 100%-ban svájci érdekeltségű céggé alakult, a Luzern-i székhelyű KRONOSPAN Holding tulajdonában. A vásárosnaményi gyárban natúr, vízálló natúr és laminátos faforgácslapokat készítenek. Az Alföld iparosítása során hozták létre 1973-ban a városban a Vörös Október Férfiruhagyárat, amely 1990-től Elit Ruhagyár, 2002-ben Berwin Ruhaiipari Rt. néven működött, angol érdekeltségben. Az üveggyártás 1976-ban honosodott meg a térségközpontban, ekkor kezdte meg tevékenységét az Üvegipari Művek. Jogutódja a Bereg Crystal Kft. díszmű és öblösüvegeket gyárt, elsősorban exportra. Szintén jelentős termelési hagyományokkal bír a vasgyár, fém szerkezetek gyártására épülő tevékenységi körét a NAFÉM Kft. szélesítette ki. A vizsgált ország részben külföldi tőkebefektetések tehát a jelentős termelési hagyományokkal rendelkező vállalatokba történtek.

A vásárosnaményi kistérség 20 települése része a *Záhony és Térsége Vállalkozási Övezetnek*, amely 1996-ban jött létre, azon célból, hogy adókedvezményekkel, különféle állami támogatásokkal és kedvezményes hitelekkel segítse Kisvárdát és Vásárosnaményt térségében a hazai és külföldi beruházások megvalósítását, a tőkevonzást. Interjúalanyainktól megkérdeztük, hogyan ítélik meg a vállalkozási övezet eddigi működését, eredményeit. A válaszok összesítése szerint: az övezet meglehetősen hatással a települések gazdasági

Vásárosnamény **inga-vándorforgalmi helyzetére** felmérésünk szerint a nettó beingázás jellemző, gyakorlatilag a kistérség összes közösségéből járnak be munkaképes korúak naponta a központi településre. A Vásárosnaményban több évtizede termelő gyárak közül a ruhagyár (BERWIN Ruhaipari Rt.) 450 főt, a forgácsológépgyár (INTERSPAN Faipari Kft.) 300 főt, az üvegyár (Bereg Crystal Kft.) kb. 100 főt foglalkoztat. Munkaerő-vonzáskörzetük kistérségi kiterjedésű, ahogyan a fémszerkezeteket gyártó NAFÉM Kft.-nek és a WINK Kft.-nek is az. A vizsgált települések négytizedén nettó elingázás mutatható ki, míg a legtöbb faluban mind a be, mind pedig a kifelé történő ingázás jelen van. A kistérség falvaiban az önkormányzati intézmények: polgármesteri hivatal, iskola, szociális és egészségügyi intézmények stb. foglalkoztatásban betöltött szerepe meghatározó. Nyírmadán és Tiszaszalkán a környező településekről is járnak be pedagógusok oktatni. Beregsurány, Lónya és Barabás közötti határátkelőhelyei szintén „biztos” munkalehetőséget nyújtanak, nemcsak az ott lakó határőröknek és vámosoknak. Három településen, Gyűrén, Tiszaviden és Mátyuson olyan vállalkozások is működnek, amelyek ún. csökkent munkaképességű embereket foglalkoztatnak (15–30 főt), előmozdítva az esélyegyenlőséget. A 2001. évi népszámlálás felmérése alapján a kistérség településein élőknek 62%-a (4969 fő) talált helyben munkát, a helyben lakó és helyben dolgozók aránya Vásárosnaményban elérte a 84%-ot is (2297 fő).

A kistérségen kívülre történő ingázás fő céltelepülései: Kisvárdá, Záhony és Fehérgyarmat, szerepük kisebb, mint Vásárosnaményé. E környező városok mellett felmérésünk alapján még Nyíregyházára, sőt Budapestre is járnak dolgozni a vizsgált térségből. A fővárosban munkát vállalók száma kb. 20, akik hetente vagy kéthetente utaznak haza.

Az **idegenforgalom** gazdasági fejlődésben és foglalkoztatásban betöltött szerepe igen kedvező a vásárosnaményi kistérségben is, a sajátos természeti környezet (elsősorban a Szatmár-Beregi Tájvédelmi Körzet területe), a népi és vallási építészet, a kézműves mestersegek stb., mint idegenforgalmi vonzó tényezők által. A vizsgált terület része a Felső-Tiszaszakasz üdülőkörzetnek, amely a belföldi turizmusban tölt be egyre jelentősebb szerepet.

A kistérségben 2001-ben 837 regisztrált kereskedelmi szállásférőhely működött, azaz a megyei szállásférőhelyek közel 9,2%-a. Ez az érték meghaladja a lakónépesség szerinti megyei 6,6%-os részesedést. A férőhely-ellátottságnál azonban még kedvezőbb a meglévő kapacitások kihasználtsági mutatója: az 1000 lakosra jutó vendégéjszakák száma Szabolcs-Szatmár-Bereg megyét tekintve a vásárosnaményi kistérségben a legmagasabb (806), megelőzve Nyíregyháza térségét (791). *A szálláshely-kínálatban a családi házak mellett megtalálhatók:*

- a hotelek (pl. Hotel Fehér, Marianna Hotel, Winkler Ház Panzió Vásárosnaményban),
- a panziók (Daróc Panzió Beregsurányon, Malom Panzió Tarpán),
- a vendégházak (Bereg Vendégház Tarpán),
- a turistaszállások (vásárosnaményi Turistaszálló, gulácsi Turistaház),
- a campingek (Tiszavirág, Diófa Vásárosnaményban).

A kistérség turizmuskínálata rendkívül sokrétű: vízi, kerékpáros, lovas-, falusi, öko-, gyógy-, gasztronómiai és vadászati turizmus, amely ágazatok mindegyike továbbfejlesztendő. A kistérségben az ezredforduló óta tudatos turizmusfejlesztés zajlik. 1999-ben elkészült Vásárosnamény turizmusfejlesztési koncepciója, amelyet a képviselőtestület 2000-ben fogadott el. A Bereg turizmusának fejlesztését sokan tekintik szívvégüknek a térségben. Vásárosnamény önkormányzata külön turisztikai referenst foglalkoztat, aki a Bereg Térségi

Fejlesztési Társulat szakembereivel sokrétű térségmarketinget folytat (pl. kiadványok készítése, részvétel az „Utazás” kiállításokon). A térségközpontban működik a Vásárosnamény és Térsége Turisztikai Egyesület, amely szervezetet a családi házas szálláskínálatot nyújtó magánszemélyek hozták létre, valamint szintén eredményes marketingtevékenységet folytat a Magyar Turizmus Rt. helyi Tourinform irodája is.

A települések vezetőivel, a polgármesteri hivatalok munkatársaival folytatott interjúk során a kiskereskedelmi vásárlói térszerkezet feltérképezésére közvetlenül két kérdés irányult:

- A lakosság többsége a településen szerzi-e be a mindennapi élelmiszeráru-cikkeket? Ha nem, akkor mely település(ek)en?
- A lakosság többsége a településen vásárol-e fogyasztási cikkeket? Ha nem, akkor mely település(ek)en?

Az első kérdésre adott válaszok összesítése alapján megállapítható, hogy a vizsgált falvakban élők ugyan a településükön vásárolják mindennapi élelmiszercikkeiket, de az iparcikkek zömének megvásárlását már nem tudják helyben megoldani. E termékekért a falvak lakosainak többsége a térségközpontba, Vásárosnaményba utazik vagy még messzebbre, a megyeszékhelyre, ahol az új kereskedelmi egységekben (Tesco, Metro, Interspar) vásárol. A vásárosnaményi kistérség kereskedelmi tevékenységet folytató cégei közül kiemelkedő forgalmat bonyolít le a Kiss B. Kft., a Bereg Vidéki ÁFÉSZ, és az Alfi Ker. Részben a meglévő közlekedési kapcsolatok, részben pedig a munkaerő-ingázás irányai határozzák meg ama lakosok döntését, akik a szomszédos kistérségek központjaiban (Kisvárdán, Fehérgyarmaton, Mátészalkán) szerzik be a tartós fogyasztási cikkeket.

A vásárosnaményi kistérség közlekedési hálózatának és térkapcsolatainak elemzését a vasúti, a közúti és a vízi szakágazatok körében végezhetjük el. A kistérség területét két *vasútvonal* érinti: a 116. sz. Nyíregyháza–Vásárosnamény és a 111. sz. Mátészalka–Vásárosnamény–Záhony vonal. E nem villamosított mellékvonalakon azonban a kistérség 29 települése közül mindösszesen csak 5 érhető el: Vásárosnamény, Nyírmada, Kisvársány, Gyüre és Aranyosapáti. A Vásárosnamény és Nyíregyháza közötti távolság vasúton 59 km, a menetidő személyvonattal 1 óra 40 perc; az InterPici járatokkal 20 perccel rövidül le az utazási idő. A kistérség központjáról a megyeszékhely elérhetősége tehát nem kedvező, különösen az országhatár menti beregi falvakból (Lónya, Barabás, Beregdaróc, Beregsurány, Tarpa). A vizsgált falvak jelentős százalékának periférikus helyzetét „oldja” viszont, a szomszédos kistérségi központok: Fehérgyarmat, Mátészalka, Kisvárdá, Baktalórántháza, valamint Záhony kedvező elérhetősége. Példával élve: a Mátészalka–Záhony vasútvonalon Mátészalka 30, Záhony 55 perc alatt érhető el személyvonattal a Bereg központjából.

Vásárosnaményba naponta több buszjáratral el lehet jutni közvetlenül a kistérség falvaiból (kivéve Olcsvaapátit); ez megalapozza a munkerő- stb. kapcsolatokat. A terület közúthálózatát mellékutak alkotják, valamint a 41-es másodrendű főút, amely Nyíregyházától Beregsurányig, a magyar–ukrán országhatárig épült ki. Sajátos Olcsvaapáti földrajzi fekvése: a Tisza és a Szamos között, a Szamos-torkolatban. Vásárosnaményból Olcsvaig busszal lehet közlekedni, onnan rendszeres kompjáratokkal kell átkelni a Szamoson a településre. A faluból Vásárosnaményba közvetlenül közúton tehát nem lehet eljutni, viszont déli irányba Fehérgyarmatra igen.

A Tisza délről észak felé folyva átszeli és kettévágja a kistérséget. A két terület között

a vásárosnaményi Tisza-híd teremt kapcsolatot, állandó összeköttetést, amely felújításra szorul. A beregi öblözet 18 falva tehát kétszeresen is „tiszántúli” település Magyarország térszerkezetén belül. Vásárosnaménytől északra a Tiszán, Tiszaadony és Aranyosapáti között komppal lehet átkelni, díjfizetés ellenében. A legészakibb kistérségi településnél, Lónyanál 1997-ben pontonhíd épült, amely Kisvárdra és Záhony irányába teremtette meg az állandó közlekedési kapcsolatot, nemcsak Lónya lakossága számára. A Tisza, mint vízi út a Bereg turizmusában tölt be meghatározó szerepet, hajókirándulásokat, vízi túrákat, vízi sportolási lehetőségeket kínálva.

A *személygépkocsi 1000 lakosra jutó számát* tekintve a vizsgált települések horizontális egyensúlyhiányt mutatnak: a 29 település közül ugyanis 21 értéke nem érte el a 182 szgk/1000 lakos kistérségi átlagot 2001-ben (22. táblázat). Ez egyrészt Vásárosnamény kiugró mutatójával magyarázható, másrészt a lakosság jövedelmi helyzetével. A kistérségen belüli távolságok és a megyeszékhelyhez viszonyított periférikus fekvés magasabb személygépkocsi-ellátottságot indokolna, de az autók fenntartása és működtetése nagy anyagi terheket ró/róna az ott élőkre. A kistérség 7057-es személygépkocsi-állományának egyharmada vásárosnaményi lakos tulajdonában volt 2001-ben, a vizsgált mutató értéke a térségközpontban 36%-kal haladta meg a kistérségi átlagot.

A vásárosnaményi kistérségben, a magyar–ukrán határszakaszon három közúti határátkelőhely működik 1989 óta: a Barabás-koszini, a Beregsurány-luzsankai és a Lónya-zvonkojei. Az államszocializmus időszakában a határon átnyúló lakossági, gazdasági, kulturális kapcsolatok erőteljesen szabályozottak voltak (interjúalanyaink személyes élményei ezt alátámasztják), közúti határátlépésre nem is nyílt a beregi embereknek lehetősége, csak Záhonyon át. A zárt határszakasz egyértelműen „befelé” orientálta a kistérség határ menti falvainak funkcionális kapcsolatrendszerét, megerősítve Vásárosnamény központi szerepkörét. A keleti- és a kelet-közép-európai piacok összeomlásának a kistérség gazdaságára gyakorolt kedvezőtlen hatásairól már írtunk (almatermesztés), de itt is ki kell emelnünk válaszadóink véleményei alapján.

A kistérség három közúti határátkelőhelye 1989-től még szovjet–magyar személyforgalmat bonyolított le, naponta 8–16 óra között. Felmérésünk évében a barabási és a lónyai határátkelő egyszerűsített határátlépést tett lehetővé magyar és ukrán állampolgárok részére, a beregsurányi kapun pedig már nemzetközi személyforgalom zajlott éjjel-nappal. 2003. november 14-től azonban, a kishatárátkelés megszűnésével, a vizsgált kistérségben már mindhárom átkelő nemzetközi forgalmat bonyolít le (2003 végére a beregsurányi kaput korszerűsítették). A „nyitott határ” lehetővé tette a kulturális, oktatási és rokoni kapcsolatok felélénkülését az 1980-as évek vége óta, erős és legális gazdasági kooperációk viszont ott, ahol periféria érintkezik perifériával, nem tudtak kibontakozni. Kulturális és oktatási kapcsolatokat például a Beregszászi Petőfi Színházzal, a Beregszászi Zeneiskolával, továbbá kárpátaljai általános iskolákkal ápol számos beregi település. A rokoni kapcsolatok tartása a kistérségbe áttelepült magyar családoknak is létfontosságú. A határ menti gazdasági együttműködések a fekete- és szürkegazdaság területén (benzinturizmus, bevásárló-turizmus) voltak intenzívek felmérésünk készítésekor, a munkaerő-kapcsolatoknak pedig szintén sajátos formáját eredményezte e határszakaszon a társadalmi-gazdasági elmaradottság, még pontosabban „a fejlettségi, NY–K irányú lejtő”; nevezetesen az ukrán idénymunkások alkalmazását a kistérség mezőgazdaságában (átlag napi 2000 Ft-ért). A fent leírt tevékenységek a közbiztonság romlásával, környezetszeny-

nyezéssel és a közúti forgalom növekedésével párosultak a vásárosnaményi kistérségben. A jövedelemkülönbségek és a szolgáltatási árak differenciáinak hatására ugyanakkor, a magyar–osztrák határszakaszra jellemző szolgáltató-turizmus e peremvidéken is kibontakozott (Lónyáról átjárnak Ukrajnába fogorvoshoz, fodrászhoz a helyi lakosok).

6.2.3. A természeti-, művi-, és társadalmi környezet viszonya

A vásárosnaményi kistérség Beregi-síksági része nemcsak építészeti, hanem **természeti értékekben** is sajátosan gazdag. Védettsége a *Szatmár-Beregi Tájvédelmi Körzet* keretei között biztosított, valamint 1991 óta a Kaszonyi-hegy Természetvédelmi Terület is védettséget élvez Beregdaróc határában. A Szatmár-Beregi Tájvédelmi Körzet 1982-ben alakult meg a Szatmár-Beregi-síkság kijelölt területein, a Hortobágyi Nemzeti Park részeként, összesen 21.309 hektáron. A vizsgált települések természeti környezetének egyedi értékei a következő nagyobb csoportokba sorolhatók: erdők, tavak, rétek, tiszai holtágak és ártéri erdők. A Beregi-síkságot egykoron kiterjedt erdőségek borították, amelyek ősi maradványai közül kiemelendők: a beregdaróci Dédai-erdő, a tarpai Nagyerdő és Téb-erdő, valamint a Lónyai-erdő. Korlátozottan látogatható a jégkorszaki relikturnövényeket rejtő Báb-tava Csarodánál, és szintén tőzegmohaláp a beregdaróci Nyíres-tó. Különleges természeti értékek fedezhetők fel Tákoson, ahol a külterületen ritka növénytársulások maradtak fenn zavartalan fejlődésük során. A Vásárosnamény Vitka városrészében található platánfasor szintén természetvédelmi oltalom alatt áll. A növénytársulások mellett a Bereg állatvilága is rendkívül változatos, mind földön, mind vízben és levegőben. A Lónyai-erdő kárpáti típusú szarvasállományáról évszázadok óta híres. A kerecsensólyom már hosszabb ideje nem fészkel hazánkban, de pár éve Tákoson, a külső réteken fészket rakott. A kistérség települései közül Tákos és Csaroda teljes közigazgatási területe, azaz 964, illetve 2400 hektár természetvédelmi oltalom alatt áll. Megemlítendő, hogy a 2001. évi tiszai árvíz során a Tarpánál átszakadt gáton keresztül kiáradó víztömeg nem került el e védett falvak bel- és külterületeit sem.

Felmérésünk időszakában – akárcsak az Őrségi Tájvédelmi Körzet esetében – terítéken volt a Szatmár-Beregi Tájvédelmi Körzet önálló nemzeti parkká minősítése, így a véleményeket is hallhattuk ez ügyben a beregi emberektől. Az Őrségivel ellentétben a nemzeti parkká nyilvánítás az érintett településeken ez idáig nem ütközött tiltakozásba, az ott élők már várják megalakulását. A leendő park működése azonban hosszas előkészítést igényel, tisztázni kell a tulajdonviszonyokat az érintett magánszemélyekkel, és várható a védettségi szintek felülvizsgálata is az egyes területeken. Mindezeket túl a nemzeti park működtetése is jelentős pénzügyi forrást igényel évente, valamint ki kell jelölni a székhelyét is. A központot Fehérgyarmat, Mátészalka vagy Vásárosnamény is befogadná, ez utóbbi városban az egykori Tomcsányi-kastélyt vették számításba a nemzeti park épületeként.

A tájegység természeti környezetét, az ott élők életét az utóbbi évtizedben a katasztrófák szinte minden típusa érte, amelyeket kérdőívünkben megfogalmaztunk, kivéve a vegyi balesetet. A **2001. évi tiszai árvíz** következményei a térségben azonban össze sem mérhetők például az 1998-as és 1999-es belvíz hatásaival.

2001. március 6-án Tarpa és Tivadar között két helyen átszakadt a Tisza jobb parti töltésszakasza. A gátszakadásból származó víz magyar területen maximálisan 26 ezer hek-

tárt, az ukrán oldalon 6000 hektárt öntött el és összesen 140 millió m³ víz áramlott ki (Malakucziné, 2001, 95. o.). Az árvíz a vásárosnaményi kistérségben, a beregi öblözetben nyolc települést öntött el: Csarodát, Gelénest, Gulácsot, Hetefejércsét, Jándot, Tarpát, Tákos és Vámosatyát, valamint Vásárosnamény gergelyugornyai városrészét. Védni kellett Lónya, Mátyus, Tizsakerecseny, Tiszaadony, Tiszavid, Tiszaszalka, Márokpapi és Barabás településeket, amelyek külterületét elérte a kiömlő víz. A beregi medencében kizárólag Beregsurányt és Beregdarócot kerülte el az ár. A rendkívüli katasztrófában a kistérség Tiszán túli és inneni települései összefogtak, középen Vásárosnaménnyal, mint védelmi központtal. Az árvíz során Gulácson a 404 lakóházból 162 megrongálódott, a többi épület megsemmisült. Hetefejércsén a 156 házból 9 nem sérült meg. Az árvíz következtében 15 ember költözött el a faluból, elsősorban időskorúak. Csarodán az ingatlanállomány 95%-át érte pusztítás. 82 lakás teljesen újjáépült, 8 lakás helyett tulajdonosuk újat vásárolt. Jándon a 340 lakóépületből 27 dőlt össze. Összesen 187-et újíttak fel, továbbá a polgármesteri hivatalt, az iskolát és a parókiát is. A Virág utca házait teljesen lebontották, az onnan kiszorult cigányság jórészt Vásárosnaményba költözött el. Tárpa 960 lakóházból 700 valamilyen formában részesült az újjáépítésből, 141 házat teljes mértékben újjáépítettek.

A beregi falvak között Tákos volt az egyetlen település, ahol a víz százszázalékosan elöntötte a falut. Vagyis: nem volt olyan lakás, épület, melyben kisebb-nagyobb károsodás ne keletkezett volna. Ebbe beletartoznak a magánlakások, önkormányzati és egyházi épületek egyaránt (Balázs–Györke, 2002, 206–207. o.). Az árvíz után a 210 lakóépületből mindösszesen 6 maradt épen. 102 új ház épült, 26-ot felújítottak, 21 ház pedig nem épült újjá. A település a nyíregyházi Épker Kft. kivitelezésében született újjá, 2001 novemberére az összes lakást átadták. A károsultak 17 tervből választhattak, a faluban 48–160 m²-es alapterületű házak épültek, többségében 80–90 m²-esek. A településről 48 fő költözött el, főleg idős korúak mentek el a gyerekeikhez (Vásárosnaményba, Nyíregyházára stb.).

A művi környezet kiépítettsége, az épületek állaga, az utak állapota nagy valószínűséggel sehol az országban nem javult, nem ment át olyan dinamikus ütemű átalakuláson 2001-ben és 2002-ben, mint a vásárosnaményi kistérségben. **A települések lakó- és műemléképületei** a 2001. évi tiszai árvízét követően megújultak, azonban számos településen a vályogból épült lakóházak aránya még 70% körüli. Az árvízi újjáépítések új vagy még hiányzó településrendezési tervek elkészítését is szükségessé tették.

A vásárosnaményi kistérségben levő **ingatlanok száma** – a polgármesterek információi alapján – meghaladja a 11.400-at, amelyek között minimális, körülbelül 0,3%, a *külföldi tulajdonban lévő ingatlanok* aránya. A legtöbb külföldi ingatlan Tarpán található (kb. 25), rajta kívül pedig még 5 településen. Hetefejércsén kb. 100 hektárnyi terület (rét, legelő) egy évtizede osztrák tulajdonban van. Az *üdülési célú ingatlanok* száma a kistérségben meghaladja a 450-et, ezek közül 400 Vásárosnaményban, a *gergelyugornyai üdülőövezetben* helyezkedik el, jellegüket tekintve cölöpökön álló házak. Vásárosnamény legjelentősebb idegenforgalmi vonzereje a gergelyugornyai üdülőövezet. Évente több tízezer nyaraló keresi fel a Tisza jobb partján kiépült üdülőterületet, elsősorban a folyó gyönyörű szabad strandja, az Atlantika Vízvidámpark és az egész nyáron tartó Tisza Party nevű kulturális rendezvénysorozat miatt. Az üdülőövezet 1,1 hektáros területén működik a Garabonciás Üdülőközpont, mint ifjúsági szálláshely és szabadidős centrum.

A kistérségben a felmérés készítésekor egyetlen település önkormányzata sem alkal-

mazott kizárólag **környezetvédelmi ügyekkel** foglalkozó munkatársat, e feladatkört a polgármesterek, a jegyzők, vagy a polgármesteri hivatalok munkatársai látták el. Közülük azonban négy személy, végzettségüknek fogva a környezetvédelem szakterületén is jártas. Környezetvédelmi programmal három település rendelkezett: Ilk, Gemzse és Márokpapi; Vásárosnaményban pedig a program kidolgozás alatt volt. Környezetvédelmi bírságot mindösszesen két településen, Tiszaviden és Jándon vetettek ki 2000-ben és 2001-ben, pár ezer Ft nagyságban. A helyi környezetvédelmi alap hiányát a kistérség településein – Tiszavid kivételével – a bírságok elmaradása indokolhatja.

A lakóingatlanokon keletkezett *szilárd hulladék* összegyűjtését és elhelyezését illetően a vásárosnaményi kistérségben nem tapasztalható kedvezőtlenebb állapotok az országos átlagnál. A hulladékelhelyezés a kistérségen belül két lerakóba: a vásárosnaményi és a barabási történik. A barabási hulladéklerakó a Tiszán túli települések gondjain enyhít. A vásárosnaményi létesítménybe a VITKA Városüzemeltető Kht. szállítja el rendszeresen a települések többségéről a keletkezett szilárd hulladékot, míg Ilk és Gemzse községek Záhony térségében helyezik el a hulladékot. A kistérségben az elmúlt években számos település határában szüntettek meg illegális vagy legális lerakókat, azonban ilyen létesítmények még a községek negyedében működnek. A 2002-ben felmért állapot valószínűleg teljes mértékben megváltozik pár éven belül, amikor megépül a kisvárdai regionális hulladéklerakó. A szilárd hulladékot oda fogják szállítani a Beregből; a kistérség összes legális és illegális lerakóját pedig felszámolják.

A *közüzeti szennyvízcsatorna-hálózatba* bekapcsolt lakások aránya (24,8%) a vásárosnaményi kistérségben elmarad a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei átlagtól (32,5%). A szennyvízhálózat a 29 település közül összesen hétben épült ki felmérésünk időpontjáig. Ezek: Vásárosnamény, Kisvarsány, Nagyvarsány, Ilk, Olcsva, Gemzse és Tarpa. Öt település keletkező szennyvizét a vásárosnaményi szennyvíztisztító-telep fogadja be, ahol a Beregvíz Kft. mechanikai és biológiai tisztítást végez; Tarpa nagyközség pedig saját tisztítóművel rendelkezik. Tarpán a 2001. évi tiszai árvíz előtt a lakások 23%-a, 2002-ben 30%-a csatlakozott rá a hálózatra. Azon településekben, ahol a csatornázást nem oldották meg, főként a szikkasztó gödrökbe, a kertekbe, még rosszabb esetben adott termőterületre engedik ki a szennyvizet. A közműolló zárása csak jelentős költségigényű beruházásokkal valósítható meg az ország e térségében is, ami szükségessé teszi az érintett beregi falvak közös összefogását, pályázását is.

A vizsgált kistérségben 1995-re már minden településen kiépült a *vezetékes gázhálózat*, ami – lévén a vásárosnaményi terület a 42 leghátrányosabb helyzetű kistérségünk egyike – rendkívül pozitív eredmény. A települési infrastruktúra e fontos eleme már az 1980-as években megtalálható volt a térségben, ugyanis Beregdarócnál lép be hazánk területére a Testvériség földgázvezeték. A földrajzi helyzet mellett egy másik kedvező tényező, az 1990-es évek első felében megvalósult megyei gázprogram tette lehetővé a települések gázhálózatának kiépítését. 2001-ben a *vezetékes gázt fogyasztó háztartások aránya a lakásállomány %-ában* legmagasabb volt Csarodán (90,5%), legalacsonyabb pedig Mátyus községben (42,0%). Vásárosnamény 85,8%-os értékével a második helyen állt a vizsgált települések rangsorában.

6.2.4. Eszmék, értékek, életmód

Bereg néprajzi, építészeti és kulturális értékek tekintetében egyike hazánk leggazdagabb tájegységeinek. **Népi lakóházai** jellegzetes, ún. *kontyolt tetejű épületek*, amelyekkel főként a kistérség Beregi-síksági részén találkozhatunk. A 2001. évi tiszai árvíz nagy pusztítást végzett eme épületek körében is, hiszen a régi építésű vályogházak vagy összedőltek az áradáskor, vagy falaik az árvíz után repedeztek meg. A sajátos építészeti stílust azonban a tervezők és a kivitelezők átörökölték az újjáépített beregi falvakban. A térség kiemelkedő kézműves hagyományai, népi mesterségei: *a fafaragás, a kenderfonás és a hímzés*. Vásárosnaményban először 1973-ban szerveztek fafaragó tábort. Az ott készült alkotásokból nyílt meg 1996-ban a Fafaragó Galéria. A beregi keresztszemes hímzés nemzetközi hírnévnek is örvend, Tákoson állandó kézimunka-kiállítás tekinthető meg a falu tájházában. Felmérésünk alkalmával szíves invitálásnak téve eleget megtekinthettünk egy lakóházat, ahol a nevezetes terítőket, függönyöket stb. a mindennapi életben ma is használják.

A kistérség számos településén fennmaradtak az egykori uradalmi *kastélyok*, amelyekben napjainkban közintézmények működnek. Vásárosnaményban található a 17. század első felében épült, késő barokk stílusú Tomcsányi-kastély és az egykori Eötvös-kúria, amely iskolatörténeti kiállításnak, valamint a báró Eötvös József emlékkiállításnak ad helyet. Beregsurány egyik műemlék-épülete, a 18. században barokk stílusban épült Bay-kastély ma óvoda; a 19. század közepe táján épült, klasszicista stílusú volt Károlyi-kastélyban pedig a település polgármesteri hivatala működik. Az egykori Újhelyi-kastély Aranyosapátiban található, Pusztadobos nevezetessége pedig a Károlyi-kastély és park. A múlt sajátos emléke Vámosatyán a Büdy-várrom, a hajdani várat Büdy Mihály, beregi főispán építtette a 16. században. A beregi térség kiterjedt erdeit és földjeit birtokolta több évszázadon át a Lónyay család, neogótikus sírkápolnájukat a 19. században emelték a régi lónyai temetőben.

A térségközpont egyik fő idegenfogalmi nevezetessége az 1963-ban alapított *Bereg Múzeum*, amely az egykori Tomcsányi-kiskastélyban működik. Gyűjteményei: a beregi keresztszemes és szöttek gyűjtemény, a beregi háztartási és művészi vasöntvény gyűjtemény, a népi fafaragvány- és kerámiagyűjtemény, a kézi festésű hímestojások, valamint a Beregi Tiszahát régészeti leletegyüttese, a térség múltjának pótolhatatlan értékei. Számos településen találkozhatunk a kistérségben *tájházat*, Tarpán egy régi magtárat alakítottak át tájházzá. Esze Tamás és Bajcsy-Zsilinszky Endre szülőfalujának nevezetes gazdaságtörténeti emléke a *szárazmalom*.

A vizsgált térség – hasonlóan az őriszentpéteri kistérséghez – ma is őrzi református múltját, olyannyira, hogy egy falu kivételével valamennyi beregi településen a lakosság legalább 50%-a *református vallású*. A református műemlék-templomáról híres Tákoson a teljes lakosság református hitű, de arányuk Olcsván, Olcsvaapátiban, Lónyán, Tarpán és Gulácson is meghaladja a 90%-ot. A kistérségben a második számú vallás a *római katolikus*, azonban abszolút többségben kizárólag Pusztadoboson élnek e vallást gyakorlók, arányuk 60%. Felmérésünk további eredményei alapján Kis- és Nagyvarsányban, Ilken és Tarpán a *baptista* felekezethez tartozók is jelen vannak, központjuk Nagyvarsány. Nyírmadán a lakosság 10%-a *evangélikus vallású*, ahol lelkeszi hivataluk is található. A kistérségben élnek még görög katolikusok, valamint *Jehova tanúi* felekezetűek. A görög katolikusok Vásárosnaményba járhatnak templomba. A térség-

központban a lakosság közel kétharmada református vallású, egyharmada római és görög katolikus hívő.

A kistérség nevezetes református templomai és haranglábai műemlékek:

- A tákosi református templom, a „mezítlábas Notre Dame” 1766-ban épült. Gerendatalpakon áll, fala ún. paticsfal, tetőzete zsindelyfedésű. Fakazettás mennyezete 58, egyedi motívumú kazettából áll, berendezései szintén a népi építészet egyedi alkotásai. A 2001. évi árvíz a templomot is elérte, de mivel magaslaton áll, „csak” az alsó világítását tette tönkre. A javítás a Magyar Villamos Művek felajánlásából készült el 2001. október közepére. Fa harangtornya a templom előtt áll.
- Vámosatya református templomát a 13. században építették román-gót átmeneti stílusban. Kazettás famennyezete 1768-ból származik. Harangtornya a második legmagasabb a felső-tiszai fa harangtornyok között. A falu nevét ács mesterei öregbítették évszázadokon át.
- A lónyai templom szintén a 13. századból származik, román stílusú műemlék. Négy fiatornyos haranglába 1791-ben készült el.
- Csaroda nevezetessége 13. századi, román kori református temploma, amelynek kecses tornya is van. Érdekessége az is, hogy fa haranglába tőle 80 m-re található.
- A beregi református templomok között egyedi felépítése és szecessziós stílusa miatt tűnik ki a 15. századi nagyvarsányi templom.

A kistérség jelentős **etnikuma** a *cigányság*, amely három település kivételével mindenhol megtalálható; arányuk a lakónépességen belül Aranyosapátiban a legmagasabb: 50%. Interjúalanyaink általános véleménye alapján nincs ellentét a cigányok és a magyarok között adott településen belül, bár az árvízi újjáépítés és elköltözések idején néhány településen adódtak etnikai feszültségek (Jánd, Gyüre). Aranyosapátiban a cigány lakosság 50%-os arányával szemben, az általános iskolások között részesedésük már 68%. A legnagyobb problémát képzettségük hiánya jelenti. 96%-uk munkanélküli, akik számára marad a közmunka. A kistérségben hét településen működik cigány kisebbségi önkormányzat: a négy legnagyobb lakónépesség-számú településen, Vásárosnaményban, Nyírmadán, Tarpán, Aranyosapátiban, valamint Gyürén, Gulácson és Olcsván. Vásárosnaményban a cigány etnikum aránya 7–10%.

A vizsgált településeken az ott élő népesség 75–100%-a állandónak tartja lakóhelyét, azaz **a lakóhelyhez való kötődés** erős. Ha azonban korosztályok szerint elemezzük a feltett kérdésre adott válaszokat, felszínre kerül a legtöbb beregi település egyik súlyos problémája: a fiatalok elvándorlása. A folyamat elsősorban az egyetemet, főiskolát végzett fiatalokat érinti, akik felsőfokú tanulmányaikat már nem tudják a kistérségben folytatni, és nagyon sokan közülük tanulmányaik befejeztével nem találnak a térségben végzettségüknek megfelelő szintű munkát. Az elvándorlás azonban a középiskolát végzettek körében is gyakori, amely előrevetíti a lakónépesség elöregedését, számos településen az etnikai és szociális marginalizációt is.

A kistérség lakossága valószínűleg közel egységesnek mutatkozna, ha választhatna, hogy a jövedelme további növelését, vagy a természeti környezet tisztábbá tételét részesítse előnyben, az előbbivel értve egyet. A jövedelmek növelése a szabadidő növelésével szemben is elsődleges lenne. A munkahelyteremtés tehát mindennél fontosabb az ország eme társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott területén. Ha a vizsgált települések lakosai jelentős pénzmegtakarítással rendelkeznének, többségük a fogyasztás növelését

részesítené előnyben a befektetéssel, de még inkább az üdüléssel szemben. A külföldi, nyugat-európai utazásokat (nyaralásokat) általában csak a helyi vállalkozók tudják megengedni maguknak, míg mások Ukrajnába utaznak rendszeresen rokonaikhoz, családtagjaikhoz, vagy „csak” a legközelebbi belföldi fürdőhelyekre.

6.2.5. Helyi önkormányzatok, oktatás, civil szféra

A helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény kimondja, hogy az ezernél kevesebb lakosú, a megyén belül egymással határos községek igazgatási feladataik ellátására **körjegyzőséget** alakítanak és tartanak fenn.

A vásárosnaményi kistérségben a következő körjegyzőségek működtek 2002-ben:

- Csaroda-Hetefejércse-Tákos,
- Tiszakerecseny-Tiszaadony-Mátyus,
- Tiszaszalka-Tiszavid,
- Vámosatya-Gelénés,
- Beregsurány-Márokpapi,
- Gulács-Jánd,
- Olcsvaapáti-(Panyola).

A kistérség 29 települése közül 15 körjegyzőségbe tartozik, amelyek a beregi öblözetben találhatók. Kivételt képez Olcsvaapáti község, amely a Tisza és a Szamos között helyezkedik el – elzárva a Beregtől – ennél fogva a szomszédos, fehérgyarmati kistérségbe tartozó településsel alkot körjegyzőséget. A vizsgált települések társulására, együttműködésére árnyékot vet a múlt: a település-összevonások időszaka. Példa erre Kisvarsány, Nagyvarsány és Gyüre, amelyek 1972 és 1990 között egy települést alkottak, Varsánygyüre néven. 1990-ben szétváltak, és külön, önálló önkormányzatokat hoztak létre. A települések társulási hajlama a körjegyzőségekben erősebb, közös intézményeket tartanak fenn, természetesen nem érdekütközések nélkül. A nagyberuházások (szennyvízcsatornázás, hulladékgazdálkodás) megvalósítása érdekében a beregi falvak összefognak.

A vásárosnaményi kistérségben **két kistérségi szerveződés** működött 2002-ben. A kistérségi összefogás gyökerei ebben az országrészben már 1993-ban kibontakoztak, amikor is megalakult a *Bereg Térségi Fejlesztési Társulat* a 29 vizsgált település, valamint Tivadar és Újkenéz együttműködésével. A Társulat két térségmenedzsert alkalmaz, elnöke Vásárosnamény polgármestere. A szerveződésnek előnye, hogy kiterjed a vásárosnaményi kistérség teljes területére, ugyanakkor ilyen sok tagtelepülés érdekeit, a források elosztását nehéz összeegyeztetni. A Bereg Térségi Fejlesztési Társulat munkájának eddigi eredményei közül a települések vezetői kiemelték a pályázatok megírásában nyújtott segítséget, valamint a teljesebb információáramlást. A kistérség tiszántúli részében 12 település szerződése által 2001-ben megalakult a *Bereghát Fejlesztési Társulás*, Barabás székhellyel. A társulás létrehozását a barabási hulladéklerakó ösztönözte, ugyanis pályázat útján elnyert összegekből biztosítják az érintett falvakban a hulladékgyűjtést és -elszállítást.

Felmérésünk alapján megállapítottuk, hogy a kistérség településeinek háromnegyede ún. önhibáján kívül hátrányos helyzetű település, az önkormányzatok költségvetésében a bevételek nem fedezik a kiadásokat, ezért külön állami támogatásban részesülnek. Az

általános forráshiány horizontális egyensúlyt teremt a beregi települések között, csak sajnos negatív értelemben. Vásárosnamény város éves költségvetése 1 milliárd 200 millió Ft, aminek kétharmada az önkormányzat és intézményeinek működtetési költségére megy el, beleszámolva a munkabéreket is.

Vásárosnaményban *két középiskola* működik: a II. Rákóczi Ferenc Gimnázium és a Lónyay Menyhért Szakközép- és Szakképző Iskola. A két intézményben tanuló diákok közül 200-an a Babus Jolán Középiskolai Kollégiumban nyernek elhelyezést. A II. Rákóczi Ferenc Gimnáziumban négy- és hatosztályos gimnáziumi képzés folyik, 11 tanteremben és több szakhelyiségben. A Lónyay középiskola önálló intézményként 1988-tól működik, egy 13 tantermes, korszerű épületben. A szakképzés fémipari, üvegfüvő és csiszoló, férfiruha-készítő, kereskedelmi és vendéglátóipari szakmákban történik. Az 1992/93-as tanévtől az irányítástechnikai műszerész szakma oktatásával szakközépiskolai képzést indítottak el az intézményen belül, ahol automatizálási, kereskedelmi és vendéglátóipari technikusokat képeznek 4+1 osztályos kurzusokon.

Vásárosnamény középfokú intézményei közül a *városi kórház* biztosítja a kistérség lakosságának járó- és fekvőbeteg ellátását, amelyet 1966-ban adtak át egy új, háromemeletes épületben. Az intézmény tulajdonosi jogainak gyakorlása többször változott működése során. 1990-ben a vásárosnaményi városi önkormányzat kezelésébe került, 1996-tól a tulajdonosi jogokat a megyei önkormányzat gyakorolja. Ekkor a Fehérgyarmati Városi és a Vásárosnaményi Városi Kórházat összevonták, és megváltoztatták elnevezésüket is: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Szatmár-Beregi Kórháza névre. A kistérségben 23 háziorvos és házi gyermekorvos dolgozik, közülük hét orvosnak a térségközpont a székhelye.

A kistérség kulturális és sportélete rendkívül gazdag **rendszeresen és alkalmilag megrendezett programokban**. A legszéleskörűbbek a falunapok, az iskolai rendezvények és a sportrendezvények. A sportágak körében domináns a futball, a helyi csapatok szép eredményeket érnek el a területi és a megyei versenyeken. Nagyvarsány játékosai 2002-ben elnyerték az országos Szabadszög Kupát. 1992 óta rendezik meg a településen a Váci Mihály vers- és prózamondó versenyt, amely mára már nemzetközi rendezvénné vált, Ukrajnából és Romániából is érkeznek fiatal versenyzők. Tarpán különleges eseményt tartanak évente, a júniusi népzenei fesztivált, és szintén sajátos rendezvény a beregdaróczi Kenderes napok, ahol a látogatók megismerhetik a régi kenderfonás mesterségét. A térségközpont, Vásárosnamény idegenforgalmi vonzótényezői közé számos rendezvény sorolható. A Beregi Ünnepi Hetet 1965 óta minden páros évben tavasszal rendezik meg, amely egy hétig tartó eseménysorozat komolyzenei előadásokkal, művészeti bemutatókkal, író-olvasó találkozókkal. A rendezvényre külföldről, elsősorban Kárpátaljáról és Erdélyből érkeznek vendégek. A kistérség vállalkozásainak bemutatkozására nyílik lehetőség minden évben a Beregi Expo nemzetközi kiállításon és vásáron. A rendezvény központja az egykor dohányfermentálóként működő „Kereskedőház” Vásárosnaményban. A gergelyiugornyai Tisza-part kiváló adottságaira alapozva támogatja a város a Tisza Party elnevezésű nyári sport, szabadidős, gasztronómiai és könnyűzenei rendezvénysorozatot, amely dinamikus fejlődik évről évre.

A vizsgált települések önkormányzatai egyértelműen támogatják a **helyi szervezetek, egyesületek, alapítványok** létrehozását és működését. Vásárosnamény önkormányzata 32 szervezettel tart fenn kapcsolatot, közülük is kiemelkednek a kulturális és a vadász-

társaságok. Civil szervezetek már az 1920-as években létrejöttek a településen (Vöröskereszt egyesület, vadásztársaság, dalkör stb.); a hagyományok tehát tovább tudtak élni. A civil kezdeményezések a beregi falvak többségében is jelen vannak: sportegyesületek, idősök klubja, énekkarok stb. Számos települési önkormányzat alapítványokat hozott létre, hogy ezáltal is segítse a falvak egészségügyi, szociális, oktatási helyzetének javítását, egyúttal a fennmaradást. Elnevezésük is beszédes: Gemzsei Gyermekekért Alapítvány, Gyüre Község Fejlődéséért Alapítvány, Gyökerekért Alapítvány (Pusztadobos), Csaroda község Ökológiai és Infrastrukturális Feladatainak Megoldásáért Alapítvány.

Az információs társadalom helyi egységei: a *teleházak* a vizsgált kistérségben is jelen vannak, szolgáltatásaikat elsősorban az adott településen élőknek nyújtják, azaz lokálisak. A Lónyai Teleházat a Lónya Község Megsegítésére létesített alapítvány révén hozták létre 1999-ben, amely két főt foglalkoztat. Teleház működik még a térségben Tiszaszalkán és Márokpapiban.

A *helyi kiadású sajtótermékek* elkészítését és terjesztését a települési önkormányzatok anyagi helyzete behatárolja. Felmérésünk szerint összesen négy településben jelentetnek meg rendszeresen ilyen termékeket. Vásárosnaményban az *Új Beregi Élet* c. lap (Vásárosnamény város önkormányzatának lapja) jelenik meg havonta, amely nemcsak a város, hanem az egész kistérség lakosságát informálja. Nyírmadán a *Madai Hírek*, Gyüren a *Gyüre-i Hirmondó*, Tiszaszalkán pedig a *Tiszahír* c. újság jelenik meg, ez utóbbi egy civil szervezet finanszírozásában. Nagyvarsány, Tákos és Aranyosapáti vezetése rendszeresen tájékoztató füzeteket készít (fénymásolják), és eljuttatják az ott élőkhez. Nemcsak saját településüket, hanem egyben a térséget is népszerűsíti Tákos és Tarpa önkormányzata, országos turisztikai kiadványokban, képeslapok és térképek segítségével. 2001-ben kezdődött meg Vásárosnaményban a kábeltévé-hálózat kiépítése, amely új lehetőségeket teremt a helyi médiában.

6.2.6. Jövőkép

Modellvizsgálatunk utolsó két kérdése arra irányult, hogy a kistérség településeinek vezetése hogyan képzei el **a település és a térség jövőjét** hosszú távon. A jövőkép jellemzése számos válaszban megegyezett, összeforrott, ami kifejezi, hogy az ott élők „a térségben is gondolkodnak”, következésképpen beregi identitástudatuk erős.

A vásárosnaményi kistérségben a legfontosabb jelen és jövőbeni feladat: *a munkahelyteremtés*. „Munkahelyek kellenek”, idézzük a leggyakrabban elhangzott véleményt a feltejt két kérdésre. Ezt indokolja a munkanélküliek országos átlagot jelentősen meghaladó aránya és a fiatalok elvándorlásának tendenciája. A falusi és ökoturizmusban rejlő lehetőségek kiaknázása a jövőképek egyharmadában szerepel. Az ott élők azonban, hozzáteszük racionálisan, nem tekintik csodaszernek önmagában a turizmust, hiszen szezonális jellegű és beruházásigénye jelentős. Szintén a lokális természeti és gazdasági adottságok kihasználása áll a mögött az igény mögött, hogy egyes falvakban új zöldség-gyümölcs feldolgozók és hűtőházak épüljenek. Az életminőség helyi tényezőinek javítása a települések vezetőinek komplex jövőbeni feladata. A vizsgált települések közül hármat szeretnénk kiemelni, amelyek helyzetében, fejlődésében mélyreható változások következhetnek be közép- vagy hosszú távon. Az első Olcsvaapáti, ahol kidolgoztak egy hosszú távú tervet

egy híd építésére a Szamos folyón, amely oldaná a falu elzártságát. A másik település Nyírmada nagyközség, a kistérség második legnépesebb települése, amely pályázni szeretne a városi jogállásra. A beregi öblözetben nem találunk várost³⁹. E területen ugyan Tarpa a legnagyobb lakónépességű település, de a közlekedésföldrajzi szempontból jobb helyzetben levő Csaroda szeretne a „Bereg központja” lenni.

A kistérség társadalmi-gazdasági helyzetében hosszú távon következhet be jelentős előrelépés, két tényező hatására. Az egyik az M3 autópálya építésének folytatása a magyar–ukrán határszakaszig. A polgármesterek, a térség lakossága várja ennek megvalósulását, de reálisan látják a jövőt, azaz, hogy az autópálya nyomvonala legkorábban 5–10 év múlva fogja elérni kistérségüket. A kiépülő autópályaszakasz ekkor vonzhatja a befektetőket, az új vállalkozásokat az ipar, a turizmus, a kereskedelem stb. szférájában. A másik fontos, fejlődést generáló „tényező” hazánk Európai Unióhoz történt csatlakozása: egyrészt az uniós támogatásokhoz való hozzájutás, másrészt a határmentiség ismételt átértékelődése a kistérség életében. A magyar–ukrán határszakasz a schengeni rendszerben külső határként funkcionál, amely működés számos pozitív, de negatív hatást is fog gyakorolni a jövőben a beregi települések társadalmi-gazdasági perspektíváira.

³⁹ 2004. január elsejével Olcsvaapáti, Nyírmada és Pusztadobos már nem alkotja a vásárosnaményi kistérséget, viszont Tivadar település a részévé vált.

7. A KELETI ÉS A NYUGATI HATÁR MENTI ZÓNA JÖVŐJE

Felmerül a kérdés, hogy a keleti és a nyugati határ menti kistérségek vizsgálata során feltárt tanulságok milyen módon befolyásolják a térség jövőjét? Milyen gyakorlatban hasznosítható következtetések vonhatók le abból a jelenlegi helyzetből, amely szerint a keleti határzóna nagymértékben lemarad a nyugati zóna fejlettségétől?

Véleményem szerint a keleti határzóna jövőbeni fejlesztései, társadalmi-gazdasági felzárkóztatása során legalább három „lehetőségre” eredményesen lehet építeni. Ezek a következők:

1. Elsőként, hogy olyan fejlesztések, projektek valósuljanak meg nagyobb számban Magyarországon keleti határ menti kistérségeiben, amelyek *racionalisak*, azaz az eddigi határ menti/határon átnyúló területfejlesztési politikák is lehetővé tettek már e határzónában. Például határátkelők fejlesztése, turisztikai, környezet- és természetvédelmi beruházások, intézményi együttműködések.
2. Fontosnak tartom továbbá – ahogy azt a 2.2.2. fejezetben megfogalmaztam – a külső perifériák *pozitív adottságainak, mint belső értékeknek a kihasználását*. Ezen természeti, épített, néprajzi, történelmi, kulturális, identitás és vallási értékekre potenciálisan lehet támaszkodni a vizsgált határ menti térségek társadalmi-gazdasági hátrányainak mérséklésekor a területfejlesztési, a vidékfejlesztési vagy a településfejlesztési beavatkozások során.
3. Harmadik „lehetőség” lehet a nyugati határ menti kistérségekben a PHARE CBC és az INTERREG IIIA Programok keretei között már *meghonosodott új projektek, projekt-típusok adaptálása* keleten, de nem teljeskörűen, hanem a keleti határzóna gazdasági-társadalmi környezetébe ágyazva (pl. kerékpárutak, natúrparkok, innovációs központok, tüdőprojektek).

A két vizsgált határ menti zóna sokrétű különbözősége véleményem szerint azzal a tanulsággal szolgál, hogy míg a nyugati határ menti kistérségek az Európai Unió szintjén válhatnak versenyképessé felzárkózva a Közösség fejlett térségeihez és Magyarországon méginkább innovatív szerepet betöltve; addig a keleti határzóna kistérségeinek országos szinten kell versenyképessé válniuk. Közvetítő (transzfer) szerepet – tapasztalataik átadásával – azonban már ők is betöltenek a szomszédos ukrán és/vagy román határ menti térségek területfejlesztésében.

IRODALOMJEGYZÉK

- Antal István (1990): Új közúti határátkelőhelyek megnyitása a román–magyar határszakaszon. *Közlekedéstudományi Szemle*. 40. 9. 402. o.
- Antal István (1991): Közúti határátkelőhelyek fejlesztési koncepciója. *Közlekedéstudományi Szemle*. 41. 10. 380–399. o.
- Antalóczy Katalin (1999): Vám szabad területek és Magyarország Európai Unióhoz történő csatlakozása. *Európai Tükör. Műhelytanulmányok* 64. 41–88. o.
- Balázs Attila – GYÖRKE László (2002): *Élet örvén után*. ÉPKER Kft. Nyíregyháza.
- Baranyi Béla (szerk.) (1999/a): *Északkelet-Magyarország és a határok I, II*. MTA Regionális Kutatások Központja. Alföldi Tudományos Intézet. Debrecen. 479 o.
- Baranyi Béla (1999/b): A határon átnyúló kapcsolatok szerepe az agrárgazdaság versenyképességének erősítésében a Bihari Vállalkozási Övezet működési területén. <http://www.georgikon.pate.hu/gnapok/barany.htm>.
- Baranyi Béla (szerk.): (2001): *A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön*. MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs. 368 o.
- Baranyi Béla (2004): *A határmentiség dimenziói. Magyarország és keleti államhatárai*. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 309 o.
- Bartke István (1988): A területfejlesztési politika elméleti alapjai, működési mechanizmusai és jövőbeni feladatai. OKKFT Ts–2/2 *A terület- és településfejlődés társadalmi-gazdasági folyamatai Magyarországon* c. program 5. sz. kiadványa. Ts–2/2 Program Iroda, Budapest: Ts–2/2.
- Bóc Imre – Klauber Mátyás (1998): A kilencvenes évek a belkereskedelemben. *Kopint-Datorg Műhelytanulmányok*. 29. 16. o.
- Bogóné Jehoda Rozália – HAUCK István (1989): Koncepció egy közép-európai szabad kereskedelmi övezet létesítéséhez. *Bankszemle* 1. 12–23. o.
- Buzási Tibor (1999): *A vám szabad területek jövője*. VÁM-ZOLL. 4. 15 o.
- Danyi József (1999): Drótkerítés gyöngye árammal. *Határőr*. 10. 12. o.
- Danyi József (2003): Ipari parki határátkelő. *Határőr*. 4. 4. o.
- Deák József (2001): Egyezmény a gyakorlatban. *Határőr* 7. 13. o.
- Diczházi Bertalan (1997): Külföldi tőkebefektetések hatása a regionális gazdaságra. *Tér és Társadalom* 11. 2. 69–81. o.
- Ehrlich Éva (1998): *Infrastruktúra-szolgáltatások*. MH Integrációs Stratégiai Munkacsoportja. Budapest. 1998. 45–46. o.
- Faluvégi Albert (2004): Kistérségeink helyzete az EU küszöbén. *Területi Statisztika* 7. (44). 5. 434–458. o.
- Frisnyák Sándor (1988): Szabolcs-Szatmár megye gazdaságilag elmaradott területei. In: *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái*. MTA Regionális Kutatások Központja (Pécs) és a Ts–2/2 Program Iroda. 119–128. o.
- Gadócziné FEKETE Éva (1995): *A magyarországi kistérségi szerveződések kialakulása*

- és eddigi működésük főbb sajátosságai. Kézirat. Magyar Közigazgatási Intézet. Budapest.
- Gaál Gyula (2001): Embercsempészet az osztrák–magyar államhatáron. *Belügyi Szemle* 11. 130. o.
- Gáspár László (1994): A határőrség szervezetének és tevékenységének változásai 1948 és 1956 között. *Határőrségi Tudományos Közlemények* I. Budapest. 55. o.
- Gorzelak, Grzegorz (1998): Regional Development and Planning in East Central Europe. In: *Regional Development and Employment Policy: Lessons from Central and Eastern Europe*. Edited by: Maarten Keune. ILO SRO. Budapest. 64–68. o.
- Gorzelak, Grzegorz (2001): Regional Development in Central Europe and European Integration. *Informationen zur Raumentwicklung*. Heft 11/12. 743–750. o.
- Hagymási Tünde (1994): *Távol – Kelet...? Szabolcs-Szatmár-Bereg megye gazdasági elmaradottságát elmélyítő és felzárkózását indukáló tényezők*. Kandidátusi értekezés. 145–157. o.
- Hajdú Zoltán (1988): Az államhatárok és a határ menti területek politikai földrajzi kutatása. In: *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái*. MTA Regionális Kutatások Központja (Pécs) és a Ts-2/2 Program Iroda. 39. o.
- Hamar Judit (1999): A külföldi működőtőke beáramlásának területi és szektorális jellemzői Magyarországon. *Kopint Datorg Rt. Műhelytanulmányok*. 5. o.
- Illés Iván (2002): *Területfejlesztés*. Egyetemi tankönyv (Kézirat). ELTE TTK. Budapest. 187. o.
- Iván László (1993): Külföldi tőkeérdekeltségű vegyes vállalatok létesítésének területi vonatkozásai Magyarországon. *Földrajzi Értesítő*. 42. 1–4. sz. 67–77. o.
- Jensen, J.–Miszlivetz Ferenc (szerk.) (2002): *Az új Európára készülve*. Savaria University Press. Szombathely.
- Károssy Csaba (1988): Az őrségi falvak térkapcsolatainak néhány jellemzője a tömegközlekedés és a munkaerőingázás vizsgálata alapján. In: *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái*. MTA Regionális Kutatások Központja (Pécs) és a Ts-2/2 Program Iroda, 94–100. o.
- Kiss János Péter (2000): *Dinamika az elmaradottságban? Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és Nyíregyháza az 1990-es években*. Kézirat. MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet. Békéscsaba. 22 o.
- Lukovich Tamás (1997): *A posztmodernkor városépítészetének kihívásai*. Szószabó Stúdió. Budapest. 38 o.
- Malakucziné Póka Mária (2001): A 2001. márciusi árvíz hatása a megyében. *Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Statisztikai Tájékoztató 1. Időszaki információk*. 95–100. o.
- Molnár László–Skultéty László (2000): Mi lesz veled kiskereskedelem? *Cégvezetés*. 5. 177–181. o.
- Nagy Erika (2000): Globális stratégiák és lokális válaszok a kiskereskedelemben. In: *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón* (szerk.: Horváth Gyula–Rechnitzer János). MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs. 365. o.
- Nagy József (1994): A határőrség szervezetének, létszámának és tevékenységének fejlődése 1958-tól 1988-ig. *Határőrségi Tudományos Közlemények. I.* Budapest. 93–119. o.
- Nárai Márta (1999): A határ mente, mint élettér. In: *Elválaszt és összeköt – a határ*

- (szerk.: Nárai Márta–Rechnitzer János). MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs-Győr, 142. o.
- Nárai Márta–Rechnitzer János (szerk.) (1999): *Elválaszt és összeköt – a határ. Társadalmi-gazdasági változások az osztrák–magyar határ menti térségben*. MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs-Győr. 307 o.
- Nemes Nagy József (1995): A piacgazdasági átmenet terei. *Falu, város, régió*. 7–8. 6–11. o.
- Nemes Nagy József (1998): *A tér a társadalomkutatásban. Bevezetés a regionális tudományba*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület. Budapest.
- Nemes Nagy József (1999): Elágazó növekedési pályák az ezredvégi Magyarországon. In: Helyek, terek, régiók. *Regionális Tudományi Tanulmányok* 4. (szerk.: Nemes Nagy J.). ELTE Regionális Földrajzi Tanszék. Budapest. 65–86. o.
- Pál Ágnes (szerk.) (2002): *Héthatáron. Tanulmányok a határ menti települések földrajzából*. JGYF Kiadó. Szeged.
- Perczel György (szerk.) (1996): *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza*. Egyetemi tankönyv. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 653 o.
- Perczel György (szerk.) (2003): *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza*. Egyetemi tankönyv. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 633 o.
- Ratti, Remigio (1991): *Regioni di frontiera*. Banca di Credito Commerciale e Mobiliare, Lugano.
- Rechnitzer János (szerk.) (1990): *A nyitott határ. A gazdasági és szellemi erőforrások innovációorientált fejlesztése az osztrák–magyar határ menti régiókban*. MTA Regionális Kutatások Központja. Észak-Dunántúli Osztály. Győr. 195 o.
- Rechnitzer János (1993): *Szétszakadás vagy felzárkózás. A térszerkezetet alakító innovációk*. MTA Regionális Kutatások Központja. Győr. 159. o.
- Rechnitzer János (1997): Eurorégió vázlatok a magyar–osztrák–szlovák határ menti térségben. *Tér és Társadalom* 11. 2. 29–54. o.
- Rechnitzer János (2000): Border regions. In: *The Features of the Transition of Hungary's Regional System*. No. 32 Discussion Papers. Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences Pécs. 32–47. o.
- Ruttkay Éva (1994): Gazdasági zónák. mítosz vagy tényleges lehetőség a területfejlesztésben? *Comitatus* 4. 7. 18–29. o.
- Ruttkay Éva (1995): Határok, határmentiség, regionális politika. *Comitatus* 5. 12. 23–35. o.
- Sallai János (2002): Ukrán-magyar határ kriminál földrajza 1990–2002. In: *Határok és az Európai Unió – Nemzetközi Földrajzi Tudományos Konferencia* (szerk.: Szónokyné Ancsin G.). SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék. Szeged. 422 o.
- Schweitzer András (2000): Bevásárlóközpontok újabb hulláma. *Heti Világgazdaság*. Melléklet. április 1.
- Scott, James. (1999): Comprehending Transboundary Regionalism: Developing an Analytical Domain for Comparative Research. RSA International Conference „Regional Potentials in an Integrating Europe”, www.irs-net.de/download/berichte_3.pdf.
- Süli-Zakar István (2001): A határmentiség az euroatlanti folyamatok tükrében, különös tekintettel a Kárpátok Eurorégió működési területére. In: *A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön* (szerk.: Baranyi Béla). MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs. 26–54. o.

- Szabü Sándorné (1998): Záhony és Térsége Vállalkozási Övezetben zajló beruházások. *Hajdú-Bihar Megyei Statisztikai Tájékoztató* 2. 63–67. o.
- Szónokyné Ancsin Gabriella (1999): A külföldi vállalkozások a Dél-Alföldön, különös tekintettel a jugoszláv vállalkozásokra. In: *Határok és Régiók – Nemzetközi Földrajzi Tudományos Konferencia* (szerk.: Szónokyné Ancsin G.). SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék. Szeged. 155–160. o.
- Szörényiné Kukorelli Irén (1997/a): A kistérségek gazdasági és társadalmi jellemzői és trendjei Észak-Dunántúlon. *Tér és Társadalom* 11. 1. 147–182. o.
- Szörényiné Kukorelli Irén (1997/b): Egy kistérség sikerének titka – avagy tettek és tervek a Nyugati Kapu Térségfejlesztési Társulás „házatáján”. *Tér és Társadalom* 11. 4. 25–43. o.
- Törtei Takács Krisztina (2000): Hipersiker. *Ingatlan és Befektetés* 4. 9–13. o.
- Volter Edina (1997): *Határátkelőhelyek Magyarországon*. Szemináriumi dolgozat. ELTE TTK. Budapest.
- Volter Edina (2000): Vámszabad területek és térszervező szerepük Magyarországon. *Tér és Társadalom* 14. 2–3. 99–108. o.
- Volter Edina (2001): A területfejlesztés néhány eszközének alkalmazása Magyarország keleti és nyugati határ menti kistérségeiben. *Területi Statisztika* 4 (41). 3. 282–300. o.
- Wallerstein, I. (1983): *A modern világ gazdasági rendszer kialakulása*. Gondolat. Budapest. 679–680. o.
- Zsiga Tibor (1999): *A „vasfüggöny” és kora*. Hanns Seidel Alapítvány. Budapest.
- A magyarországi Phare CBC Program eredményei 1995–2001* (2002). Terra Studio Kft. Budapest.
- „Átszakadt a gát Tarpánál” (2001). *Kelet-Magyarország*, március 7. 1–2. o.
- „Leparkoltak” az ipari parkban (2000). *Kelet-Magyarország*, augusztus 12. 8. o.
- A gazdaságilag elmaradott területek fejlesztésének társadalmi-gazdasági programjáról* (1986). Tervezet. Országos Tervhivatal. Budapest.
- A Soproni Logisztikai Központ és Kombiterminál fejlesztésének hatása a közúti és vasúti forgalomra, javaslat az LSZK bővítésére* (1998). Közlekedéstudományi Intézet. Budapest.
- A Záhonyi Logisztikai Szolgáltató Központ tervezési koncepciójának kidolgozása* (1997). Közlekedéstudományi Intézet. Budapest.
- Hajdú-Bihar megye Területfejlesztési Koncepciója* (1998). (szerk.: Baranyi Béla). MTA Regionális Kutatások Központja–Hajdú-Bihar Megyei Területfejlesztési Tanács. Debrecen. 118–119. o.
- Határkőnél – Az osztrák–magyar határon átnyúló együttműködési program hatása és a továbbfejlődés irányai* (2002) (szerk.: Balogh Ottó – Györffy Gábor – Wächter Balázs). A Nyugat-dunántúli Regionális Fejlesztési Ügynökség Kht. Kiadványa. 7.
- Ipari Parkok (1999). *A Magyar Hírlap* melléklete. október 28.
- Magyar Nagylexikon* (1999) 9. kötet. Budapest. 267. o.
- Magyar–német kétnyelvű különszám az osztrák–magyar határtérség kutatásának eredményeiről (2005). *Tér és Társadalom*. 19. 2.
- Magyarország nyugati határ menti régiójának komplex területfejlesztési koncepciója* (1998). PHARE CBC HU 9502–0101–L001.sz. munka. PYLON Kft. Budapest.

- Magyar–román határ menti Térség Fejlesztési Konceptiója és Programja* (2000). PHARE ZZ9622–01–01 projekt. Terra Studio Kft. Budapest.
- Nyugat-dunántúli kistérségek sajátosságai, a régió helyzetelemzése térségi megközelítésben* (2005). (témavezető: Lados Mihály). MTA Regionális Kutatások Központja Nyugat-Magyarországi Tudományos Intézet, Győr.
- Phare Cross Border Co-operation – Interim Evaluation of Phare Support Allocated in 1999–2002 and Implemented until November 2003* (2004). Thematic Evaluation Report. European Commission Directorate-General Enlargement. Directorate E – Evaluation Unit.
- Záhony a „Kelet Kapuja”* Nemzetközi Konferencia előadásai (1993). Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Fejlesztési Alapítványa. Nyíregyháza.

- Statistikai kiadványok, jogszabályok, elektronikus források
- A leghátrányosabb helyzetű kistérségek. KSH. Budapest. 2003.
- Cég-Kód-Tár 2000/3. KSH. Budapest. 2000.
- Idegenforgalmi Statisztikai Évkönyvek 1970–2003. KSH. Budapest.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 2004. KSH. Budapest. 2005.
- Magyarország kistérségei sorozat: *Észak-Alföld*. A KSH Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Igazgatóságai. Debrecen, Szolnok, Nyíregyháza, 2000
- Magyarország kistérségei sorozat: *Nyugat-Dunántúl*. A KSH Győr-Moson-Sopron, Vas és Zala Megyei Igazgatóságai. Győr, Szombathely, Zalaegerszeg. 2000.
- Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Statisztikai Évkönyve 2001*. KSH Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Igazgatósága. Nyíregyháza. 2002.
- Térségi vizsgálatok a területfejlesztés decentralizált rendszerében*. Módszertani tanulmány. KSH. Budapest. 1997.
- Területi Statisztikai Évkönyvek 1997–2004*. KSH. Budapest. 1998–2005.
- Turisztikai Statisztikai Évkönyv 2004*. KSH. Budapest. 2005.
- Turisztikai Statisztikai Évkönyv 2005*. KSH. Budapest. 2006.
- A Kormány 2013/2001. (I. 17.) határozata az Európai Unióhoz történő csatlakozással összefüggésben az egységes határellenőrzési rendszer megvalósításáról szóló kormányzati koncepcióról. *Határozatok tára* 2001/1. 17–21. o.
- A terület- és településfejlesztésről szóló 1996. évi XXI. törvény. *Magyar Közlöny* 1996/26. 1436–1444. o.
- Országos Területfejlesztési Konceptió* (1998) VÁTI Kht. Budapest.

www.vasarosnameny.hu
www.alon.hu
www.interreg.hu
www.ip.szentgotthard.hu
www.kormend.hu
www.naturpark.hu
www.orsegnet.hu
www.rkk.hu/alfold
www.vasmegye.hu
www.wibag.hu

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Disszertációm végén, de nem utolsósorban szeretném hálás köszönetemet kifejezni témavezetőmnek, Dr. Perczel Györgynek, aki sajnos már nem élhette meg e könyv kiadását. Dr. Abonyiné Dr. Palotás Jolán és Dr. Illés Iván opponenseimnek hasznos szakmai észrevételeiket, kritikájukat, valamint a doktori védésem bírálóbizottsági tagjainak érdemi munkáját: Dr. Nemes-Nagy József, Dr. Rédei Mária, Szörényiné Dr. Kukorelli Irén, Dr. Bartke István, Dr. Korompai Attila.

Megköszönöm régi és jelenlegi kollégáimnak, hogy a Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszéken megszülethetett sokéves kutatómunkám eredménye, kiemelve Szabó Szabolcsnak a könyv szerkesztésében nyújtott közreműködését.

A legnagyobb hálával családomnak, édesapámnak, édesanyámnak, nővéremnek és nagymamámnak tartozom, akik támogattak abban, hogy kutatómunkám során mélyebben megismerjem Magyarország keleti és nyugati határ menti kistérségeit, távol tőlük. Édesapám mindig hitt bennem.

SUMMARY

EDINA VOLTER

THE SITUATION AND PERSPECTIVES IN THE SUBREGIONS OF THE EASTERN AND WESTERN BORDER AREAS OF HUNGARY IN THE YEARS FOLLOWING CHANGE OF REGIME

In my research concerning the situation and perspectives in the subregions of the eastern and western border areas of Hungary, my goal is to explore the economic and social processes, which were taking place in the two border zones from the years of transition to the middle of this decade (1989–2005). The primary units of observation were the counties of Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar, Győr-Moson-Sopron, as well as those subregions in the county of Vas which were situated directly at the border. Important conclusions:

- The eastern and western border zones can be explicitly typified according to their levels of economic development both within the spatial structure of the country, and in an East-Central European comparison.
- Since the early 1990s, industrial parks have had a boosting effect on the development of the western border subregions (e.g. in Szombathely and Szentgotthárd). On the contrary, the great number of areas that have been awarded the title “Industrial Park” may have decreased each other’s competitiveness.
- The PHARE CBC Programme (1995–2003) in Hungary has favoured the development of the western border subregions helping them catch up to the EU standards, already since the mid-1990s. However, PHARE CBC along the Hungarian-Ukrainian border was operating only during the programme years 2002–2003, and only in an experimental form. These differences have resulted in a further increase of spatial-economic disparities between the eastern and the western border regions.
- My research findings have confirmed that within the PHARE CBC Programme, in the area of Western Transdanubia, the so-called ‘mirror projects’ have emerged in considerable numbers in several different areas of economic activities.
- Based on the in-depth analysis of the Óriszentpéter and the Vásárosnamény subregions, it can be established that the two subregions are rich in ‘endogenous assets’, which have been much utilised already by the local development policy in the western region.
- In transition years following the political-economic change, the perspectives and the development of the eastern and western border subregions of Hungary have been greatly influenced by their geographical situation and their actual border location.